T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM ANABİLİM DALI
SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

MECLİS-İ MEBÛSÂN'DA BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARININ EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ

(1908-1920)

Senem GÖNENÇ

2501100272

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Mustafa AYDIN

İstanbul 2012

T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
1982 ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

Adı ve Soyadı : SENEM GÖNENÇ
Numarası : 2501100272
Anabilim/Bilim Dalı : SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ
Danışman: DOÇ.DR MUSTAFA AYDIN

Tez Savunma Tarihi : 08.01.2013
Saati : 11:00

Tez Başlığı : MECLİS-İ MEBÛSAN'DA BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARININ EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ (1908-1920)

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin **15. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR. İBRAHİM GÜLER		Kabul
2- DOÇ.DR. MUSTAFA AYDIN		kabul
3- YRD.DOÇ.DR. CEVAHİR KAYA		Kabul

ÖZ

Meclis-i Mebûsân'da Bulunan Azınlık Mebûslarının Eğitime Dair Görüşleri (1908-1920)

Senem GÖNENÇ

Bu çalışmayla, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsân Meclisi'nde yer alan azınlık mebûslarının eğitime dair görüşlerini Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerideleri üzerinden ortaya koyabilmek amaçlanmıştır. Tarama yöntemiyle yapılan çalışmanın örneklemini 1908-1920 yılları arasındaki döneme ait Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerideleri oluşturmaktadır. Azınlık mebûslarının eğitim felsefelerini ortaya koyan en zengin ifadeleri bulabilmenin mümkün olduğu Zabıt Cerideleri, aynı zamanda mebûsların görüşlerini kendi cümleleri ile ifade edebilmelerine olanak tanımak ve aynı olayı farklı bakış açılarıyla değerlendirebilmek için yararlanılabilecek en önemli kaynaklardan biridir. Dolayısıyla döneme ait Zabıt Cerideleri azınlık mebûslarının eğitime dair yaptıkları konuşmalar yönünden kapsamlı olarak taranmış olup çalışmanın alanında yapılan araştırmalara katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Eğitim, Mebûsân Meclisi, Azınlık Mebûsları, Zabıt Cerideleri

ABSTRACT

The Opinions of Minority Deputies' in the Ottoman Parliament about Education (1908-1920)

Senem GÖNENÇ

This study deals with the opinions of minority deputies' in the Ottoman Parliament (Meclis-i Mebûsân) about education in the light of "Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerides" (Ottoman parliamentary documents). This study conducted with survey method and the sample of this research are composed of "Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerides" from 1908 to 1920. It is emphasized that "Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerides" are significant material in order to analyze the opinions of minority deputies' about education. "Zabıt Cerides" include the minority deputies' own speeches. Also, "Zabıt Cerides" are important sources to analyze same events with different viewpoints. In this thesis, "Zabıt Cerides" comprehensively were analyzed in terms of minority deputies' speeches about education. It is expected that this study would be beneficial for the people who are interested in the same field.

Key Words: II. Constitutional Era, Education, Ottoman Parliament, Minority Deputies, Zabıt Cerides

ÖNSÖZ

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsân Meclisi, meşrûtî rejim ile birlikte gelen çok sesliliğin en somut şekilde gözlemlenebildiği yerlerden biridir. Bu mecliste azınlık mebûsları da mensubu oldukları milletleri temsil ve görüşlerini ifade etme olanağı bulmuşlardır. Azınlık mebûslarının ifadeleri üzerine odaklı bu çalışma ise dile getirilen görüşlerin eğitim ile ilgili kısımlarını içermektedir.

Çalışmada yararlanılan temel kaynak 1908-1920 yılları arasındaki döneme ait Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerideleridir. Bununla birlikte düstûrlardan, konumuzla ilgili yapılan lisansüstü çalışmalardan, ilgili eserlerden ve süreli yayınlardan da yararlanılmıştır.

Çalışmanın doğrudan alıntılara yer verilen kısımlarında metnin aslına sadık kalındığı için, doğru yazılışları parantez içinde belirtilmekle birlikte, metinde yer alan yazım yanlışları aynen tekrarlanmış; "mektep-okul", "Der-saâdet-pây-ı taht-İstanbul", "talebe-şâkird-şâgird-öğrenci", "maârif-eğitim", "tedrisat-öğretim", "tahsil-öğrenim", "muallim-hoca-öğretmen", "inâs-kız(lar)", "lisân-dil", "zâbit-subay", "gayrimüslim-azınlık", "husûsî-özel" gibi aynı anlama gelen kimi kelimeler her iki, üç ya da dört şekliyle de kullanılmıştır.

Çalışmada adı geçen azınlık mebûslarının isimleri ve seçim bölgeleri ayrı bir başlık altında belirtilmiş, ayrıca hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz mebûsların metin içerisinde isimlerinin geçtiği ilk yerde kısa öz geçmişlerine yer verilmiştir. Azınlık mebûslarının öğrenim görmüş oldukları okullar ve siyasî görüşleri eğitime dair görüşlerini belirlemede bir etken olarak düşünülmüş, bu amaçla öğrenim gördükleri okullara ve siyasî görüşlerine de çalışmada yer verilmiştir.

Çalışmada geçen hicrî ve rûmî tarihler, milâdî tarihlere çevrilirken ise Türk Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzundan yararlanılmıştır.

Tez konusunun belirlenmesi, araştırılması, bilgilerin değerlendirilmesi ve yazılması aşamalarında desteğini esirgemeyen danışmanım, saygıdeğer Hocam Doç. Dr. Mustafa AYDIN'a ve bursiyeri olmaktan onur duyduğum TÜBİTAK'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Senem Gönenç

İstanbul 2012

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....i
ABSTRACT.....ii
ÖNSÖZ.....iii
İÇİNDEKİLER.....iv
KISALTMALAR.....viii
GİRİŞ.....1

BİRİNCİ BÖLÜM

AZINLIK KAVRAMI VE OSMANLI DEVLETİ'NDE AZINLIKLARIN EĞİTİMİNE İLİŞKİN YASAL DÜZENLEMELER

1. AZINLIK KAVRAMI VE OSMANLI DEVLETİ'NDE ALGISI.....6
1.1. Azınlık Kavramı.....6
1.2. Osmanlı Devleti'nde Azınlık Algısı ve Millet Sistemi.....8
2. OSMANLI DEVLETİ'NDE AZINLIKLARIN EĞİTİMİNE İLİŞKİN YASAL DÜZENLEMELER.....13
2.1. II. Meşrutiyet Dönemi Öncesi Azınlıkların Eğitimine İlişkin Yasal Düzenlemeler.....13
2.1.1. Tanzîmât Fermanı.....13
2.1.2. Islâhat Fermanı.....14
2.1.3. Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi.....16
2.1.4. Kanûn-ı Esâsî.....23
2.1.5. Rumeli-i Şarkînin Nizamnâme-i Dahilîsi.....23
2.1.6. Rumeli-i Şarkî Vilâyetinin Mebâdi-i Tedris Hakkında Kanun.....24
2.1.7. Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talîmât.....26
2.2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Azınlıkların Eğitimine İlişkin Yasal Düzenlemeler.....29
2.2.1. Rumeli'de Kâin Münâzaun-fih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun.....29
2.2.2. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme.....31
2.2.3. Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı.....31
2.2.4. Mekâtib-i Husûsiyye Talîmâtnâmesi.....33

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ VE İKİNCİ DEVRE OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI VE EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ (1908-1912)

1. I. DEVRE (1908-1912) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI.....36
1.1. Rum Mebûslar.....36
1.2. Ermeni Mebûslar.....38
1.3. Musevî Mebûslar.....39
1.4. Bulgar, Sırp ve Ulah Mebûslar.....39
2. I. DEVRE (1908-1912) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARININ EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ.....40
2.1. Rumeli'de Bulunan İhtilâflı Kilise ve Mektepler İle İlgili Görüşleri.....40
2.2. Zirâat Eğitimi, Orman ve Maden Mektebi İle İlgili Görüşleri.....48
2.3. Kendi Eğitim ve Kültür Değerleri İle İlgili Görüşleri.....64
2.4. Cemaat Mekteplerinin Teftişi İle İlgili Görüşleri.....72
2.5. Askerî Hususların Maârife Ait Olan Yönleri ile İlgili Görüşleri.....79
2.6. Resmî Mektep İfadesi İle İlgili Görüşleri.....88
2.7. Maârifte Gördükleri Eksiklikler ve Bunların Nasıl Giderilebileceği İle İlgili Görüşleri.....94
2.8. Sınâî Eğitim İle İlgili Görüşleri.....102
2.9. İbtidâî Eğitim İle İlgili Görüşleri.....105
2.10. Kız Öğrencilerin Eğitimi İle İlgili Görüşleri.....109
2.11. Ders Kitapları İle İlgili Görüşleri.....111
2.12 Kütüphane Teşkîli İle İlgili Görüşleri.....115
2.13. Gazetecilikte Mektep Mezunu Olmanın Gereği İle İlgili Görüşleri.....117
2.14. Öğrencilere Yaklaşım İle İlgili Görüşleri.....119
2.15. Mektep Yapımı İle İlgili Görüşleri.....122
2.16. Hukuk Eğitimi ve Hukuk Mektebi İle ilgili Görüşleri.....124
3. II. DEVRE (1912) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI.....126
3.1. Rum Mebûslar.....127

3.2. Ermeni Mebûslar.....127
3.3. Musevi Mebûslar.....128
3.4. Bulgar, Sırp ve Ulah Mebûslar.....128
4. II. DEVRE (1912) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARININ EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ.....128
4.1. Avrupa'ya Hukuk Tahsili İçin Öğrenci Gönderilmesi İle İlgili Görüşleri.....128
4.2. Emanuel Emanualidi Efendi'nin Mebûsân Meclisi'nde Kütüphane Açılması İle İlgili Görüşleri.....133
4.3. Karabet Paşayan Efendi'nin Ordu Mensuplarının Maârif Cemiyetlerine Üye Olmaları İle İlgili Görüşleri.....133
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÜÇÜNCÜ VE DÖRDÜNCÜ DEVRE OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI VE EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ (1914-1920)
1. III. DEVRE (1914-1918) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI.....136
1.1. Rum Mebûslar.....137
1.2. Ermeni Mebûslar.....138
1.3. Musevî Mebûslar.....138
2. III. DEVRE (1914-1918) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARININ EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ.....139
2.1. Mülkiyye Mektebi'nin Leylîye Çevrilmesi İle İlgili Görüşleri.....139
2.2. Lisân Tartışmaları.....147
2.3. Kirkor Zöhrap Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri.....151
2.3.1. Avrupa'ya Gönderilen Öğrenciler İle İlgili Görüşleri.....151
2.3.2. Âlî, Talî ve İbtidâî Tahsilin Durumu İle İlgili Görüşleri.....153
2.3.4. Hukuk Mektebi Özelinde Skolastik Düşünce İle İlgili Görüşleri.....155
2.4. Onnik İhsan Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri.....157
2.4.1. Mâyiât-ı Mütehammir Mektebi İle İlgili Görüşleri.....157
2.4.2. Halkalı Zirâat Mektebi Muallimleri İle İlgili Görüşleri.....158
2.4.3. Sıhhiyye Memur Mektebi İle İlgili Görüşleri.....162
2.4.4. Seyyar Sütçülük Mektebi İle İlgili Görüşleri.....164

2.5. Emanuel Emanualidi Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri.....166
2.5.1. Cemaat Mekteplerinde Görev Yapan Muallimlerin Askerlikleri İle İlgili Görüşleri.....166
2.5.2. İlim, Fen ve Sanat Erbabı İle İlgili Görüşleri.....169
2.6. Matyos Nalbantyan Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri.....171
2.6.1. Mühendis Mektebi Öğrencilerinin Zorunlu Hizmet Süresi İle İlgili Görüşleri.....171
2.6.2. Vilâyat Meclis-i Umûmîleri ve Maârife Olan Katkıları İle İlgili Görüşleri.....172
2.7. Dikran Barsamyan Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri.....175
2.7.1. Hukuk Mektebi İle İlgili Görüşleri.....175
2.7.2. Zirâat Mektebi İle İlgili Görüşleri.....177
2.8. Simonaki Simonoğlu Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri.....178
2.8.1. Kaptan ve Çarkçıların Yetiştirilmesi İle İlgili Görüşleri.....178
2.8.2. Avrupa'ya Öğrenci Gönderilmesi İle İlgili Görüşleri.....180
2.9. Karabet Tomayan Efendi'nin Maârife Ait Bazı İhtiyaçların Halk Tarafından Karşılanmasının Teşvik Edilmesi İle ilgili Görüşleri.....181
2.10. Sason Efendi'nin Defter-i Hâkanî Mektebi İle İlgili Görüşleri.....182
2.11. Artin Boşgezenyan Efendi'nin Eğitim Serbestliği İle İlgili Görüşleri.....185
2.12 Haralambidi Efendi'nin Rum Darüleytamı İle İlgili Maârif Nâzırından Açıklama İsteği.....186
3. IV. DEVRE (1920) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI VE EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ.....187
SONUÇ.....189
KAYNAKÇA.....191

KISALTMALAR

a.e.	: aynı eser
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.t.	: adı geçen tez
a.g.y.	: adı geçen yayın
a.y.	: aynı yayın
bkz.	: bakınız
bsk.	: baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.	: Devre
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
İS	: İctimâ Senesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MMZC	: Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: sayfa
st.	: sütun
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCTA	: Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
TODAİE	: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü İnsan Hakları Yıllığı
t.y.	: tarih yok
vd.	: ve diğerleri
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

1. Giriş

23 Temmuz 1908 tarihinde Kanûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle birlikte başlayan ve *"eşine rastlanmaz bir siyasal laboratuvar"*[1] olarak da nitelendirilen II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Devleti'ni yıkılmaktan kurtarmak için aydınların çareler üretme arayışlarını ifade etmesi ve daha sonra kurulan cumhuriyetin kadroları, ilkeleri ve eğitim uygulamaları için çok önemli bir tecrübeyi oluşturması nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir.

II. Meşrutiyet dönemi azınlıklar açısından değerlendirildiğinde ise, azınlıklarla ilgili sorunların fazlaca hissedildiği bir dönem olması yanında azınlıkların sahip olduğu ayrıcalıkların birer birer elden çıkmaya başladığı bir dönemi de temsil etmektedir.[2]

Osmanlı Devleti'ndeki azınlıklar; kendi kuruluşları, hastaneleri ve dârülacezeleri yanında okullarını da kurmuşlar ve eğitimlerini kendi dinî ve kültürel teşkilâtlarına bağlı olarak kendi dillerinde ve devlet denetimi dışında sürdürmüşlerdir. Din ve mezhep sahasında olduğu gibi eğitim alanında da özerk bir konum içerisinde hareket edebilme olanağına sahip kılınmışlardır. Böylece gayrimüslimler eğitim konusunda devletin sağladığı olanaklarla hem nitelikli birer unsur hâline gelmişler, hem kendi kültürlerini yaşatmışlar hem de bağımsızlık yolunda bilinçlenmişlerdir.[3]

Yakın tarihimiz ve bilincimizde derin izler bırakan büyük savaşlar da (Balkan, I. Dünya ve Çanakkale Savaşları) dahil olmak üzere,[4] yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen II. Meşrutiyet dönemi, Türkiye tarihinde eğitim üzerine en çok yazı yazılan, eğitim sorunları ile en çok ilgilenilen ve deneyimler kazanılan bir dönem olmuştur.[5]

---

[1] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, 2. bsk., İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, s. XXI.
[2] Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C. IV, İstanbul, Osmanbey Matbaası, 1942, s. 1070.
[3] Ali Güler, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar**, Ankara, Berikan Yayınları, 2003, s. 231.
[4] Seyfi Kenan, "II. Meşrutiyetle Gelen Yeni Eğitim Arayışları: Tevfik Fikret'in 'Yeni Mekteb'i ve Eğitim Felsefesi", **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Sempozyumu, Bildiriler**, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 275.
[5] Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri", **a.e.**, s. 263.

"Çağdaş Osmanlı tarihçilerinin ilgisini en çok çeken dönem"[6] olarak da nitelendirilen II. Meşrutiyet döneminde eğitim etkinlikleri ile ilgili hususta gerek lisansüstü gerekse kitap ve makale düzeyinde yapılan çalışmalar ise, günümüz araştırmacılarının da bu dönem eğitim etkinliklerini oldukça önemsediklerini göstermektedir.[7] Tez konumuzla ilişkilendirilebilecek lisansüstü çalışmaların; Osman

---

[6] Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, 3. bsk., İstanbul, e Yayınları, 2000, s. 330.

[7] Feridun Merter, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Sisteminde Politika-Teşkilâtlanma ve Teftiş Çalışmaları", **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 1986; Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kayseri, 1993; Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi**, Ankara, 1996; Ercan Uyanık, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir", **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İzmir, 2000; Abdullah Akın, "Satı Bey ve II. Meşrutiyet Döneminde Din Eğitimi", **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya, 2002; Ahmet Gedikli, "İkinci Meşrutiyet (1908-1918) Döneminde Trabzon (Eğitim ve Kültür Hayatı)", **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Trabzon, 2002; Müjde Işıldak, "Meşrutiyet Dönemi (1908-1922) Roman ve Hikâyelerinde Kadın ve Kadın Eğitimi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İzmir, 2003; Mustafa Gündüz, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim ve Modernleşme Aracı Olarak Süreli Yayınlar (İçtihat, Sebilü'r-Reşat, Türk Yurdu)", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi**, Ankara, 2005; Musa Ak, "II. Meşrutiyet Döneminde Meslekî ve Teknik Eğitim Okulları (1908-1918)", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Denizli, 2006; Hasan Sabri Çeliktaş, "II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan Mekteplerinde Din Öğretimi", **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Bursa, 2006; Tuba Şengül, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Siyasi Fikir Akımlarının Tarih Eğitimine Yansımaları (1908-1931)", **Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Çanakkale, 2006; Betül Batır, "İkinci Meşrutiyet'ten Tevhid-i Tedrisat'a Türkiye'de İlköğretim (1908-1924)", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi**, İstanbul, 2007; Yasemin Tümer Erdem, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi**, İstanbul, 2007; Bahar Baskın, "2. Meşrutiyet'te Eğitim, Kadın ve İnâs Darülfünunu (İlk Kadın Üniversitesi)", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2007; Ali Gurbetoğlu, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yayınlanan Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi (1908-1918)", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi**, Ankara, 2007; Erhan Tuna, "Bir Osmanlı Vatandaşlık Ders Kitabı Olan Rehber-i İttihad Çerçevesinde 2. Meşrutiyet Döneminde Vatandaşlık Eğitimi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İzmir, 2008; Havvanur Keni Türker, "II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri ve Günümüze Yansımaları", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya, 2008; Mehmet Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey", **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi**, İzmir, 2009; Musa Bardak, "II. Meşrutiyet Döneminde Okul Öncesi Eğitim (1908-1918)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Elazığ, 2011; Sibel Atli, "II. Meşrutiyet Dönemi Okul Öncesi Eğitim Çalışmalarının Cumhuriyet Dönemi Uygulamalarına Etkilerinin Değerlendirilmesi", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi**, Van, 2011. Eğitim tarihi alanında yapılan diğer çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Mustafa Ergün, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. VI, Sayı: 12, 2008, s. 321-348; Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", **a.y.**, s. 181-205;

Sait Dikilitaş, "Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridelerine Göre Osmanlı Meclis-i Mebûsânı'nda Azınlık Mebûslarının Tutum ve Davranışları", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1993.); H. İsmail Erdem, "Zabıt Ceridelerine Göre I. Devre Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın İlk İçtima Yılındaki Maarif ile İlgili Meclis Konuşmaları Üzerine Bir İnceleme", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1993.); Taner Altınok, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Meclislerinde Eğitim", (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2005.); Mehmet Kaan Çalen, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Çalışmaları (1908-1912)", (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2008.); Yılmaz Koç, "Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri", (Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2009.) şeklinde olduğu görülmektedir.

Dikilitaş yüksek lisans tezinde, azınlık mebûslarının Mebûsân Meclisi'ndeki çalışmalarını "Eğitim ve Öğretim, Dil ve Kültür" başlığı altında bir alt bölüm olarak değerlendirmiştir. Ayrıca bu bölümde dört devre olarak toplanan Osmanlı Mebûsân Meclisi'nin yalnızca I. devresindeki azınlık mebûslarının eğitime dair konuşmalarına ayrıntıya girmeden yer verilmiştir. Erdem'in yüksek lisans tezi, Mebûsân Meclisi'ndeki eğitim tartışmaları üzerinedir. Ancak onun da çalışmasını yalnızca birinci devre, birinci ictimâ senesiyle sınırladığı görülmektedir. Altınoluk yüksek lisans tezinde, II. Meşrutiyet dönemi hükûmet programlarında eğitim, eğitim ile ilgili takrirler ve Maârif Nezâreti bütçe görüşmeleri üzerinden eğitime ilişkin genel veriler ortaya koymuştur. Çalen'in yüksek lisans tezinde, 1908-1912 Mebûsân Meclisi'nin faaliyetleri konunun eğitim boyutundan öte 1909 Kanûn-ı Esâsî tadilatı, İctimâât-ı Umûmiyye Kanunu ve Cemiyetler Kanunu, 1876 Kanun-ı Esasî'nin orijinal metni, Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerideleri, Encümen Lâyihaları ve kanun metinlerine dayanılarak incelenmiştir. Koç'un yüksek lisans tezi ise, Mebûsân Meclisi'ndeki Ermeni mebûsların meclis içi ve meclis dışı faaliyetleri üzerine odaklıdır. Mebûslâr

---

yabancı okulların yanında azınlıkların eğitimine ilişkin kaynaklar göstermesi nedeniyle Ayşe Aksu, "Türkiye'deki Yabancı Okullar Üzerine Yapılan Çalışmalar", **a.y.**, s. 207-241.

tanıtılırken azınlık mebûslarından yalnızca Ermeni mebûsların eğitime dair görüşlerine ayrıntıya girmeden değinilmiştir.

Tez konumuzla ilişkilendirilebilecek çalışmaların bir kısmının azınlık mebûsların tanıtılması üzerine yoğunlaştığı, bir kısmının eğitimden öte mecliste geçen kanun tartışmalarına yer verdiği, bir kısmının ise II. Meşrutiyet dönemi meclislerinde eğitimin genel değerlendirmesi üzerine olduğu görülmektedir. Bu araştırmanın temel amacı ise Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridelerinden yola çıkarak azınlık mebûslarının eğitime dair görüşlerini belirlemektir.

Bir konuya ya da olaya ilişkin katılımcıların görüşlerinin ya da ilgi, beceri, yetenek, tutum ve benzeri özelliklerinin belirlendiği genellikle diğer araştırmalara göre görece daha büyük örneklemler üzerinde yapılan araştırmalara tarama araştırmaları denilmektedir. Tarama araştırmaları kitlelerin görüşlerini, özelliklerini betimlemeyi hedefleyen araştırmalardır.[8] 1908-1920 yıllarına ait Zabıt Ceridelerinin kapsamlı olarak tarandığı bu çalışma da tarama araştırması olarak nitelendirilebilir.

Mebûsân Meclisi'nde yer alan azınlık mebûslarının eğitime ilişkin görüşlerine yer vermeden önce birinci bölümde, azınlık kavramının ve Osmanlı Devleti'nin nasıl bir azınlık algısına sahip olduğunun açıklanmasının faydalı olacağı düşünülmüştür. Ayrıca yasama faaliyetlerinin yürütüldüğü Mebûsân Meclisi'nde, II. Meşrutiyet döneminde azınlıkların eğitime ilişkin yasal düzenlemeleri daha iyi değerlendirebilmek amacıyla II. Meşrutiyet dönemi öncesinde azınlıkların eğitimine ilişkin yasal düzenlemelere yer verilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümü ile asıl konumuza kavramsal ve tarihsel bir alt yapı oluşturmak amaçlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Mebûsân Meclisi'nin I. ve II. devresinde (1908-1912); üçüncü bölümünde ise, III. ve IV. devresinde (1914-1920) yer alan azınlık mebûslarının çeşitli konulara ilişkin yaptıkları konuşmalar dolayısıyla kullandıkları ifadelerden eğitime ilişkin görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır.[9]

---

[8] Şener Büyüköztürk, Ebru Kılıç Çakmak, vd., **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, 1. bsk., Ankara, PegemA, 2008, s. 177.

[9] Çoğunluğu elinde bulunduran İttihatçılar, kendilerine karşı muhalefetin gittikçe artması üzerine konumlarını güçlendirmek ve muhalefeti sindirmek amacıyla 18 Ocak 1912'de meclisi feshederek erken seçime gitmişlerdir. İktidarın gücünü ve imkânlarını kullandıkları gerekçesiyle bu seçim muhaliflerce "sopalı seçim" olarak nitelendirilmiştir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası etrafında kümelenen muhalefetin seçim sonuçlarına yaptığı itirazlar geçiştirilmiş ve sadece altı muhalif mebûs meclise girebilmiştir. Meclis, bütün bu sorunların gölgesinde 18 Nisan 1912'de ikinci dönem çalışmalarına başlamıştır. İttihatçıların uygulamalarından rahatsız olan muhalefet ise gittikçe güçlenmiştir. Yeni

Çalışmada ana kaynak olarak Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridelerinin kullanılmasının amacı, mebûsların düşüncelerini kendi cümleleri ile ifade edebilme ve farklı düşüncelere sahip mebûsların farklı bakış açılarını da görerek aynı olayı tüm yönleriyle değerlendirebilme olanağı sağlamasıdır. Azınlık mebûslarının eğitime dair görüşlerinin yalnızca Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerideleri üzerinden ortaya konulması ise çalışmanın sınırlılığı olarak değerlendirilebilir.

Meclis-i Mebûsân Zabıt Cerideleri üzerinden Osmanlı Mebûsân Meclisi'nde dile getirilen eğitime dair görüşleri tespit etmede ilk bakılması gereken yerler kuşkusuz maârife ilişkin verilen takrirler ve Maârif Nezâreti bütçe görüşmeleridir. Ancak bu bölümleri incelemek tek başına yeterli görünmemektedir. Tevhid-i Tedrisât gibi bir yasanın henüz kabul edilmediği bir dönemde "her nezâretin aynı zamanda birer Maârif Nezâreti görevi gördüğü" gerçeği göz ardı edilmemelidir. Adliye Mektebi'nin idaresinin Adliye Nezâreti'nde, vakıf mekteplerinin idaresinin Evkaf Nezâreti'nde, Mühendis Mektebi'nin idaresinin Nafia Nezâreti'nde, Harbiye Mektebi'nin idaresinin Harbiye Nezâreti'nde olduğundan hareketle Zabıt Ceridelerinden en iyi şekilde yararlanabilmek için bütüncül bir tarama yapmak gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

---

kurulan Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmetinin programında geçen seçimlerin kanunlara uygun yapılmadığı, memurlarla askerlerin politikaya karıştığı şeklindeki ifadeler mecliste büyük tartışmalara neden olmuştur. Ahmed Muhtar Paşa bu gerilim üzerine 4 Ağustos 1912'de meclisi feshettirmiştir. Ardından yaşanan Balkan Savaşı yüzünden de 1914 yılına kadar seçim yapılamamıştır. Ali Akyıldız, "Meclis-i Meb'ûsân", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, s. 246-247.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZINLIK KAVRAMI VE OSMANLI DEVLETİ'NDE AZINLIKLARIN EĞİTİMİNE İLİŞKİN YASAL DÜZENLEMELER

1. AZINLIK KAVRAMI VE OSMANLI DEVLETİ'NDE ALGISI

1.1. Azınlık Kavramı

Batı dillerinde, İngilizce "Minority", Almanca "Minderheit" ve Fransızca "Minorité" kelimelerinin Türkçe karşılığı olan azınlık kavramının kökeni Latince'de küçük, az anlamına gelen "minor" kelimesine dayanmaktadır.[10] Türk Dil Kurumu ise azınlık kelimesinin karşılığı olarak *"Bir toplulukta herhangi bir nitelik bakımından ayrı ve ötekilerden sayıca az olanlar, ekalliyet, çoğunluk karşıtı"* ifadesini kullanmaktadır.[11]

Azınlık sorunlarının ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği bir gerçektir. Ancak her toplumun içinde azınlık ya da azınlıklar evrensel bir sorun niteliğindedir.[12] Sorunun evrensel niteliğine karşın tüm devletler tarafından genel kabul görmüş hukuksal[13] bir azınlık tanımı mevcut değildir. Birleşmiş Milletler çerçevesinde azınlıkların tanımlanması sorunu 1948'de gündeme gelmekle birlikte, Alt-Komisyon'un bu konudaki çalışmaları, devletlerin temsilcilerinden oluşan İnsan Hakları Komisyonu tarafından uzun bir süre adeta "kösteklenmiştir". Bunda sorunun karmaşıklığı kadar bazı devletlerin bu tanımı, kendi ülkelerinde hiçbir azınlık grubu bulunmadığı sonucunu yaratacak şekilde sınırlandırma ya da ayrıntılandırma

---

[10] Ayşe Füsun Arsava, **Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1993, s. 41.

[11] **Türkçe Sözlük**, C. I, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, s. 48.

[12] Arsava, **a.g.e.**, s. 46.

[13] Uygulanan uluslararası hukukta ilk azınlık tanımı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra belirli devletlerde kalan ve çoğunluktan ayrı ırk, dil ya da dine sahip olan toplumsal grupların korunmasını düzenleyen antlaşmaların yorumu çerçevesinde Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'nca yapılmıştır. Buna göre azınlık kavramı, "bir devlette yerleşmiş bulunan ve nüfusu ayrı bir ırk, dil ya da dinden oluşan toplumsal grupları" ifade etmektedir. Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri II. Kitap**, 7. bası, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2003, s. 169.

isteğinin payı büyüktür.[14] Uluslararası hukukta genel kabul görmüş bir azınlık tanımının olmamasının nedenlerinden biri azınlık himayesinin devletlerin egemenliklerini sınırlayıcı bir özellik göstermesi nedeniyle mümkün olduğu kadar az sayıda grubu "azınlık" olarak tanımaya özen göstermeleri ve bir diğeri de pek çok devletin azınlıkların tanınması durumunda ulusal birliklerinin tehdit edileceğinden endişe etmeleridir.[15] Bu bağlamda devletlerin azınlık tanımında uzlaşamamalarının teknik zorluklardan öte "ülke ve ulus bütünlüğü" adına duyulan siyasî endişelerden kaynaklandığını söylemek mümkündür.[16] Azınlık tanımı konusunda sürmekte olan bu belirsizlik devletlere kendi tanımlarına ya da yorumlarına bağlı kalma olanağı sağlamaktadır.[17] Bununla birlikte tek bir belgede üzerinde uzlaşılan tek bir tanım bulunmaması, azınlıklara ilişkin düzenlemelerin yapılmasını engellememiştir.[18] Gerek uluslararası örgütlerin azınlıklara ilişkin belgelerinde gerekse akademik çalışmalarda azınlığın tanımlanmasına ilişkin çabalar dikkat çekmektedir. Bu çabalarda azınlık kavramı ile ilgili kesin bir tanıma yer verenler olduğu gibi, azınlık olmanın ölçütlerini ortaya koyup kesin bir tanım yapmaktan kaçınanlar da vardır.[19]

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu raportörü Francesco Capotorti'nin 1978'de hazırladığı etnik, dinsel ve dilsel azınlıklara mensup kişilerin haklarına ilişkin çalışmasında[20] önerdiği azınlık tanımı, tanım denemeleri arasında en bilinenidir[21] ve uluslararası hukukta bağlayıcı bir tanım olmasa da daha sonra yapılmış tanım denemelerinin temel çerçevesini oluşturması bakımından önemlidir:[22]

---

[14] Gökçen Alpkaya, "Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Bağlamında Azınlıklara İlişkin Bazı Gelişmeler", **Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü İnsan Hakları Yıllığı (TODAİE)**, C. XIV, Sayı: 1, s. 153.
[15] Arsava, **a.g.e.**, s. 42.
[16] Naz Çavuşoğlu, "Azınlık Nedir?", **TODAİE**, C. XIX-XX, 1997-1998, s. 101.
[17] Çavuşoğlu, **a.y.**, s. 93.
[18] Alpkaya, **a.g.y.**, s. 153.
[19] I. Dünya Savaş'ı sonrası süreçte uluslararası örgütler ve akademisyenlerce yapılan çeşitli azınlık tanımları için bkz. Özlem Seven, "Lozan'da Azınlık Kavramı ve İki Dünya Savaşı Arası Dönemdeki Uygulamaları", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2007, s. 18-27.
[20] Bununla ilgili bkz. Francesco Capotorti, **Study of the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and LinguisticMinorities**, New York, 1991.
[21] Çavuşoğlu, **a.g.y.**, s. 94.
[22] Çavuşoğlu, **a.y.**, s. 95.

"Sayısal olarak bir devletin nüfusunun geri kalanına göre sayıca az olan, egemen olmayan konumda bulunan, (o devletin vatandaşları olan) üyeleri etnik, dinsel ya da dilsel açıdan nüfusun geri kalanından ayrılan özellikler taşıyan ve kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini korumak amacıyla üstülü örtülü bir dayanışma duygusu gösteren bir grup"[23]

Capotorti'nin bu tanımı hukuksal açıdan bir azınlığın olduğunu kabul edebilmek için gerekli ölçütleri ortaya koymaktadır.[24] Görüldüğü üzere azınlık kavramı, sadece nicelik ile ilgili bir durumu değil, içinde yaşanılan toplumdan kültürel, tarihi, sosyolojik, psikolojik bir farklılaşmayı ve aynı zamanda bununla ilgili bir bilinci de ifade etmektedir.[25]

Azınlıklar ülkemiz açısından ele alındığında, Türkiye'deki azınlıklara ilişkin düzenlemelerin Lozan Barış Antlaşması ile gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu anlaşmada Rum, Ermeni, Nesturî, Asurî ve Bulgarlardan oluşan gayrimüslimlerin azınlıkları oluşturduğu ifade edilmiştir.[26] Müslüman yurttaşlar çeşitli açılardan (etnik, dilsel gibi) farklı olsalar bile azınlık sayılmamaktadırlar. Bu durumun tarihsel nedenlerinden biri Türkiye Cumhuriyeti'nin birçok açıdan Osmanlı Devleti'nin devamı olması ve Osmanlı toplumsal düzeninin çekirdeğini de "millet sistemi" adı verilen din ve mezhep esasına dayalı yönetim biçiminin oluşturmasıdır.[27]

1.2. Osmanlı Devleti'nde Azınlık Algısı ve Millet Sistemi

Osmanlı Devleti'nin toplumsal, hukukî, siyasî ve idarî yapısı "millet sistemi" adı verilen inanç temellerine göre şekillenmiştir.[28] Bu bağlamda "millet",[29]

---

[23] Pazarcı, **a.g.e.**, s. 170.
[24] Alpkaya, **a.g.y.**, s. 155.
[25] Güler, **a.g.e.**, s. 231.
[26] Gülnihal Bozkurt, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı: 4, 1993, s. 100.
[27] Baskın Oran, **Türkiye'de Azınlıklar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 47, 48.
[28] Mehmet Deri, **Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları**, 1. bsk., İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009, s. 26.
[29] Millet kavramı, Arapça "mille" kelimesinden türetilmiştir. Mille, "bir söz" anlamına gelmektedir. Bu bağlamda millet kavramı belli bir sözü ya da vahiy kitabını kabul eden insan topluluğu anlamına gelmektedir. Klasik İslâm literatüründe millet terimi, din, mezhep ya da bir din veya mezhebe bağlı topluluk anlamında ele alınmaktadır. Şemseddin Sami Kamûs-ı Türkî'sinde, "din" ve "millet" kavramlarının aynı anlama geldiğini ifade ettikten sonra, "millet" ile "ümmet"in farklı terimler olduğunu vurgulamaktadır. Millet, bir dine mensup toplulukların ortak adı (İslâm milleti gibi) olduğu halde, ümmet bir dine bağlı çeşitli ulusların (Türk ümmeti ve Arap ümmeti gibi) her biri için kullanılmaktadır. Şemseddin Sami, "Millet", **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2010, s.

bir din ya da mezhebe bağlı topluluk olarak ifade edilmektedir.[30] Buradaki "millet" sözcüğü Osmanlıların "cemaat" sözcüğüne eş anlamdadır.[31] Millet kavramının "ulus" (nation) karşılığında kullanılması ve bir anlam değişikliğine uğraması XIX. yy sonlarına doğru olmuştur.[32]

Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki toplulukları din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesine ise millet sistemi denilmektedir.[33] İslâm'daki "zımmî hukuna"[34] bağlı olarak geliştirilen millet sistemi, İstanbul'un fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmet'in Ortodoks Patriği ataması ve Ortodokslara iç işlerinde ve dinî konularda geniş özerklik vermesiyle başlamıştır. Zamanla benzer özerklikler Ermeniler ve Yahudiler için de sağlanmıştır.[35]

Millet sistemi içerisinde kabul edilmiş dört millet (milel-i erbaa) olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar Müslüman milleti (millet-i hâkime), Rum milleti, Ermeni milleti (millet-i sadıka) ve Yahudi milletidir. Türkler, Araplar, Arnavutlar,

---

1400; Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal bir Yaklaşım", **Osmanlı**, Haz. Güler Eren, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 236.

[30] Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Millet Sistemi**, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1992, s. 11.

[31] Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", **Osmanlı**, Haz. Güler Eren, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 211.

[32] Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara…", **a.g.e.**, s. 236.

[33] Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları, 1990, s. 17. İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee (1889-1975), Osmanlı Devleti'nin benimsemiş olduğu millet sistemini 20. yy'da geçerli bir yönetim biçimi olarak görmektedir. Yüzyılın yaratmış olduğu çelişkilerin çözülmesi ve insanların daha özgür olacağı bir dünya devletinde, bu millet sistemi ile Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nın birleştirilmesinin doğru olacağı görüşünü savunmaktadır. Cevdet Küçük, "Osmanlılarda 'Millet Sitemi' ve Tanzimat", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)**, C. IV, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1014.

[34] Ehl-i kitap (Kendilerine semavî kitap gönderilmiş) olan gayrimüslimler, İslâm devleti hâkimiyetinde yaşamayı kabul ettikleri takdirde kendilerine "Allah ve peygamberin zimme"si verilmekte böyle kimselere ise "zimmî" denilmektedir. İslâm ülkesinde devamlı oturan zimmîlere "gayrimüslim tebaa" veya "gayrimüslim reaya" da denilmektedir. "Zimme" koruma, sahip çıkma, koruma mecburiyeti, birinin emniyetini taahhüt etmek gibi anlamlara gelmektedir. İslâm devleti, içten ve dıştan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı "zimmî"leri korumayı, onların can, mal, ırz ve namusları ile dinî hayatlarını ve ibadethanelerini emniyet altına almayı Allah adına taahhüt etmektedir (Küçük, **a.g.e.**, s. 1007.). Klasik İslâmi gelenek, Osmanlı'daki yönetimle topluluklar arasındaki ilişkileri büyük ölçüde belirlemiş, en azından ona bir dil ve kavramsal bir çerçeve sunmuştur. Ancak Osmanlı'nın bütün zımmî politikalarının İslâm'a dayandığını söylemek de doğru görünmemektedir. İslâm'ın hukukî gelenekleri, İslâm devletlerinin uygulamaları, coğrafyanın gerçekleri ve Osmanlı yönetici ve ulemasının yorumu, değişik ölçülerde zımmîlere karşı yürüttükleri politikaları belirlemiştir. Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara…", **a.g.e.**, s. 238.

[35] Eryılmaz, **a.e.**, s. 236. Fatih Sultan Mehmet 1453'te İstanbul'u fethettiğinde üç önemli topluluk ile karşılaşmıştır. Bunlar Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Rumlar, Gregoryen Kilisesi'ne bağlı Ermeniler ve Yahudilerdi. Fatih, fetihten hemen sonra "Galata Ahitnâmesi" ile buradaki topluluklara kendi dillerini kullanma ve kendi dillerinde eğitim görme, dinlerini ve inançları serbestçe yaşama gibi haklar vermiştir (Deri, **a.g.e.**, s. 27.). Galata Ahitnâmesi ile ilgili ayrıca bkz. Hikmet Özdemir, "Azınlıklar İçin Bir Osmanlı-Türk Klasiği: 1453 İstanbul Sözleşmesi", **Osmanlı**, Haz. Güler Eren, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 223-228.

Boşnak, Pomak, Berberi, Çerkes, Gürcü, Abaza, Çeçen gibi tüm diğer Müslüman unsurlar tek bir "Müslüman milleti" olarak isimlendirilmişlerdir. Aynı şekilde Rumlar ve Slavlar (Bulgarlar, Sırplar gibi)[36] Rum Ortodoks kiliselerine bağlandıkları için 1850'lere kadar Rum milleti içinde kabul edilmişlerdir. Gregoryen Ermenileri, XVIII. yüzyıldan sonra ortaya çıkan Katolik Ermenileri, XIX. yüzyıldan sonra gruplaşan Protestan Ermenileri, hepsi de aynı dili konuştukları hâlde[37] hiçbir zaman aynı millet olmamışlar, toplumsal olarak da birbirlerine hiçbir şekilde karışmamışlardır.[38] Görüldüğü gibi Osmanlı'da yaşayan bir bireyin kendini tanımlama şeklini ve diğer bireyler arasındaki yerini belirleyen unsur etniklik değil din unsuru olmuştur.[39]

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemde iyi işleyen millet sistemi devletin zayıflamasına paralel olarak dağılmayı ve parçalanmayı hızlandıran en önemli etmenlerden biri haline gelmiştir.[40] 1789 Fransız İhtilâli'nden sonra Avrupa'da yayılan ulusçuluk akımı, Osmanlı Devleti'nin millet sistemi ile

---

[36] Bulgarlar ve Sırplar Ortodoks sayıldıkları için Rumlarla aynı idare ve örgüt içinde özellikle Fener Patrikhanesi'nin yönetiminden kurtulmak için uzun yıllar gizli-açık zamanla şiddetlenen bir mücadele vermek durumunda kalmışlardır. XIX. yy'da Balkan ulusçuluğunun ulusal kiliseyi kurmak için Bâb-ı âli'den önce Fener Patrikhanesi'ne karşı mücadeleye giriştiği ve örneğin Bulgarların, bağımsız kilise kurma (eksarhlık) hakkını elde etmeleri ile ulusal bağımsızlık tarihlerinde önemli bir aşamayı gerçekleştirmişlerdir (İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", **TCTA**, C. IV, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 997.). Bununla ilgili ayrıca bkz. Bozkurt, **a.g.y.**, s. 99–119.

[37] Ercan, **a.g.e.**, s. 210.

[38] Nuri Adıyeke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", **Osmanlı**, Haz. Güler Eren, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 255; Ortaylı, **a.g.e.**, s. 997.

[39] Levent Ürer, **Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları**, İstanbul, Derin Yayınları, 2003, s. 121. Osmanlı Devleti'nde yaşamış olan gayrimüslimler din-mezhep ve etnik bakımdan olmak üzere iki farklı açıdan gruplandırılabilir: Din ve mezhep bakımından Hristiyanlar iki ana gruba ayrılırlar. Katolikler (Latinler ve Katolik mezhebini kabul etmiş bir kısım Gürcü, Süryani, Kildani, Maruni, Kıpti ve Rum topluluklarıdır.) ve Katolik olmayanlar (Ortodokslar, Gregoryenler, Nasturiler, Yakubi-Süryaniler, Melkitler, Mandeiler). Musevîler de, diğer dinlerde olduğu gibi mezhep denilebilecek pek çok kola ayrılmış olmakla birlikte Osmanlı topraklarında üç ana Musevî mezhebi bulunmaktaydı. Bunlar; Rabbaniler, Karailer ve Samirilerdir. Etnik bakımdan Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler ise; Rumlar, Yunanlılar, Bulgarlar, Sırplar, Hırvatlar, Karadağlılar, Bosnalılar (Osmanlı yönetimine girdikten bir süre sonra Müslümanlığı kabul etmeye başlamışlardır ve yüzde doksanına yakını Müslüman olmuşlardır.), Arnavutlar (Osmanlı yönetimine girdikten bir süre sonra Müslümanlığı kabul etmeye başlamışlardır ve yüzde yetmişe yakını Müslüman olmuşlardır.), Romenler (Eflaklılar ve Boğdanlılar), Türkler (Gagauzlar veya Gökoğuzlar), Macarlar, Çingeneler (Osmanlı yönetiminde iken yarıya yakını Müslümanlığı kabul etmiştir.), Ermeniler, Gürcüler, Süryaniler, Kildaniler, Araplar (Maruni, Melkit ve diğerleri), Yahudiler, Kıptiler (Mısır'ın Araplar'dan önceki yerli halkı), Habeşler'dir. Ercan, **a.g.e.**, s. 198-199.

[40] Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, 2. bsk., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 10.

bağdaşmamaktaydı. Ulusçuluk ilkesi belirli bir toprak parçası ve hukuk düzeni gerektirmekteydi. Bu da Osmanlı unsurları arasında "ulus devlet isteği" gibi bir sonucu meydana getirmiştir.[41] Osmanlı Devleti üzerinde çıkarları bulunan Batılı devletlerin de gayrimüslimlerin söz konusu isteklerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmalarıyla yüzyıllarca Osmanlı egemenliği altında kendi din, dil, kültür ve geleneklerini yitirmeden yaşayan gayrimüslimler, kendi ulus-devletlerini kurma istekleriyle ayaklanmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk ulusal ayaklanmayı II. Mahmut döneminde, 1804'te Sırplar çıkarmış ve özerklik elde etmişlerdir. Daha sonra Mora Yarımadası'nda yaşayan Yunanlılar, 1821'de bağımsızlık isteğiyle ayaklanmışlar ve 1830 yılında bağımsızlıklarını kazanmışlardır.[42] Yunan Bağımsızlığı ile "millet sistemi" ilk defa parçalanmıştır. Bu siyasî gelişmelerin ışığı altında XIX. yüzyılda ulusçuluk akımlarına ve gayrimüslimlerin ayrılma taleplerine karşı Osmanlı Devleti, dağılmayı önlemek amacıyla gayrimüslimlerle ilgili olarak eşitliği sağlamaya yönelik düzenlemeler yapmaya başlamıştır. II. Mahmut 1837'de yabancı sefirlere Mustafa Reşid Paşa kanalıyla *"Ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka gûna bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakikî evladımdır."*[43] sözleri bu amaca yönelik bir düzenleme çabası olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti'nin azınlıklara ilişkin esas düzenlemeleri ise Tanzimat dönemi içinde görülmektedir.[44] Tanzîmât dönemi içinde iki belge, millet sisteminin değişimine tanıklık etmektedir. 1839 Tanzîmât Fermanı, temel haklar alanında eşitlik ilkesini kabul ederken "vatandaşlık bağının" önünü açmıştır.[45] 1856'da ilan edilen Islâhat Fermanı'nda ise gayrimüslimleri vatandaş haline getiren haklar vurgulanırken "millet"lerin sahip oldukları yetkiler teyit edilmiştir.[46] Tanzîmât

---

[41] Bozkurt, **a.e.**, s. 40.
[42] Ayrıntılı bilgi için bkz. **Mufassal Osmanlı Tarihi**, C. V, İstanbul, Güven Yayınları, 1992, s. 2877-2885, 2901-2942; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 112.
[43] Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 100. Engelhardt'ın "Türkiye ve Tanzimat" adlı eserinde bu ifade; "*Bundan böyle tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri havrada görmek isterim.*" şeklinde yer almaktadır. Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999, s. 41.
[44] Ürer, **a.g.e.**, s. 135.
[45] Ürer, **a.e.**, s. 136.
[46] Bozkurt, **a.g.e.**, s. 55.

belgeleri, Osmanlı toplum yaşamında, siyasal hakları ve hukukî eşitliği bütün uyruğa yayarak geniş bir çerçeve ile tüm uyrukları kapsamaya dönük çabaları ifade etmektedir.[47]

Kapitülasyonlardan yararlanabilmek için yabancı devlet uyrukluğuna geçen gayrimüslim tebaanın sayısının artması üzerine bir "tepki ve tedbir" kanunu olma özelliği bulunan ve Fransız hukuk sisteminden esinlenerek 1869 yılında kabul edilen 9 maddelik "Tâbiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi", tebaayı "yurttaşlaştırma" açısından önemli bir adımdır. Bu yasaya göre Osmanlı sınırları içinde yaşayan "herkes" bu ülkenin eşit uyruğu sayılmaktaydı.[48] 1876 tarihli ilk Osmanlı Anayasası'na (Kanûn-ı Esâsî) göre uyrukluk şöyle tanımlanmaktadır: "*Madde 8: Devlet-i Osmaniye tâbiiyetinde bulanan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bilâ istisna Osmanlı tâbir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvâle göre istihsâl ve izâe edilir.*"[49] Bu madde ile "uyrukluğu din kavramından soyutlama" ilkesi anayasal kural hâline getirilmiştir.[50] 1876 tarihli Kanûn-ı Esâsî, Tanzîmâtla birlikte başlayan hukukî eşitlik ilkesini koyması ve dinsel farklılığı, hukukî farklılığın temeli olmaktan çıkarması, Osmanlı vatandaşlığı bağını geliştirmesi bakımından oldukça önemlidir.[51] Bu durum Osmanlı Devleti'nin artık din temelli millet sisteminden modern anlamda devlet-yurttaş ilişkisine geçtiğini göstermektedir. Bununla birlikte Osmanlı'nın kendine özgü "millet sisteminin" ifade ettiği anlam, geçirdiği değişikliklere rağmen Lozan Barış Antlaşması'na kadar ayakta kalmayı başarmıştır. Klâsik dönem Osmanlı toplum ve devlet yönetiminde "azınlık" ya da "ekalliyet" kavramı bulunmamaktaydı. Azınlık kavramı, imparatorluğun son yıllarında ortaya çıkmış ve Lozan Barış Antlaşmasıyla yeni bir hukukî statüye bürünmüştür.

Osmanlı hükûmeti çoğunluk-azınlık fikrini benimseseydi veya siyasal bir milliyet fikri geliştirseydi kolaylıkla yönetimi altındaki çeşitli ırk ve dinleri tek bir

---

[47] Ürer, **a.g.e.**, s. 187.
[48] Füsun Üstel, **"Makbul Vatandaş"ın Peşinde**, 2. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 26.
[49] Şeref Gözübüyük-Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri (1839-1980)**, 2. bası, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 27. Kânûn-ı Esâsî'nin metni için ayrıca bkz. "Kanûn-ı Esâsî", **Düstur**, I. Tertip, C. IV, İstanbul, 1296, s. 4-20.
[50] Bozkurt, **a.g.e.**, s. 83.
[51] Ürer, **a.g.e.**, s. 184.

Türk ya da Müslüman gruba dönüştürebilirdi.[52] Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin "mozaik toplum modeli"ni analiz ederken "çoğunluk-azınlık", "yöneten-yönetilen" gibi karşıtlıklara önem vermek yerine, farklılıkların tanındığı ve yasalarla korunduğu çoğulculuğun tek düzeliğe çevrilmediği bir siyasî iradenin olduğu gerçeğine vurgu yapmak daha doğru görünmektedir.[53]

2. OSMANLI DEVLETİ'NDE AZINLIKLARIN EĞİTİMİNE İLİŞKİN YASAL DÜZENLEMELER

2.1. II. Meşrutiyet Dönemi Öncesi Azınlıkların Eğitimine İlişkin Yasal Düzenlemeler

2.1.1. Tanzîmât Fermanı

Arapça dizme, sıraya koyma anlamına gelen tanzîm kelimesinin çoğul şekli olan "tanzîmât", aynı zamanda XIX. yy'da Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslâhat hareketlerini ve bu ıslâhatların yapıldığı dönemi karşılamak için de kullanılmıştır.[54]

Türk-Osmanlı tarihinde Batılılaşma çabalarının bir dönüm noktası olan ve 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzîmât Fermanı'nda[55] maârife ilişkin tek bir kelime

---

[52] Arshı Khan, "Osmanlı İmparatorluğu: Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimarı", **Osmanlı**, Haz. Güler Eren, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 233. Osmanlı Devleti tarihi boyunca gayrimüslimleri Türkleştirme ve Müslümanlaştırma siyaseti gütmemiştir. Bunun tek istisnası özellikle Karadağ, Bosna ve Hersek'ten seçilerek toplanan 11-12 yaşlarındaki genellikle Ortodoks olan Hıristiyan çocuklarının hükûmet ve orduyu oluşturan Türk aristokrasisine katılmak üzere devşirmelerinde görülmektedir. Sağladığı güç ve zenginlik nedeniyle bu tür din değiştirmelerin ödülü çok büyük olmaktaydı. Öyle ki bu yüzden yalnızca Hıristiyan aileler çocuklarının bu yolla alınmasını sağlamakla kalmıyor, birçok Müslüman aile de oğullarını, devşirme sistemine alınabilecekleri umuduyla Balkanlardaki Hıristiyan köylerine gönderiyorlardı. Hıristiyanların kitle halinde din değiştirdikleri tek yer Bosna olmuştur. Bogomil mezhebinden olan Slavlar, Boşnaklar daha önce din kardeşleri Hıristiyanlarca Fatih Sultan Mehmet'in Bosna'yı fethinden önce öyle büyük kıyımlara uğratılmışlardı ki, Osmanlıları kurtarıcı olarak görüp şükranlarını göstermek amacıyla topluca Müslüman olmuşlardır. Yuluğ Tekin Kurat, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", **Osmanlı**, Haz. Güler Eren, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 213; Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", **TCTA**, C. IV, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1002-1003.

[53] Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara…", **a.g.e.**, s. 237.

[54] A. Cevad Eren, "Tanzîmât", **İslâm Ansiklopedisi,** C. XI, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979, s. 709.

[55] Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 62.

geçmese de bu fermanla başlayan "Tanzîmât-ı Hayriyye dönemi", Türkiye'de "maârif" adı altında eğitimin çağdaş bir çizgide yol almasını sağlamıştır.[56]

Padişah Abdülmecid 1845'te Meclis-i Vâlâyî Ahkâm-ı Adliyye'de okuttuğu Hatt-ı Hümayûn'da milletinin cehaletinden ve bunun giderilmesi için daha önce tedbir alınmadığından üzüntü duyduğunu belirtmiş, bunu gidermek için Sadrazamına hitaben bir ferman yayınlamış ve bu fermandan sonra maârif sorunu önemle ele alınmıştır.[57] Tanzîmât Fermanı'nda unutulan bu hususa ise 1856 Islâhat Fermanı'nda yer verilmesiyle eğitim de bir anlamda devletin anayasa metinleri arasına girmiştir.[58]

2.1.2. Islâhat Fermanı

Islâhat, Osmanlılar'da çeşitli alanlarda yeniden yapılanma, bozulan kurumları çağdaş ihtiyaçlara göre eski hâline getirme ve yenileme faaliyet ve düşüncelerini ifade eden bir terim olarak kullanılmaktadır.[59]

Kırım Savaşı sonrasında Rusya'nın ve Batılı devletlerin gayrimüslim tebaaya yeni hak ve hürriyetler verilmesine yönelik istekleri sonucunda 1856 yılında ilan edilen Islâhat Fermanı ise, ağırlıklı olarak imparatorluk dahilindeki gayrimüslim tebaanın haklarını konu almakla beraber Müslüman nüfusu çok yakından ilgilendiren ve hatta Osmanlı devlet ve toplum yapısını kökünden sarsacak önemli kararlar da içermektedir. Konumuz bağlamında fermanda yer alan bazı ifadelerin oldukça önemli ve dikkat çekici olduğu görülmektedir:[60]

> *"...dâhilen dâhi saltanat-ı seniyyemizin tezyîdi kuvvet ve miknetini ve revâbıt-ı kalbiye-i vatandaşî ile birbirine merbut olan ve nazar-ı ma'delet eser-i*

---

[56] Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, 1. bsk., İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 69.

[57] Koçer, **a.g.e.**, s. 48. Bu fermandaki hükümler şöyle özetlenebilir: *"Halkın cehaleti giderilmeli, eğitimi sağlanmalıdır. Her düzeyde eğitim ve meslekî eğitim ele alınmalıdır. Dine uygun olduğu kadar dünya için geçerli bir eğitim verilmelidir. Okullar ülkenin uygun olan her yerinde açılmalıdır."* Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, 12. bsk., Ankara, Pegem Akademi, 2008, s. 160. Bununla ilgili ayrıca bkz. **Takvîm-i Vekâyi**, 12 Muharrem 1261 (21 Ocak 1845), Def'a 280; Aziz Berker, **Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1945, s. 28-35.

[58] Koçer, **a.g.e.**, s. 62.

[59] Kemal Beydilli, "Islâhat", **DİA**, C. XIX, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 170.

[60] Ufuk Gülsoy, "Islâhat Fermanı", **DİA**, C. XIX, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 185; Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", **150. Yıl Dönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856) 22-23 Mayıs 2006 Bildiriler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007, s. 69.

müşfikânemde müsâvî bulunan kâffe-i sunûf-ı tebaa-i Şâhânemin her yüzden husûl-i temâmi saadet-i hâl ve memaliki Şâhânemizin mâmuriyyetini müstelzim olacak esbab ve vesâilin an be an ilerlemesi muradı merhamet itiyad-i Mülûkânem iktizâsından bulunduğuna binaen… "[61]

Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Abdülmecid dahilde saltanatın güçlendirilmesinin önemine değinerek tüm tebaanın vatandaşlık bağı ile kalben birbirine bağlı olduklarının altını çizmekte ve nazarında tebaanın tümünün eşit olduğunu vurgulamaktadır. Padişah bundan sonra imparatorluk tebaasının her bakımdan mutluluğunun gerçekleştirilmesi ve imparatorluk topraklarının bayındırlığının sağlanması için gerekli olan koşulları ve araçları geliştirme iradesini beyan etmektedir. Padişahın bu beyanatı Osmanlı Devleti'nin klâsik devrinden başlayarak 19. yüzyıla değin sürdürdüğü ve İslâm şeriatinin belirlemiş olduğu Müslim-gayrimüslim ayrımının artık resmî söylem düzeyinde kesinlikle sona erdiğini ve Osmanlı tebaasının cemaat ayrımı olmaksızın eşit konumda bireyler olarak tanındığını göstermektedir. Bu beyanatta vurgulanan *"revâbıt-ı kalbiye-i vatandaşî"* ifadesi ile de farklı unsurlar arasında "kalbî" yani duygusal denilebilecek bir bağa işaret edilmektedir. Osmanlıcılık siyaseti ve bir "Osmanlı milleti" yaratma projesini de bu çerçevede düşünmek mümkündür. Müslim-gayrimüslim ayrımının hukuken ortadan kalkmasının konumuz açısından önemi ise imparatorluktaki genel eğitim düzeninin artık eskisi gibi cemaat düzeninde kalmasının zor olacağına işaret etmesidir.

"…ve Saltanat-ı Seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtib-i Şâhânemin nizâmât-ı mevzûalarında gerek sinnce ve gerek imtihânca mukarrer olan şerâiti ifâ eyledikleri takdirde cümlesi bilâ-fark ü temyîz Devlet-i Aliyyemin mekâtib-i askeriyye ve mülkiyyesine kabûl olunması… "[62]

Burada padişah, tebaası olan bireylerin nizâmnâmelerin öngördüğü yaş ve sınav koşullarını yerine getirmeleri kaydıyla herhangi bir ayrıma tâbi tutulmaksızın Osmanlı Devleti'nin açmış olduğu askerî veya mülkî okullara girebileceğini belirtmektedir. Bu ifadenin diğer bir anlamı, gayrimüslim tebaanın bundan böyle subay ve memur yetiştirmeye yönelik olarak açılmış olan devlet okullarına girme hakkına sahip olmalarıdır. Bu durumda devlet okullarındaki mevcut müfredatın ve

[61] "Islâhat Fermanı", **Düstur**, I. Tertip, C. I, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 8.
[62] "Islâhat Fermanı", **Düstur**, I. Tertip, C. I, s. 10.

hatta mevcut öğretim eleman kadrosunun olduğu gibi kalması mümkün değildir. Çünkü o zamana kadar devlet memurlarının ve subayların Müslüman olmaları esası geçerliydi. Bu yüzden fermanın devamında şu ifadelerin yer alması önemlidir:[63]

> *"...ve bundan başka her bir cemâât maârif ve hiref ve sanayiye dair milletçe mektepler yapmaya mezûn olup fakat bu makule mekâtib-i umûmîyyenin usûl-i tedrîsi ve muallimlerinin intihâbı, âzâsı taraf-ı Şâhânemden mansûb muhtelit bir Meclis-i Maârif'in nezâret ve teftişi tahtında olması..."*[64]

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere her bir gayrimüslim cemaat genel ve meslekî eğitim için okul açmada serbest olacaktı. Söz konusu okulların müfredatı ve öğretmenlerinin atanması ise padişah tarafından memur edilecek, Müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşacak bir "Meclis-i Muhtelit-i Maârif" tarafından gözetilip denetlenecekti. Bir "Meclis-i Muhtelit-i Maârif"in kurulması kararı ise gayrimüslim okullarının devlet eğitim düzenine bütünleştirilmesi sürecinin bir parçasıdır. Bunun yanı sıra "Meclis-i Muhtelit-i Maârif"in bir denetleme organı olarak gayrimüslim okullarının kontrol altında tutulmasını amaçlayan bir merkezi idari birim niteliğini taşıdığı da düşünülebilir.

Görüldüğü üzere Islâhat Fermanı'ndan alınan bu ifadeler o zamana kadar devam eden eğitim yapısına taban tabana zıt, dönemin koşullarına göre oldukça kökten denilebilecek bazı kararları içermektedir. Birincisi, yüzyıllardır süregelen dinsel esasa dayalı cemaat ayrımına son verilmek ve Osmanlıcılık siyasetiyle birlikte ortak bir Osmanlı vatandaşlık kimliği oluşturulmak istenmesidir. Gayrimüslimlerin devletin açtığı okullara girebilecek olmaları cemaat ayrılığına dayalı eğitim düzenine bir son vermek istendiğini göstermektedir.[65]

2.1.3. Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi

Tanzîmât dönemi eğitiminde, eğitim hukuku açısından önemli bir gelişme 1 Eylül 1869 tarihinde Osmanlı eğitimine Batılı anlamda yeni bir şekil vermek üzere "Maârif-i Umûmiyye Nizamnamasi"nin yayınlanmış olmasıdır. Dönemin Maârif

---

[63] Somel, **a.g.e.**, s. 69, 70.
[64] "Islâhat Fermanı", **Düstur**, I. Tertip, C. I, s. 11.
[65] Somel, **a.g.e.**, s. 71.

Nâzırı Saffet Paşa'nın[66] üstün çabalarıyla gerçekleştirilmiş olan bu hukukî düzenleme, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar eğitim sistemini düzenleyen en önemli yasal belge olarak geçerliliğini korumuştur.[67] Osmanlı yönetimi ilk kez tüzükle eğitim işlerine ciddi biçimde eğilmiş; düzensiz, sistemsiz, günün gereksinimlerine göre belirlenmiş kurumlaşma ilk kez bu tüzükle kurallara bağlanmıştır.[68]

Nizâmnâmede gayrimüslimlerin eğitim meselesi ile ilgili önemli düzenlemelerde yer almaktadır. Nizâmnâmenin birinci maddesinde okullar iki ana bölüme ayrılmıştır. Bu ayrımda devlet kendi okullarının her türlü sorumluluğunu üstlenirken fert veya cemaate ait okulların sadece denetlenmesi görevini üstlenmiş, kurulup yönetilmesini ise kurucularına bırakmıştır.[69]

> *"Birinci madde: Memâlik-i Devlet-i Âliyyede bulunan mekâtip esasen iki kısma münkasımdır. Birinci Mekâtib-i Umûmîyyedir ki nezâret ve emr-i idaresi devlete aittir. İkincisi Mekâtib-i Husûsîyyedir ki yalnız nezâreti devlete ve tesis ve idaresi efrad veyahut cemââte aittir."*

Nizâmnâmenin üçüncü maddesinde her mahalle ve köyde gerekli olduğu durumlarda bir iki mahalle veya bir iki köyde en az bir sıbyan mektebi olmasına ayrıca Müslim ve gayrimüslim çocuklarının gidecekleri okulların ayrı olması gerektiğine hükmedilmiştir. Bu madde ile din farkına göre sıbyan mektepleri birbirinden ayrılırken ilköğretimin dinî esasları içerecek şekilde yapılacağı kanaati ve çocukların kendi inançları doğrultusunda ilköğrenim görebilmesi noktasından hareket edilmiştir.

---

[66] **Saffet (Safvet) Paşa (1815-1883):** Tanzîmât döneminin en etkili Maârif Nâzırı olan Saffet Paşa, Sadrazam Reşit Paşa'nın teşvîki ile diplomat olarak yetiştirilmiştir. İstanbul'da özel eğitimle Fransızca, Latince, coğrafya okumuş sonra Paris'e eğitime gönderilmiştir. Orada İngilizceyi de öğrenen Saffet Paşa İstanbul'a dönüşünde Hariciye mesleğine girmiş, üç defa (1867, 1874, 1875) Maârif Nâzırlığı yaptığı gibi Fuat Paşa'dan sonra Hariciye Nâzırlığı ve Sadrazamlık görevlerinde de bulunmuştur (Nafi Atuf Kansu, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930, s. 129.). 1857 yılında Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin kuruluşundan, 1876 yılı sonlarına kadar süren Tanzîmât döneminin en uzun süre görev yapan Maârif Nâzırı, 4 yıl 9 ay 20 günlük görev süresi ile Saffet Paşa olmuştur (Erdoğan Başar, **Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920-1960)**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004, s. 45.). Saffet Paşa ile ilgili ayrıca bkz. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, Haz. Nuri Akbayar, C. V, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 1432, 1433.

[67] Başar, **a.g.e.**, s. 44.

[68] Sakaoğlu, **a.g.e.**, s. 89.

[69] Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 117.

"Üçüncü madde: Her mahalle ve karyede ve icâbına göre bir iki mahalle veyahut bir iki karyede lâ-akall birer sıbyân mektebi bulunacak ve muhtelit olan karye ve mahallelerde İslâm mektebi başka ve etfâl-i gayrimüslime mektebi başka olacaktır."[70]

Sıbyan mekteplerinin yapımı, tamiri, öğretmenlerin ödenekleri ve diğer masrafları okulun bulunduğu mahalle veya köyde bulunan cemaatin tüm fertleri tarafından karşılanacaktır. Bu hükümle okulun kurulma ve işletilmesine ilişkin giderler hizmetten yararlanan kesimin tamamına yüklenmiştir.[71]

"Dördüncü madde: Sıbyân mekteplerinin mesârif-i inşâiye ve tamiriyyesi ve muallimlerinin muhassasatı ve mesârif-i sairesi mahalle ve karyesinde bulunan cemââtlerinin heyet-i umûmîyyesi tarafından tesviye olunacaktır."

Sıbyan mekteplerinde din ile ilgili derslerin mensup olunan din esas alınarak din adamlarınca okutulması ilkesi vardır. Ayrıca Osmanlı tarihi ve coğrafya derslerinin de öğrencinin kendi lisânı ile okutulması ilkesi getirilmiştir. Bu derslerin öğretimi o lisânı bilen öğretmenlerce gerçekleştirilebileceğinden denetleme açısından devlet için olumsuz bir durumun ortaya çıktığı düşünülebilir.

"Altıncı madde: Mekâtib-i sıbyâniyyenin müddet-i tahsiliyyesi dört sene olup zîrde muharrer dersler tedris olunacaktır. Usûl-i cedide veçhiyle elifba,[72] *Kur'ân-ı Kerim, Tecvid, Ahlâka müteaalik resâil (Sınıf-ı gayr-i müslime etfâline kendi usûl-i diniyeleri tedris olunacaktır ve işbu usûl-i diniye tedrisleri rüesâyı rûhâniye ma'rifetleriyle bittayin tedris kılınacaktır.), İlm-i hâl, Yazı tâlimi, Muhtasar fennî hesap, Muhtasar tarih-i Osmanî, Muhtasar coğrafya, Malûmat-ı nafiaye cami risâle (İşbu dersler sınıf-ı gayr-i müslimeye kendi lisânları üzere okutulacaktır.)"*

Sıbyan mekteplerinin kapalı kalacakları sürelerin tespitinde özel günler dikkate alınmak suretiyle o günlerde çocukların kültürel yönden toplulukları içinde bulunmaları sağlanmıştır.

"Sekizinci madde: Sıbyân mekteplerinde sınıf-ı müslime ve gayr-i müslimenin a'yâd ve eyyâm-ı mahsûsalarından ve bi'l-umûm mektepler için cülûs-u hümâyûna müsadif olan yevm-i mahsûstan maâda eyyâmda sabahtan akşama kadar iki nöbet ders okutturulmak mukadder olduğundan hocalar vakt-i

---

[70] "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, Matbaa-i Âmire, 1290, s. 184.
[71] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 118.
[72] "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, s. 184.

muayenesinde hazır bulunup ta'lîm ve tedrise mahalle ve karyenin esnân-ı tahsilde bulunan çocukları mektebe devama mecburdur."[73]

Kız öğrencilerin öğrenim görecekleri okulların erkek öğrencilerinkinden ayrı olması ilkesi ile birlikte, eğer her iki cinsiyet için ayrı ayrı okul açma olanağı yok ise aynı topluluğa mensup kız ve erkek öğrencilerin bir arada okumaları olanağı da getirilmektedir.[74]

"On beşinci madde: Bir mahalle veya karyede bir cemââte mahsûs olarak iki sıbyân mektebi olduğu ve mevkien mahzûr dahi bulunmadığı hâlde biri yine o cemââtın etfâl-i zükûruna ve diğeri inâsına kılınacak ve bu sûretin icrâsı kabil olmayan yerlerde etfâl-ı inâsa mahsûs mektepleri vücûda gelinceye kadar erkek sıbyân mekteplerine mensup oldukları cemââtlerin kız çocukları dahi kabul olunup fakat erkek çocuklarla mahluten ikâme edilmeyecektir."[75]

Rüşdiyyeler konusunda getirilen ilk hüküm ise ikâmet bölgesinde yaşayan ve beş yüz haneyi geçen nüfusun tamamı Müslim ise yalnız Müslimlere, gayrimüslim ise gayrimüslimlere ayrı rüşdiyye olacağı doğrultusundadır. Ancak nüfusun hem Müslim hem de gayrimüslim unsurlardan oluşması hâlinde yüz haneden fazla olunması baraj olarak getirilmiştir. Kız rüşdiyyelerinin açılabilmesi için her iki durumda da baraj beş yüz hanedir.[76]

"On sekizinci madde: Beş yüz haneyi mütecaviz olan bir kasaba ahalisi sırf İslâm ise yalnız İslâm ve sırf Hıristiyan ise yalnız Hıristiyan için birer mekteb-i rüşdiye olacaktır ve eğer ahâlisi muhtelit ise İslâm için başka ve Hıristiyan için başka birer mekteb-i rüşdiye yapılacaktır ve bu veçhile muhtelit kasabada mebteb-i rüşdiyesi olacak sınıf-ı ahâlinin adedi yüz haneden ziyâde olmak lâzımdır vesâir sınıf-ı gayr-i müslime hakkında bu kaide carîdir."[77]

Rüşdiyyede okutulacak din ve fen bilimlerine ilişkin derslerin öğretimi, sıbyan mekteplerinde olduğu gibi her milletin kendi lisânında yapılacak ve din ile ilgili dersler o cemaatın din adamları tarafından verilecektir.

"Yirmi üçüncü madde: ...umûr-u mezhebiye ve fünûn-û mezkûreye dâir olan dersler her milletin kendi lisânı üzerine takrîr olunacak ve kendi lisânları dahi okutturulacaktır ve gayr-i müslim etfâlin umûr-u mezhebiye dersleri altıncı

---

[73] "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, s. 185.
[74] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 119.
[75] "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, s. 186.
[76] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 120.
[77] "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, s. 187.

maddenin fıkra-i munzammesinde beyân olunan kaide mucibince rüesâyı ruhaniye marifetleriyle bi-t-tâyin tedris olunacaktır."

Müslim ve gayrimüslim rüşdiyyeleri Ağustos'un başlangıcından üçüncü haftasına kadar, ayrıca gayrimüslim okulları her milletin özel günlerinde tatil edileceklerdir.[78]

"Yirmi beşinci madde: Müslim ve gayr-i müslim rüşdiyye mekteplerinin tatil-i umûmî zamanı Ağustos'un ibtidâsından üçüncü haftası nihâyetine kadar yirmi iki gündür... kezâlik gayr-i müslim mektepleri her milletin a'yâd ve eyyâmı mahsûslarından başka günler tatil edilmeyecektir ve bilumûm rüşdiyeler cülûs-u hümâyûna tesadüf eden yevm-i mahsûsta tatil edilecektir."[79]

Nizâmnâmenin mekâtib-i idâdiyye ile ilgili bölümünde gayrimüslimlere ait bir ayrım yapılmamıştır ve idâdî mektep, Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte eğitim ve öğretim görecekleri kurum olarak ifade edilmiştir.

"Mekâtib-i idâdiyye mekâtib-i rüşdiyye ikmâl-i tahsil etmiş olan İslâm ile sınıf-ı gayr-i müslime çocuklarının muhteliten tâlim ve tedrisleri için mevzudur."[80]

Nizâmnâmenin sultanî mektepler ile ilgili bölümünde Osmanlı Devleti'nde yaşayan fertlerden gerekli şartları taşıyanların ayrım yapılmadan bu okullara alınacağı hükmü getirilmiştir.

"Kırk ikinci madde: ...mekâtib-i idâdiyyeden bi-l-imtihân çıkmış olanlar herhangi sınıf-ı tebaa-i Devlet-i Âliyye'den olursa olsun işbu mektebe ücretle kabul olunacak..."[81]

Nizâmnâmede gayrimüslimlerin kendi rüşdiyye, idâdîyye ve sultanîlerinde görev alacak öğretmenlerini yetiştirmek üzere gayrimüslim öğrencilerin alınması da kararlaştırılmıştır. Öğretmen yetiştirmede her topluluğun kendi lisânlarına öğretim programında yer verilirken, topluluk lisânları ile okutulacak dersler de ayrıca belirtilmiştir.[82]

---

[78] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 121.
[79] "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, s. 188.
[80] "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, s. 190.
[81] "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, s. 191.
[82] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 122.

Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nin azınlık ve yabancı okulları açısından en önemli maddesi ise okul açma yetkisi veren 129. maddedir.

> *"Yüz yirmi dokuzuncu madde: Mekâtib-i husûsiyye bazı mahallerde cemââtler tarafından veya gerek tebaa-i Devlet-i Âliyye ve gerek tebaa-i ecnebiyeden olan efrâd ve eşhastan biri cânibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdâs ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların mâsarifât ve muhassasâtı ya müessisleri tarafından veyahud merbût oldukları vakıfları cânibinden idare ve rü'yet kılınır. Memâlik-i şâhânede bu nevi mekteplerin tesisine evvela muallimlerinin yedinde Maârif Nezâreti cânibinden veyahut Mahallî Maârif İdaresinden şahadetname bulunmak ve saniyen bu mekteplerde adâba ve politikaya mugayir ders okutturulmamak için talim olunacak derslerin cetveli ve kitapları Maârif Nezâreti'nden veyahud Mahallî Maârif İdaresinden tasdik edilmek üzere, taşrada ise Vilâyet Maârif İdaresi ile Vilâyet Valisi tarafından ve Dersaâdet'te Maârif Nezâreti cânibinden ruhsat-ı resmiye verilir. Bu üç şart kâmilen mevcud olmadıkça Mekâtib-i Husûsiyye küşadına ve devamına ruhsat verilmez ve hilâfında hareket vuku tarihinde men ve sed' olunur. Mekâtib-i Husûsiyye küşad edenlerin tayin*[83] *edecekleri hocaların yedlerinde şahadetname bulunduğu halde anı Maârif İdaresine tasdik ettirmeleri lâzım gelecektir."*[84]

Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmasinin 129. maddesinin hükmüne göre özel okullar; "topluluklar, Osmanlı tebaası ya da yabancı kişi veya kişiler tarafından ücretli veya ücretsiz olarak açılan okullar" olarak tanımlanmıştır. Bu tanıma göre yerli Müslim veya gayrimüslimler yanında yabancı kişi ya da kişiler de özel okul açabilecektir. Özel okulların gerek kuruluşları gerekse işletilmesi sırasında yapılacak harcamalar bu kurumu kuran kişi veya kişilerce karşılanacaktır. Bu okulların açılabilmesi için öğretmenlerinin Maârif Nezâreti veya Mahallî Maârif İdaresinden alınacak diplomalarının bulunması, ders programlarının ve kitaplarının genel ahlâk ve devlet politikasına uygunluk açısından Maârif Nezâreti veya Mahallî Maârif İdaresince onaylanmış olması, ahlâka ve devlet politikasına aykırı özellikler taşımaması, İstanbul'da Maârif Nezâreti'nce taşrada ise, Mahallî Maârif İdaresi ve vali tarafından verilmiş resmî ruhsatlarının olması gerekmektedir.

Son ifade de yer alan "ruhsat-ı resmîye" ifadesinin cemaat ruhanî reislerinin cemaatlerine ait okulların açılmasında söz sahibiymiş gibi sorumsuz davranmalarını engellemek, resmî ifadesinin ise hukuken ancak devletin yetkili merciilerince verilecek ruhsatın geçerli sayılabileceğinin vurgulanması amacıyla özellikle konulmuş olabileceği akla yatkın gelmektedir. Belirtilen bu hususların

[83] "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, s. 204.
[84] "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, s. 205.

gerçekleşmemesi hâlinde daha önce açılan okulların devam etmeleri için ruhsat verilmeyeceği de ayrıca belirtilmiştir. Bu hükümden de anlaşılabileceği üzere yeni açılan okullar için resmî ruhsat kaydı konulurken daha önceden açılan ve ruhsatsız oldukları bilinen okullar için de ruhsat alma mecburiyeti getirilmiştir. Diğer bir hükümle özel okullarda görevlendirilecek öğretmenlerin daha önceden almış oldukları diplomalarının bulunması hâlinde bu diplomaların Maârif İdaresince onaylanması gereği ifade edilmiştir. Bu hükümle devlet, özellikle azınlık ve yabancılar tarafından açılmış özel öğretim kurumlarının çalıştırdığı öğretmenler arasında ayıklama yapabilme olanağına sahip kılınmıştır. Zararlı faaliyetleri tespit edilmiş öğretmenlerin diplomalarının onaylanmaması, öğretmenlik yapma ve çalışma haklarının ellerinden alınmasıyla bu okulların bir ölçüde temizlenmesi amaç edinilmiştir.[85]

XX. yüzyılın başlarında Kilise Defterleri'nde görülen gayrimüslimlerin yeni okul açma isteklerinin ele alındığı fermanlarda, okulun *"küşadında Maârif-i Umûmîyye Nizâmnâmesi'nin 129. maddesi ahkâmına riayet olunmak üzere"* ibaresi görülmektedir ki bu maddenin ne kadar önemli olduğunun ve Osmanlı hükûmetinin nizâmnâmeyi uygulamaya ne kadar çok önem verdiğinin bir kanıtı olmaktadır.[86]

Nizâmnâmenin 131. maddesinde Maârif Nezâreti bünyesinde bir "Büyük Meclis-i Maârif" oluşturulması, burada Dâire-i İlmiyye ile Dâire-i İdare olarak iki ayrı alt teşkilâtlanmanın yapılması hükme bağlanmıştır. Ayrıca 132. maddede Meclis-i Maârif'in aşağıdaki şekilde oluşturulması hükmedilmiştir:[87]

> *"Yüz otuz ikinci madde: Meclis-i Maârifin heyet-i umûmiyyesi iki dairesi erkânıyla Şûray-ı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye azasından ve tarik-i ilmiyye ve askeriyye ricalinden iki şer zat ile cemaat-ı muhtelifenin birer reis-i ruhanisinden ibaret olarak senede iki defa Maârif Nezâretinin riyaseti tahtında ictimâ edip lüzûmu kadar devam eder."*[88]

---

[85] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 123-124; Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterleri'nden Örnek Fermanlar)", **OTAM**, Sayı: 9, Ankara, 1998, s. 167.

[86] Ali Güler, 4 Numaralı Kilise defterinden alınmış Rum okullarının inşasına izin verildiğini gösteren 17 adet ferman suretinin hepsinde okulların açıldığı zaman 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nin 129. maddesi hükümlerine tâbi olacaklarının özellikle belirtildiğini ifade etmektedir. Bununla ilgili bkz. Güler, **a.y.**, s. 170-171.

[87] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 125.

[88] "Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, s. 205.

2.1.4. Kanûn-ı Esâsî

1876 yılında ilan edilen Kanûn-ı Esâsî'de azınlık haklarını kapsayan bölüm "Tebaa-i Devlet-i Osmaniyye'nin Hukuk-i Umûmîyyesi" başlığı altında 8. maddeden 26. maddeye kadar olan kısımdır.[89]

Kanûn-ı Esâsî'nin eğitim açısından ifade ettiği önem ise 15. ve 16. maddelerin hükümleri içindedir:[90]

> *"15. Madde- Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tâbiyet şartıyla her Osmanlı umûmî ve husûsî tedrise mezundur."*
>
> *"16. Madde- Bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniyenin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-ı itikadiyelerine müteallik olan usûl-ı talimiyyeye halel getirilmeyecektir."*[91]

15. ve 16. maddeler ile Osmanlı vatandaşlarına özel ve genel eğitim olanağı tanınarak gayrimüslimler, Osmanlılık kimliği altında toplanmak istenmiş ve devletin tüm okullar üzerindeki denetleme hakkı belirtilmiştir.[92] 16. maddede yer alan din dersleri dışındaki eğitimin müşterek programlar ve metodlarla yapılması hükmü ile de devlete ve rejime sadık insanlar yetiştirmenin amaçlandığı görülmektedir. Ancak oldukça geç kalmış olan bu fikrin, düşünüldüğü şekilde uygulanma fırsatı bulamadığı ve o güne kadar süregelen farklılaşmayı engelleyemediği söylenebilir.[93]

2.1.5. Rumeli-i Şarkînin Nizamnâme-i Dahilîsi

1879 tarihli bu nizamnâme ile hiçbir çocuğun kendi dininden başka bir dini öğretim kurumları yoluyla öğrenmesine izin verilmeyeceği, bölgede bulunan

---

[89] Gözübüyük-Kili, **a.g.e.**, s. 28, 29. Tanzîmât Fermanı büyük ölçüde Mısır meselesinde, Islâhat Fermanı ise Kırım Savaşı'ndan sonra toplanan Paris Konferansı'nda Batılı devletlerin desteğini sağlama amacına yönelikken, 1876 Kânûn-ı Esâsî'nin ilânını bütünüyle dış sebeplere bağlamak mümkün değildir; bunda iç sebeplerin de rolü vardır. Bir anlamda Kânûn-ı Esâsî, Tanzîmâtla başlayan modernleşme sürecinin tabii bir devamı olarak düşünülebilir. Esasen bu dönemin önemli bir muhalefet hareketi olan Genç Osmanlılar'ın da halkın yönetimde söz sahibi olması hususunda belirli rolleri olduğunu söylemek mümkündür. Mehmet Akif Aydın, "Kânun-ı Esasi", **DİA**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 184.

[90] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 69.

[91] Gözübüyük-Kili, **a.g.e.**, s. 28-29.

[92] Güler, **a.g.y.**, s. 167.

[93] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 70.

okulların Maârif Müdürü'ne bağlı olacağı ve bu okulların ait olduğu topluluğa mensup tanınmış bir kişinin görevlendirilmesi yoluyla denetleneceği, öğretmenlerin ve mürebbîlerin mesleğe yakışmayacak hareketlerinin müfettişlerce Maârif Müdürlüğü'ne bildirilmesinin mecbur olduğu, azınlık okullarının kendi lisânlarından başka bir lisân ile öğretim yapmasına zorlanamayacağı, azınlıkların yeni veya eski lisânlarından birini öğretmekle yetkili oldukları hükümleri getirilmiştir.[94]

2.1.6. Rumeli-i Şarkî Vilâyetinin Mebâdi-i Tedris Hakkında Kanun

1881 yılında kabul edilerek yürürlüğe giren bu kanunda; bütün okulların ve eğitim yerlerinin gözetim yetkisinin Maârif-i Umûmîyye Müdürü'ne ait olduğu ve buraların kanun ve nizâmnâmalerin hükümleri çerçevesinde müfettişlerce teftiş edileceği, Rumeli-i Şarkî vilâyetinde yaşayan bütün milletlerin dilediği lisânla, dilediği konuda eğitim yapmaya yetkili olacakları, okulların kurulup işletilmesi ve öğretim giderlerinin okul kurucularına ait olacağı, azınlıkların istedikleri lisânda öğrenim görebilecekleri, okullarda dinî konuların programlarının ve öğretiminin düzenlenmesinin ruhanî reislerin yetkisinde olacağı, Maârif Nizâmnamesi'nin belirlediği şartları taşıyan herkesin okul açabileceği, okutulacak kitapların ve öğretim programlarının genel programlarda belirtilen şartlara uygun olacağı, değişik din ve mezhepte bulunanların ayrı okullarda okuyabileceği veya birbirinden üç kilometre uzaklıkta olmak şartıyla yeni okullar açılabileceği, mekâtib-i ibtidâiyyede öğretmenlik yapacakların aklî ve bedenî sağlıklarının yerinde, yerli, on sekiz yaşını doldurmuş, medenî haklardan yasaklanmamış olması ve öğretmenlik yapabileceğine dair bir diplomasının bulunması mecburiyeti olacağı, öğretmenlerin Sancak Mekâtip Meclisi defterinde kayıtlı olanlardan tayin olunacağı, bu tayini kaza kaymakamının onaylayacağı, okulların Sancak Maârif Komisyonunun alacağı kararla yapılabileceği, okul açma yetkisini taşıyanlarca okul açmak üzere yapılacak müracaatların otuz güne kadar değerlendirilip cevap bildirilmez ise okulun, izin almayı beklemeden açılabileceği, ancak bu yolu izlemeden okul açanların cezalandırılacağı, her azınlık topluluğunun ihtiyaç duyduğu bölgede ihtiyacını karşılayacak sayıda öğretmen okulu

[94] Vahapoğlu, **a.e.**, s. 126; "Rumeli-i Şarkînin Nizamnâme-i Dahilîsi", **Düstur**, I. Tertip, C. IV, İstanbul, Mahmûd Bey Matbaası, 1299, s. 813-919.

açabileceği, mekâtib-i ibtidâiyyelerin tamamının Maârif Müdürü'nün gözetimi ve denetimi altında olacağı ifade edilmektedir.

Kanunun 122. maddesinden itibaren denetleme ile ilgili düzenlemelere yer verilmiştir. Bulgar Ortodoks okulları için 27, İslâm okulları için 16, Rum okulları içinse 3 müfettiş görevlendirileceği, ayrıca vilâyet dâhilinde bulunan bütün Bulgar Katolik, Bulgar Protestan, Ermeni ve Musevî okulları için ayrı ayrı birer müfettiş tayin edileceği, müfettişlerin Maârif Müdürünün kararnamesi ile bir sene müddetle tayin olunacağı, tayin olunacak müfettişlerin teftiş edecekleri okulun ait olduğu cemaat veya mezhebinden seçileceği, bu kişilerin öğretmenlik kabiliyetine sahip veya hiç olmazsa beş sene öğretmenlik yapmış olmasına dikkat edileceği, müfettişlerin okullarda uygulanan ders programlarını, öğrencinin gelişimini, okulun yönetimini, binasının sağlığa uygun olup olmadığını, okula ait kütüphane ve eşyasını teftiş edeceği ve üç ayda bir düzenleyeceği raporu Maârif Müdürüne göndereceği, bu raporlara teftiş ettiği okulun uyguladığı eğitim usûllerini, öğrencilerin başarı durumlarını, öğretmenlerin yeterli, ahlâklı ve görevini yerine getirme konusunda gayretli olup olmadığını, ilköğretimin ıslahı için yararlı gördükleri tedbir ve teklifleri kaydedecekleri, müfettişlerin okul denetiminin yanı sıra okul olmayan yerlerde halkı okul açmak için teşvik etmek gibi görevi de olduğu, açılacak okullara muktedir öğretmenlerin tayini için cemaate yol göstereceği, Maârif Müdürlerinin bu müfettişleri, teftiş edecekleri okul sayısı ve gidecekleri yerlerin uzaklıklarına göre birinci, ikinci ve üçüncü olmak üzere üç sınıfa ayıracağı ifade edilmektedir.

Bu ifadelerde dikkat çeken husus ise kendi okulunu kendin yap, okutacağın dili, programını kendin seç, kendin yönet ayrıca kendi kendini denetle anlamında bir uygulamaya meydan verilmesidir. Bu da kötü niyetli bir uygulama için eşi bulunmayacak bir imkân olarak görülebilir.[95]

[95] "Rumeli-i Şarkî Vilâyeti'nin Mebâdi-i Tedrisi Hakkında Kanun", **Düstur Zeyli 2**, I. Tertip, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1299, s. 70-94; Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 128; Yasemin Tümer Erdem, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş", **OTAM**, Sayı: 26, Ankara, 2011, s. 64-65.

2.1.7. Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talîmât

1896 yılında yayınlanan bu talîmât, taşrada sorumlu makamda bulunanların görevini en ince ayrıntısına kadar açıklamış olması bakımından önemlidir. Bu talîmâtın 1. maddesinde maârif işlerinde doğrudan yetkili ve sorumlu kişinin Maârif Müdürü olduğu belirtilirken, 6. maddesinde Maârif Müdürlerinin belirli aralıklarla bölgesinde bulunan okullar hakkında merkeze geniş bilgi vermekle sorumlu tutuldukları görülmektedir. 6. maddeye benzer bir hüküm de 7. maddede yer almaktadır. Bu maddeye göre Maârif Müdürleri köylerden başlayarak merkeze kadar uzanan bölgelerindeki resmî, özel, millî, yabancı okullar hakkında özel kayıt tutacaklardır. Ayrıca merkezden gönderilen istatistik formlarının doldurulup Nezârete gönderilmesinden sorumlu olacaklardır.[96]

> *"Madde 7- Maârif Müdürleri daire-i memuriyetleri dahilinde bulunan resmî, hususî ve millî ve ecnebî her nevi mekâtibin karyelerden başlayarak merkeze kadar derecâtı itibariyle defâtir-i mahsûsasını tutarak vukuatını bilâ-tehir yürütecekler ve Nezâretten gönderilen nümûnesine tevfîkan her sene nihayetinde birer istatistik tanzimi ile vakti zamanında Nezârete irsal edecekler ve bunun teehhürâtından mes'ul ve muâteb olacaklardır."*

28. maddede "Mekâtib-i Gayrimüslüme-i Milliye" tabiri kullanılarak yerli gayrimüslimlerce açılacak okullar hakkında da hükme yer verilmiştir. Bu okulların derecelerinin, nerede olduklarının, isimlerinin, müdür ve öğretmenlerini tanıtıcı bilgilerin bir deftere kaydedilmesi ve programlarının, ders kitaplarının ve öğretmen diplomalarının Maârif İdaresince onaylanması hususlarına dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı okulların ruhsatnâmesi ile ilgili 29. madde ise şöyledir:

> *"Madde 29: Rum Ortodoks Patrikhanesine mensup Mekâtib-i Milliyeye verilecek ruhsatnameler için rüesâ-ı ruhaniye tarafından i'tâ' olunacak defterler mukarrerâtı malûme mucibince yalnız mekteplerin mevkii ve derecesini şâmil*

[96] Vahapoğlu, **a.e.**, s. 128-129. Talîmâtnâme için ayrıca bkz. "Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talîmât", **Düstur**, I. Tertip, C. VII, Ankara, Başvekâlet Devlet Matbaası, 1941, s. 118-129.

olup bunlardan diğer gûna tafsilât talep edilmeyecek ve bu mekteplerin ruhsatnamesi mahsûsen tertip edilmiş olan nümûnesine muvâfık olacaktır."

30. maddede yabancılar tarafından açılmış okulların da özel okullardan sayıldığı ifade edilirken, 31. maddede resmî ruhsatlarla ilgili olarak aşağıdaki açıklama getirilmektedir:

"Madde 31: Mekâtib-i ecnebiyye ve gayrimüslimenin ruhsatı resmiyeye raptı irade-i seniyye iktizâyı âlisinden bulunduğundan hal ve mevkiiye ve mekâtibin nev'ine ve evâmir ahkâmına tevfikan iktizayı halin icrasıyla mekâtib-i mezkûreye umûmen ruhsatnameler itası Maârif Müdürlerinin gayret ve reviyyetlerine mevdu'dur."

Vilâyet Maârif Müdürleri'nin, devletçe ve gayrimüslimlerce açılmış okulların müdürlerini ve diğer personelini görevden alma veya alınmalarını isteme yetkisinin olduğunu belirten 33. madde ise şöyledir:[97]

"Madde 33: Maârif Müdürleri Mekâtib-i resmiyye müdür ve muallim ve müstahdemlerinden ifâyı vazifede müsamahası veya iktidarsızlığı görülen veyahut esbab-ı saireden dolayı devam-ı memuriyetlerinde mahzur mütalâa olunanlar Nezâret tarafından tayin edilmişler ise esbâb-ı mucibesinin beyânıyla Nezârete müracaat ile ve kendi tarafından ise doğrudan doğruya kendisi azl edeceği gibi gayrimüslim bilcümle Mekâtibi Milliye müdür ve muallim ve müstahdemlerinden şahadetnameleri musaddak olmayanlar ve devam-ı memuriyetlerinde her ne sebepler olur ise olsun mahzûr mütalâa olunanların men'i istihdâmını mektep müdür ve müessislerinden talep edilebilir."

34. maddede gayrimüslim okullarında Türkçe derslerinin öğretim programına girdiği, bu sebeple okulun öğretim kademesindeki yerinin dikkate alınarak öğrencinin istifade edebileceği bir şekilde öğretimine ilişkin araçlara başvurulacağı belirtilmektdir.

"Madde 34: Mekâtib-i gayrimüslimede lisân-ı Osmaninin tedris ettirilmesi mukarrer olduğundan Türkçe derslerinin mektebin derecesine göre şâkirdânca kabil-i istifâde olacak bir surette tedrisine ait vesâile tevessül edilecektir."

35. maddede Türkçe'nin kasabalarda bulunan azınlık ve yabancı okullarında müfredat programına konulmasının sağlanması, ayrıca köy okullarına kadar yayılabilmesi için gerekli teşebbüste bulunulması istenmektedir:

---

[97] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 130.

"Madde 35: Lisân-ı Osmanî bir mektepte mecburi tedris olmakla beraber lisân-ı mezkûre âşina muallimlerin fıkdan-ı hesabıyla şimdilik karyelerde ibtidâiyye derecesindeki mekâtibe tamimi mümkün olmayacağından kasabatta rüşdiyye derecesinde bulunan mekâtibe behemehal Türkçe tedris edilmesine dikkat ve bu ahvâlin tedricen mümkün olan karyelere ithâline gayret olunacaktır. Mekâtib-i ecnebiyyede dahi lisân-ı Osmaniyyenin tâlîm olunması esbabının hüsnü suretle istihsâli maârif memurlarının uhde-i reviyyetine muhavveldir."[98]

Talîmâtnâmenin 37. maddesi bütün okul programlarının ve ders kitaplarının incelenerek Maârif Müdürlerince tasdik olunması ile ilgilidir.

Devlet özel okulların çalışmalarından kaynaklanan huzursuzluk nedeniyle onların iyice denetlenebilir hâle gelmeleri gerektiğine inanmış olmalıdır ki 38. maddede öğretim personelinin güvenilir kişi olup olmadığı, kitaplarının onaylatılıp onaylatılmadığı, haritalar üzerinde tahrifât yapılıp yapılmadığına kadar denetim isteğinde bulunduğu hususları genişletmiştir:

"Madde 38: Maârif Müdürlerinin Mekâtib-i Milliye-i dahiliyye ve husûsiyye hakkındaki teftîşâtı evvelden ruhsatlı olup olmadığı saniyen tedrîsâtın sûret-i matlubde yani ruhsatname ile talimat-ı dahiliyesine muvafık halde cereyan edip etmediği sâlisen muallim ve muallimelerin şahadetnameli ve şâyân-ı emniyet kesândan ve kitaplar ruhsatnamede münderiç olan kitapların aynı olup olmadığı râbian şifâhen yani kitap haricinde tedrisat ve telkînât-ı gayri münâsebe vuku bulup bulmadığı hâmisen tasdik edilmiş olan programda münderiç evkat ve saatin tagyîr edilip edilmediği cihetleridir. Tarih ve coğrafya kitapları ile haritaların taksimatı bilhassa şayanı dikkattir."[99]

39. maddede yabancılar için açılmak istenen okulların ruhsatlarının irade-i seniyye ile olacağı belirtilmekte ayrıca bu kişilerden devlet nizâmına ve konulmuş kurallara uyulacağına dair taahhütname istenmektedir.

40. maddede azınlık okullarında görev almak isteyen muallimler arasından millî okullardan mezun olanların seçilmesi, yabancı okul mezunlarına bu konuda iyi niyetleri ve amaçları belli olmadan imkân tanınmaması istenmektedir.

"Madde 40: Mekâtib-i gayrimüslime muallimlikleri için Memâlik-i Şâhânede mekâtib-i milliyeden şahadetnameyi hâiz olan kimseler mekâtib-i ecnebiyyede tahsîl etmiş olanlara tercih olunur ve şahadetnamesi olmayıp fakat hal ve şanına hükûmetçe emniyet edilenler maârif idaresinde bil-imtihan şahadetname ahz ettikleri halde muallimlikle istihdam olunur. Mekâtib-i ecnebiye şahadetnamesini

[98] Vahapoğlu, **a.e.**, s. 131.
[99] Vahapoğlu, **a.e.**, s. 132.

hâmil olanların hüsn-ü niyet ve maksadına hükûmetçe emniyet hasıl olduktan sonra şahadetnameleri tasdik olunur."[100]

47. maddede Hıristiyan azınlıklar adına bir okulun açılabilmesi için o bölgede okul açılabilecek nüfus yoğunluğunun bulunması şart koşulmaktadır.

Talîmâtnâmenin azınlık okullarının mezuniyet imtihanlarında özellikle Türk diline vâkıf olup olunmadığını değerlendirecek bir heyetin görevlendirilmesi hükmünü içeren 50. maddesi ise şöyledir:

"50. Madde: Her kavmin muhâfaza-i milliyet ve diyaneti nezdi âli-i cenâb-ı padişahide mültezem olduğundan ibtidâî mekâtib-i gayrimüslimede her milletin lisân-ı maderzadıyla akâid-i diniyesini ve mukaddemat-ı ulûm-ı ibtidâiyeyi talim ve tedris edeceği ve rüşdiyyelerde fünûn-ı malûme ile beraber lisân-ı Osmanî dahi tedris olunacağı cihetle her sene-i tedrisiye nihayetinde imtihanlarda hey'et-i talimiyenin bu bâbdaki mesaisi maârif idaresinden gönderilecek mümeyyizler marifetiyle hasatsan (hâsseten) tetkik ettirilecektir."

51. maddede devlet aleyhine olarak değerlendirilebilecek her türlü faaliyetin dikkatli bir şekilde izlenmesi ve gerekli her türlü tedbirin alınması hususu önemle vurgulanmaktadır. Bu konuda Maârif Müdürü yetkisi dahilinde olan her türlü tedbiri almakla sorumlu tutulmaktadır.

2.2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Azınlıkların Eğitimine İlişkin Yasal Düzenlemeler

2.2.1. Rumeli'de Kâin Münâzaun-fih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun

20 Haziran 1910 tarihinde yürürlüğe giren bu kanun Rumeli'de hâkimiyet kurmak isteyen Rum Patrikhanesi ile Bulgar Eksarhlığı arasındaki çatışmayı engellemek ve bir düzene koymak amacıyla yayınlanmıştır. Kanunun konumuz açısından önemli görülen maddeleri ise şöyledir:

"Madde 1: Rum Patrikhanesiyle Bulgar Eksarhhanesi'ne mensup olan ahâlinin kilise ve mekteplere müteallik münâzaâtı işbu kanuna tevfikan hal olunacaktır."[101]

[100] Vahapoğlu, **a.e.**, s. 133.

Kanunun 1. maddesi ile Rum Patrikhanesi ve Bulgar Eksarhlığı'na bağlı azınlıkların kilise ve okullara ilişkin anlaşmazlıklarının bu kanunla çözümleneceği hükme bağlanmaktadır.[102]

> *"Madde 3: Münâzaun-fih kilise veya mektep bulunan bir karye veya çiftlik veya kasabada ahâlîden bir kısmı Patrikhane'ye diğer kısmı Eksarhhane'ye mensûb oldukları halde o kilise veya mektep esasen hangi taraf namına müeses ise o tarafa ve eğer o taraf mensubini sülüs derecesinden dûn bir ekalliyette bulunursa o halde diğer tarafa teslim edilecek ve taraf-ı âher için müceddeden o gibi müessesat inşa edilmek üzere beşinci ve altıncı maddelere tevfikan cânib-i hükûmetten muâvenet-i nakdiyye îfâ olunacaktır."*

3. maddenin ilgi çeken yönü anlaşmazlığa neden olan kilise veya okulun taraflardan birine verildikten sonra diğerinin, kilise veya okul yapmasına yardımcı olmak amacıyla hükûmetin maddî katkıda bulunmaya teminat vermesidir.

> *"Madde 4: Ahâlîsi kısmen Patrikhane'ye ve kısmen Eksarhhane'ye mensûb olan çiftlik ve karye veya kasabada Münâzaun-fih müteaddid kilise ve mektep mevcûd olduğu ve bunlar yalnız*[103] *bir tarafın namına müesses bulunduğu halde işbu taraf intihâb edeceği kilise veya mektebe vaz'-ı yed ettirilecek ve ikinci kilise veya mektep taraf-ı diğere terk ve teslim edilecektir. Şayet kilise veya mektep kendi namına müesses olan taraf sülüs derecesinden dûn bir ekalliyyette ise hakk-ı tercih ve intihâb diğer tarafa âid olacaktır."*[104]

Kanunun 4. maddesinde iki kilise bulunan yerde yine nüfus durumu dikkate alınarak işlem yapılması hükme bağlanmaktadır. Burada esas ölçü nüfusun üçte birinden az veya çok olunmasıdır. Kanunun 10. maddesinde yer alan diğer bir hüküm ise kilise yapımına ilişkin izinle ilgilidir:[105]

> *"Madde 10: İşbu kanuna tevfikan hükûmetçe vuku' bulacak muâvenet-i nakdiyye ile yeniden inşâ' olunacak kiliseler için fermân-ı âli ısdârına intizar olunmayıp Meclis İdare-i Vilâyetin kararına binâen vilâyet makamından itâ olunacak ruhsat üzerine derhal inşaata başlanılacak ve kilisenin inşâ' edileceği arazinin nev'ine göre tayin ve tahsîs edilecek mukataa ve bedel-i öşr muamelâtı devair-i*

---

[101] "Rumeli'de Kâin Münâzaun-fih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun", **Düstur**, II. Tertip, C. II, Dersaâdet, Matbaa-i Osmaniye, 1330, s. 431.
[102] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 135.
[103] "Rumeli'de Kâin Münâzaun-fih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun", **Düstur**, II. Tertip, C. II, s. 431.
[104] "Rumeli'de Kâin Münâzaun-fih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun", **Düstur**, II. Tertip, C. II, s. 432.
[105] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 136.

aidesince ifâ ve ikmâl edilmek üzere evrakı cânib-i vilâyetten Nezâret-i âidesine irsâl kılınacaktır."[106]

2.2.2. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme

Maârif Nezâreti'nin teşkilât yapısı üzerinde yapılan düzenlemelerden ilki 1911 yılındadır.[107] İkincisi ise 1914 tarihli nizâmnâmedir. Bu nizâmnâmelerle eğitim yönetimi yapısında teşkilâtlanma gerçekleştirilmiştir. Birbirini çok kısa zaman aralıklarıyla takip eden yeni nizâmnâmeler, istikrarlı bir yapı oluşturabilmek için sistem üzerinde düzenleme çalışmalarının yapıldığını gösterdiği gibi istikrarsızlık olarak da yorumlanabilir.[108]

1914 tarihli nizâmnâmenin konumuz ile ilgili olarak Heyet-i Teftişiyye Dairesi'nin görevi ise 15. maddede şu şekilde belirtilmektedir:

"Bilcümle mektepler ile memurin ve mualliminin ahvâlini ve tedrisâtın sûret-i cereyanını teftiş ve Maârif Müdürleriyle Vilâyet Müfettişlerinin vezâif-i teftişiye noktasından mesaisini takip ve bunların teftişât raporlarını tetkik ve bunlar hakkında beyân-ı mütalâa ile mükellef olmak üzere bir Hey'et-i teftişiye teşkil olunmuştur. Mekâtib-i ecnebiyyeye ve husûsîyyeye ait bilumûm muamelât bu daireye müfevvezdir."[109]

2.2.3. Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı

Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kanunu muvakkat kanun olarak 23 Eylül 1329 (6 Ekim 1913) tarihinde çıkartılmıştır.[110]

Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı'nın 7. maddesinde "müessesat-ı ibtidâiyye-i umûmiyye" ve "husûsiyye" tanımlandıktan sonra resmî program tatbik olundukça vakıf mekteplerinin de umûmî mekteplerden sayılacağı aksi hâlde husûsî mektepler olarak kabul edileceği belirtilmiştir. Muvakkat kanunun 20. maddesi ile de bir karye veya mahalle namına olarak kurulan husûsî mekteplerin Tedrisât-ı

---

[106] "Rumeli'de Kâin Münâzaun-fih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun", **Düstur**, II. Tertip, C. II, s. 433.
[107] Bunun için bkz. "Maarif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme", **Düstur**, II. Tertip, C. IV, Dersaâdet, Matbaa-i Osmaniye, 1331, s. 167-173.
[108] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 137.
[109] "Maarif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme", **Düstur**, II. Tertip, C. VI, Dersaâdet, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 1039.
[110] Bozkurt, **a.g.e.**, s. 166.

İbtidâiyye Meclisleri'nin kararı üzerine Maârif Nezâreti'nin çıkaracağı bir kararname ile umûmî mektepler içine dahil edilebilecekleri ifade edilmektedir:

> *"Madde 20: Bu kanuna tevfikan tesis veya teşkil olunan bilcümle mekâtib-i ibtidâiyye mesârif-i mecbure tahtına dahil olan mekâtib-i umûmîyyedir. Bir karye veya mahalle namına olarak tesis ve idare olunan husûsî mekâtipler Tedrîsât-ı İbtidâiyye Meclislerinin kararları üzerine Maârif Nezâreti'nin ısdâr edeceği bir kararname ile mekâtib-i umûmîyye a'dâdına idhâl olunabilir."*[111]

Muvakkat kanunun 91. maddesi umûmî ve husûsî mekteplerin kimler tarafından teftiş edileceği ile ilgilidir:

> *"Madde 91: Mekâtib-i İbtidâiyye-i umûmîyye ve husûsiyyenin emr-i teftişi âtide zikr olunan memurlar tarafından icra edilir:*
> *1. Maârif Müfettişi Umûmileri.*
> *2. Maârif Müdürleri, Vilâyet Maârif Müfettişleri.*
> *3. Tedrisât-ı İbtidâiyye Müfettişleri.*
> *4. Vilâyet Tedrisât-ı İbtidaiyye Meclisleri tarafından intihab edilecek aza. Fakat mekâtib-i husûsiyyenin teftişine mezkûr meclislerin azasından bulunan mekâtib-i ibtidâiyye muallimleri memur edilemez.*
> *5. Kaza ka'im-makamları, Nahiye Müdürleri.*
> *6. Ana mektepleri için yukarıda beyan olunan memurin ile Maârif Müfettişeleri. Ancak Maârif Müfettişeleri bulunmayan yerlerde bunlara aid olan hidmet-i teftiş Maârif ve Tedrisat İbtidâiyye Müfettişleri tarafından icra edilir.*
> *7. Maârif-i Sıhhiyye Müfettişleri, mahalleri belediye etibbasından intihab ve tayin edilecek müfettişler. Mekâtib-i ibtidâiyye-i umûmîyyenin emri teftişi nizamnâme-i mahsûsuna tevfikan icra edilir."*[112]

Okulların tamamının denetime tâbi olduğunu belirten muvakkat kanunun 92. maddesi, ayrıca mekteplerin teftişi sırasında zorluk çıkaranlara uygulanacak ceza ile ilgili kararları da içermektedir:

> *"Madde 92: Bilumum mekâtib-i husûsiyye dahî neharî olsun leylî olsun teftişe tâbidir. Bu teftiş Hıfz-ıs-sıhhaya, nezafet ve teharete riayet olunup olunmadığını ve terbiye ve tedris hususunda edyan ve ahlâka ve Kanûn-ı Esâsî'ye muvafık hareket edilip edilmediğini ve anasır-ı Osmaniyye beyninde nifak ve adem-i itlafı mucib ahvale meydan verilip verilmediğini tahkike münhasırdır. Bu kanun mucibince teftişe memur olanlar teftiş için daima bu mekteplere girebilirler. Teftişe muhalefet edenler beş altından elli altına kadar cezayı nakdiyye veya bir haftadan üç aya kadar hapse mahkûm edilirler. Muhalefetin derecesi kavanin-i cezaiyye mucibince daha büyük bir cürüm teşkil ederse failleri hakkında mezkûr kavanin mucibince hareket olunur."*

---

[111] "Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı", **Düstur**, II. Tertip, C. V, Dersaâdet, Matbaa-i Âmire, 1332, s. 807.
[112] "Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı", **Düstur**, II. Tertip, C. V, s. 821.

Muvakkat kanunun 93. maddesi ile ibtidâî mektep muallimlerinin seçimi ve tayini belirli şartlara bağlanmıştır:

> *"Osmanlı olmayan ve bu kanunun kırk üçüncü maddesinde musarrah şeraiti haiz bulunmayan veyahud ayn derecede malumatı haiz olduğu vesika-i resmiye ile sabit olmayan ve sinni yine bu kanun ile muayyen hadden dûn olan ve bir cinayet ile ahlâka mugayir bir cünha ile mahkûm bulunan hiçbir kimse mekâtib-i ibtidâiyyeye muallim tayin edilemez."*[113]

2.2.4. Mekâtib-i Husûsiyye Talîmâtnâmesi

1914 yılında kapitülasyonların kaldırılmasına ilişkin kararın alınması üzerine Osmanlı Devleti, o güne kadar sıkıntısını çektiği fakat tedbir alamadığı hususlarda yeni düzenlemeler yapabilme olanağı bulmuştur. Bu olanaktan yararlanılarak yapılan düzenlemelerden biri de 1915 tarihli "Mekâtib-i HusûsiyyeTalîmâtnâmesi"dir.[114] 22 Eylül 1915 tarihinde 46 madde hâlinde yürürlüğe giren bu talîmâtnâmenin konumuz açısından önemli görülen maddeleri ise şöyle ifade edilebilir:[115]

Talîmâtnâmenin 1. maddesi ile husûsî mekteplerin tarifi yapılarak dershanelerin de özel okullar kapsamına alındıkları görülmektedir.

> *"1. Madde: Mekâtib-i husûsîyye, mesârifi efrâd tarafından ve hükûmetçe tanınmış Türk cemâât ve cem'iyyet ve şirketler cânibinden temin olunarak açılan mekteplerdir. Bir veya birkaç fen ve lisân veya sanat tahsiline mahsus olarak bu veçhile açılan dershaneler dahi mekâtib-i husûsîyyeden ma'dûddur."*

Talîmâtnâmenin 2. maddesi ile yabancı cemaat, cemiyet ve şirketlerin kendi adlarına veya muvazaa yoluyla mektep açmaları yasaklanmıştır.

Talîmâtnâmenin 3. maddesi, hükûmetçe varlığı tanınmış cemaat mekteplerinin, o cemaate mensup nüfusun ikâmet ettikleri mahalle ve köyler dahilinde olmasıyla beraber diğer mektep ve cemaatlere ait mabetlerden sesleri işitilmeyecek ölçüde uzak olmaları gerektiğini ifade etmektedir.

---

[113] "Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı", **Düstur**, II. Tertip, C. V, s. 822.
[114] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 138.
[115] Şamil Mutlu, **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, İstanbul, Gökkubbe, 2005, s. 41. Mekâtib-i HusûsiyyeTalîmâtnâmesi'nin günümüz Türkçesine çevrilmiş tüm maddeleri için ayrıca bkz. **a.e.**, s. 42-47.

"3. Madde: Hükûmetçe tanınmış Türkiyeli cemââtler tarafından açılan mektepler, cemââte mensûb nüfûsun sâkin bulundukları mahalle veya karyeler dahilinde olmakla beraber vüs'at ve gürültüleri mevcut sair mekâtip ile diğer cemâât ma'bedinden işitilmeyecek derecede uzak bulunmak meşruttur."

Talîmâtnâmenin 4. maddesine göre yabancıların mektep açabilmesi için, mektep açılmak istenen yerde bağlı oldukları devlet tebaasına ait resmî kayıtlarda okul açılmasını gerektirecek sayıda nüfusa sahip olunması ve o ülkenin de Osmanlı-Türk tebaasına kendi topraklarında okul açmasına izin vermesi gerekmektedir.

"4. Madde: Tebaa-i ecnebiyyeden olan efrâd mektep açabilmek için mektep açacakları mahallelerde devlet-i metbûaları tebaasından mektebe ihtiyaç gösterecek raddede nüfus mevcud olmak ve o devletlerin memalikinde Türk tebaasının mektep açmasına müsâade usûlü cari bulunmak meşrut olacak ve mektep binaları dahi üçünü maddede münderiç kuyudata tâbi bulunacaktır."

Talîmâtnâmenin 5. maddesi ile ana mekteplerinden başka mekteplerde kız ve erkek öğrencilerin karışık okuyabilecekleri mekteplerin açılabilmesi özel şartlara bağlanmıştır.

"5. Madde: Ana mekteplerinden mâada zükûr ve inâs için muhtelit mekâtib-i leylîyye açılamaz. Müsâvî derecede inâs mektebi bulunmayan yerlerde adât-ı milliyeleri müsait olmayan talimat kabul olunmamak şartıyla neharî mekâtib-i muhtelife de açılabilir."

Talîmâtnâmenin 6. maddesi ile Türkçe'den başka lisânla eğitim veren husûsî mekteplerde Türkçe, Osmanlı tarih ve coğrafyası derslerinin mecbur ve Türk muallimler tarafından Türkçe okutulacağı belirtilmektedir.

"6. Madde: Lisan-ı resmiden gayri lisânla icrâ-yi tedrisat olunacak mekâtib-i husûsîyyede Türkçe'nin ve Türkiye tarih ve coğrafyasının Türkçe olarak Türk muallimler tarafından talim ve tedrisi mecburidir."

Talîmâtnâmenin 8. maddesine göre Türkiyeli cemaat, cemiyet ve şirketler tarafından açılan husûsî mekteplerde Maârif Nezâreti'nden ruhsat alınmadıkça yabancı müdür, müdire, muallim ve yardımcı çalıştırılamayacaktır.

"8. Madde: Türkiyeli efrâd ve cemâât ve cemiyet ve şirketler tarafından açılan mekâtib-i husûsîyyede Maârif Vekâleti'nden ruhsat istihsâl olunmadıkça ecnebî müdür ve müdire, muallim ve muallime ile muavin ve muavine istihdâm olunamaz."

Talîmâtnâmenin 10. maddesine göre husûsî mektepler bulundukları yerlerin en büyük mülkiyye memurları, Maârif Müdürleri ve Müfettişleri, Sıhhiyye Müfettişleri tarafından denetlenecektir. İbtidâî derecesinde bulunanlar ise bunun dışında Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanunu'nda belirtilen memur ve meclis üyelerince de denetlenebilecektir.[116]

> *"10. Madde: Mekâtib-i husûsîyye, kaim bulundukları mahallerin en büyük mülkiyye memurları ve Maârif Müdür ve Müfettişleriyle Sıhhiyye Müfettişlerinin nezâret ve teftişine tâbidir. İbtidâi derecesinde bulunanlar bunlardan başka Tedrisat-ı İbtidâiyye Kanunu'nda gösterilen sair memurîn ile mecâlisin azası tarafından dahi teftiş olunur."*

[116] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 139.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ VE İKİNCİ DEVRE OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI VE EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ (1908-1912)

1. I. DEVRE (1908-1912) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsan Meclisi'nin birinci devresi 4 Kânûn-ı evvel 1324 (17 Aralık 1908)-5 Kânûn-ı sânî 1327 (18 Ocak 1912) yılları arasını kapsamaktadır. Birinci devrede yer alan ictimâ senelerinin başlangıç ve bitiş tarihleri ile yapılan birleşim sayıları ise şu şekildedir:

Birinci devre, birinci ictimâ senesi 4 Kânûn-ı evvel 1324 (17 Aralık 1908) tarihinde başlamış, 8 Ağustos 1325 (21 Ağustos 1909) tarihinde sona ermiştir ve yapılan birleşim sayısı 140'tır.

Birinci devre, ikinci ictimâ senesi 1 Teşrîn-i sânî 1325 (14 Kasım1909) tarihinde başlamış, 15 Haziran 1326 (28 Haziran 1910) tarihinde sona ermiştir ve yapılan birleşim sayısı 125'tir.

Birinci devre, üçüncü ictimâ senesi 1 Teşrîn-i sânî 1326 (14 Kasım 1910) tarihinde başlamış, 21 Mayıs 1327 (3 Haziran 1911) tarihinde sona ermiştir ve yapılan birleşim sayısı 114'tür.

Birinci devre, dördüncü ictimâ senesi 2 Teşrîn-i evvel 1327 (15 Ekim 1911) tarihinde başlamış, 5 Kânûn-ı sânî 1327 (18 Ocak 1912) tarihinde sona ermiştir ve yapılan birleşim sayısı 40'tır.

1.1. Rum Mebûslar

1908-1912 yılları arası Rumların siyasî etkinliklerde aktif yer aldıkları dönemdir.[117] Rumlar 1908 seçimlerinde yirmi iki temsilci çıkarmışlardır. II.

[117] Katerina Boura, "II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri Rum Mebuslar (1908-1918)", Çev. Yorgo Benlisoy, **Toplumsal Tarih,** Sayı: 56, 1998, s. 22.

Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsân Meclisi'nin birinci devresinde görev yapan Rum mebûs sayısı ise yirmi beştir.[118] Bu mebûsların isimleri ve seçim bölgeleri şöyledir:

Çatalca: Zafiropoulos (Dimitri Zafiropulos Efendi)

Gelibolu: Narlis (Narlı Efendi)

İstanbul: K. Konstandinidis (Kostantinidi Efendi), Kozmidis (Kozmidi Efendi, Timolyon Pandelaki Kozmidi)[119]

İzmir: Yorgancıoğlu Paşa (Aristidi Paşa), E. Emmanouilidis (Emanuel Emanualidi Efendi)[120], Karolidis (Pavli Karolidi Efendi)

İzmit: Mihailidis (Anastas Efendi)

Karesi: Savvopoulos (Kostantin Savapulos Efendi)[121]

Limni: Steliyos (Mihalaki Efendi), Bostanis (Panoyot Bustani Efendi)[122]

Manastır: Nalis (Tarayan Nali Bey)

Midilli: Saltas (Mihalaki Salta Efendi)

Niğde: Kurdoğlu Yorgaki Efendi[123]

Rodos: Th. Konstandinidis (Teodor Kostantinidi Efendi)

---

[118] Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri**, 1. bsk., Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s. 97. Katerina Boura (Boura, **a.g.y.**, s. 28.) ve Kenan Olgun'un (Kenan Olgun, "1908 Meclis-i Mebûsân Seçimleri ve Mebusların Meclisteki Temsili", **Belgelerle ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebûsân (1877-1920)**, Haz. T. Cengiz Göncü, Ankara, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 2010, s. 47.) çalışmalarında Rum olarak gösterilen Ergiri Mebûsu Mamopulo Efendi, Fevzi Demir'in (Demir, **a.g.e.**, s. 356.) çalışmasında Arnavut olarak gösterilmektedir. Ayrıca Tanin gazetesinde bu mebûsun Hıristiyan Arnavut olduğuyla ilgili şu ifadelerin yer aldığı da görülmektedir: *"Ergiri Sancağı intihabatı hitam bularak Müfid Bey ile Hıristiyan Arnavutlardan Mamapulos Efendi mebûs olmuştur."*, "Mebûslar", **Tanin**, 6 Kânûn-ı evvel 1908, s. 4, st. 2. Yirmi beş olarak belirtilen bu sayıya Arnavut olduğu muhtemel olan Mamopulo Efendi dahil edilmemiştir. Ayrıca seçilen mebûs sayısı ile I. devrede görev alan mebûs sayısında görülen farklılık ise ölüm, istifa gibi nedenlerle seçilen mebûsun yerine bir başka mebûsun geçmesinden kaynaklanmaktadır.

[119] 1908 seçimlerinde Kostantinidi Efendi 369, Kozmidi Efendi 340 oy alarak İstanbul mebûsu olmuşlardır. "İstanbul Mebûsları", **Servet-i Fünûn**, 10 Aralık 1908, s. 3, st. 1. İstanbul'dan aday olan diğer tüm mebûsların aldıkları oylar için ayrıca bkz. "Mebûs İntihabatı", **Tanin**, 12 Kânûn-ı evvel (Aralık) 1908, s. 3, st. 1, 2.

[120] Aristidi Paşa'nın 1910 sonunda Âyân Meclisine seçilmesiyle yerine yeğeni avukat Emanualidi seçilmiştir. Boura, **a.g.y.**, s. 28.

[121] Karesi Mebûsu Şefik Bey'in temyiz mahkemesi üyeliğine atanması üzerine yerine Konstantin Savapulos Efendi getirilmiştir. Demir, **a.g.e.**, s. 97.

[122] Panoyot Bustani Efendi, Fevzi Demir'in çalışmasında Limni mebûsu olarak gösterilirken (Demir, **a.g.e.**, s. 361.) Katerina Boura (Boura, **a.g.y.**, s. 28) ve Kenan Olgun'un çalışmalarında Midilli mebûsu olarak gösterilmektedir. Olgun, **a.g.e.**, s. 46.

[123] Kurdoğlu Yorgaki Efendi, Fevzi Demir'in (Demir, **a.g.e.**, s. 369.) ve Kenan Olgun'un (Olgun, **a.g.e.**, s. 49.) çalışmalarında Niğde mebûsu olarak gösterilirken Katerina Boura'nın çalışmasında Konya mebûsu olarak gösterilmektedir. Boura, **a.g.y.**, s. 28.

Sakız: M. Tselebidis (Mihailiki Çelebidi Efendi)

Selanik: Artas (Yorgaki Artas Efendi), Honeos (Yorgi Honenos Efendi)[124]

Serez (Siroz): Digkas (Dimitri Dinga Efendi)

Serfice: Drizis (Koço Drizi Efendi),[125] Bousios (Yorgo Boşo Efendi), Har. Vamvakas (Hariş Vamvaka Efendi)

Trabzon: Kofidis (Matyo Kofidi Efendi)

Yanya: Dh. Kigkos (Dimitraki Kinkos Efendi), K. Sourlas (Kostantin Surlas Efendi)

1.2. Ermeni Mebûslar

Ermeniler, 1908 seçimlerinde meclise on temsilci göndermişlerdir. II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsân Meclisi'nin birinci devresinde görev yapan Ermeni mebûs sayısı ise on ikidir.[126] Bu mebûslar ve seçim bölgeleri şöyledir:

Erzurum: Karakin Pastırmacıyan Efendi, Varteks Serengülyan Efendi

Halep: Artin Boşgezenyan Efendi[127]

İstanbul: Kirkor Zöhrap Efendi, Bedros Hallaçyan Efendi[128]

İzmir: Stephan Ispartalıyan (Ispartalızade İstepan Efendi)[129]

---

[124] Fevzi Demir (Demir, **a.g.e.**, s. 357.) ve Katerina Boura (Boura, **a.g.y.**, s. 28.) Selanik Mebûsu Yorgi Honeus Efendi'nin "Rum" olduğunu ifade ederken Feroz Ahmed-Dankwart Rustow (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 267.) ve Kenan Olgun (Olgun, **a.g.e.**, s. 48.) bu mebûsu "Sırp" olarak göstermektedir. Rum ve Slav mebûslar arasında gerçekleşen kilise ve mektep tartışmaları sırasında Rumlar lehine yaptığı konuşmalar nedeniyle Yorgi Honeus Efendi'nin Rum olma ihtimâli yüksek görünmektedir. **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1982, s. 412, 413.

[125] Fevzi Demir "Koço Drizo"nun (Serfice) ölümüyle yerine Yorgi Anderya Boşo'nun geçtiğini ifade ederken (Demir, **a.g.e.**, s. 97.) Boura, "Drizis (Koço Drizi Efendi)"in 1909 yazında istifa ettiğini ve aynı yılın Aralık ayı sonunda "Har. Vamvakas (Hariş Vamvaka Efendi)"ın seçildiğini ifade etmektedir (Boura, **a.g.y.**, s. 28.). Serfice Mebûsu Koço Efendi'nin 20 Temmuz 1325 tarihli riyaset-i celileye sunduğu ve 7 Teşrin-i sani 1325 (20 Kasım 1909) tarihli 4. birleşimde meclis gündeminde yer alan şu ifadeden kendisinin hastalık nedeniyle mebûsluktan istifa ettiği anlaşılmaktadır: *"Bir müddetten beri vücuduma arız olan keyfsizlik uhde-i âciziye mevdu vazifenin ifasına mâni olmakta bulunmuş olduğundan istifaya mecburiyet hâsıl olmakla icrayı icabına müsaadei celileleri şayan buyurulmak babında."* **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1985, s. 27.

[126] Demir, **a.g.e.**, s. 105. *"Ermeni mebûslarla ilgili olarak belirtilecek bir husus da, büyük çoğunluğunun sosyalist oldukları ya da kendilerini öyle tanıttıklarıdır. Fakat tümünün sosyalist eğilimli olmadıkları ve zaten bu konuda görüş birliğinde de olmadıkları görülmektedir."* Tunaya, **a.g.e.**, s. 574.

[127] Halep Sancağı'nda, Şurayı Devlet üyeliğine atanan Hacı Mustafa Bey'in yerine 24 Kasım 1909'da yapılan ara seçimde Artin Boşgezenyan Efendi seçilmiştir. Demir, **a.g.e.**, s. 105.

[128] 1908 seçimlerinde Kirkor Zöhrap Efendi 392, Bedros Hallaçyan Efendi 455 oy alarak İstanbul mebûsu olmuşlardır. "İstanbul Mebûsları", **Servet-i Fünûn**, 10 Aralık 1908, s. 3, st. 1.

[129] Mebûsluktan istifa eden Ethem Bey'in yerine seçilmiştir. Recep Karacakaya, "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, 2003, s. 131.

Kozan: Hamparsum Boyacıyan Efendi

Muş: Kegam Dergarabetyan Efendi

Sivas: Nazaret Dağavaryan Efendi

Tekfurdağı: Agop Babikyan Efendi, Agop Boyacıyan Efendi[130]

Van: Vahan Papazyan Efendi

1.3. Musevî Mebûslar

1908 seçimlerinde Musevîlerin dört mebûsla temsil edildikleri görülmektedir. Bu mebûslar ve seçim bölgeleri ise şöyledir:

Bağdat: Sason Hasgayl (Ezechiel)

İstanbul: Vitali Alber Feraci Efendi

İzmir: Nesim Mazliyah Efendi

Selanik: Emnuel Karasu Efendi

1.4. Bulgar, Sırp ve Ulah Mebûslar

1908 seçimlerinde Makedonya'da dördü Bulgar, üçü Sırp ve biri Ulah olmak üzere toplam sekiz mebûs seçilmiştir.[131]

Bulgar mebûsların isimleri ve seçim bölgeleri şöyledir:[132]

Manastır: Pançedoref Efendi[133]

---

[130] Agop Babikyan'ın 1909'da ölmesi üzerine yerine Agop Boyacıyan seçilmiştir. Karacakaya, **a.y.**, 2003, s. 131. Agop Babikyan'ın ölüm haberi Mebûsân Meclisi'nde Meclis Reisi tarafından şu ifadeyle duyurulmuştur: *"Efendim Meclis kıymetli azasından birini daha kaybetti. Babikyan Efendinin vefatını haber aldık. Pek mahzun ve mükedder olduk (Teessüf ederiz sadaları). Babikyan Efendinin vefatı hakikaten sezavan teessüftür. Anastefanos'da vefat etmiş."* **MMZC**, D. I, İS. I, C. VI, Ankara, TBMM Basımevi, t.y., s. 30.

[131] Demir, **a.g.e.**, s. 113.

[132] Jön Türk İhtilâli öncesinde Osmanlı Bulgarları üç büyük partiye ayrılmıştır. Bunlardan Virhovist Partisi Makedonya'nın Bulgaristan'a katılmasını savunurken Makedonyalı bir gerilla olan Sandanski'nin liderliğindeki sosyalist eğilimli Santralist Parti daha geniş bir özerklikle yetinerek Osmanlı Devleti ile bağlarını koparmama yanlısı görünmekteydi (Demir, **a.g.e.**, s. 108.). Bulgar mebûslardan Dalçef, Pançedoref, Vlahof Efendiler Santralist Parti yanlısıdır. Vlahof ve Dalçef Efendiler aynı zamanda sosyalisttirler. Pançedoref Efendi dışında kalan Bulgar mebûsları, Mebusân Meclisi'ndeki İttihat ve Terakki karşıtı tutumları yüzünden İttihatçıların daha etkili olduğu 1912 seçimlerinde yeniden seçilemeyeceklerdir. Demir, **a.g.e.**, s. 111.

[133] Fevzi Demir (Demir, **a.g.e.**, s. 356.) ve Kenan Olgun (Olgun, **a.g.e.**, s. 48.) çalışmalarında Manastır Mebûsu Pançedoref Efendi'nin "Bulgar" olduğunu ifade ederlerken Feroz Ahmed-Dankwart Rustow'un (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 267.) ortak çalışmasında bu mebûs "Sırp" olarak gösterilmektedir. Buna rağmen Rumeli'de bulunan kilise ve mektepler ile ilgili tartışmalar sırasında

Selanik: Dimitri Vlahof Efendi

Serez (Siroz): Hristo Dalçef Efendi[134]

Üsküp: Teodor Pavlof Efendi[135]

Sırp mebûsların isimleri ve seçim bölgeri şöyledir:

Manastır: Yinaki Dimitroviç Efendi

Priştine: Sava Stoyanoviç Efendi

Üsküp: Aleksandr Parliç Efendi

1908 seçimlerini kazanan tek Ulah mebûs ise Görice Mebûsu Filip Mişe Efendi'dir.[136] Ayrıca Musul Mebûsu Hıristiyan Arnavut Davud Yusufani Efendi Mebûsan Meclisi'nin I. ve III. devresinde görev almıştır.[137]

2. I. DEVRE (1908-1912) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARININ EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ

2.1. Rumeli'de Bulunan İhtilâflı Kilise ve Mektepler İle İlgili Görüşleri

Osmanlı Mebûsân Meclisi'nin 14 Kânûn-ı sânî 1324 (27 Ocak 1909) tarihli 19. birleşiminde Priştine Mebûsu Hasan Bey'in; Rum, Ulah ve Bulgar komitelerinin

---

Bulgarlar lehine yaptığı konuşmalardan dolayı kendisinin Bulgar olma ihtimâli yüksek görünmektedir. **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 428.

[134] Fevzi Demir (Demir, **a.g.e.**, s. 357.) ve Kenan Olgun (Olgun, **a.g.e.**, s. 48.) Dalçef Efendi'nin "Bulgar" olduğunu ifade ederken Feroz Ahmed-Dankwart Rustow bu mebûsu "Sırp" olarak göstermektedir (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 267.). Bununla birlikte Dalçef Efendi'nin, Bulgarlar ve Rumlar arasındaki kilise ve mektep tartışmaları sırasında Bulgarlar lehine yaptığı konuşmalardan kendisinin Bulgar olma ihtimâli yüksek görünmektedir. **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 374, 375.

[135] Fevzi Demir (Demir, **a.g.e.**, s. 356.), Pavlof Efendi'nin "Bulgar" olduğunu ifade ederken Feroz Ahmed-Dankwart Rustow (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 266.) ve Kenan Olgun (Olgun, **a.g.e.**, s. 48.) bu mebûsu "Sırp" olarak göstermektedir. Bulgarlar ve Rumlar arasındaki kilise ve mektep tartışmaları sırasında Bulgarlar lehine görüş bildirmesi nedeniyle bu mebûsun "Bulgar" olma ihtimâli yüksek görünmektedir. **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 404.

[136] Fevzi Demir, Mişe Efendi'nin "Ulah" olduğunu ifade ederken (Demir, **a.g.e.**, s. 356.) Feroz Ahmed-Dankwart Rustow (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 266.) ve Kenan Olgun (Olgun, **a.g.e.**, s. 48.) bu mebûsu "Sırp" olarak göstermektedir. Ulahlara ilişkin Boşo Efendi ile yaşadığı tartışma sırasında Ulahlar lehine görüşbildirmesinden bu mebûsun "Ulah" olduğu anlaşılmaktadır. **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 408, 409.

[137] Demir, **a.g.e.**, s. 384.

faaliyetleri, Dalçef[138] ve Velahof[139] Efendilerin Selanik, Kosova ve Manastır vilâyetlerindeki ve kazalarındaki asayişsizlik konularında Dahiliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa'dan istizah takrirleri meclis tartışma gündemindedir.[140] Bu takrirler ile ilgili Dahiliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa'nın açıklamaları ise 17 Kânûn-ı sânî 1324 (30 Ocak 1909) tarihli 20. birleşiminde yer almaktadır.[141] Hüseyin Hilmi Paşa'nın ifadelerinden anlaşılacağı üzere Rumeli'de yaşanan olaylar Rum, Bulgar, Sırp ve Ulahlar arasında geçmektedir. Yaşanan olayların kaynağı ise kilise meselesidir. Rumeli'de propagandaya en önce Bulgarlar başlamıştır. Bulgar komiteleri, 1313 (1897) yılından 1318 (1902) yılı sonarına kadar Rum Patrikhanesi'ne bağlı köyleri Bulgar Eksarhlığı'na bağlamak için gayet "mülâyimâne" bir tutum sergilemişlerdir. Yani mezhep değiştirmek için halka zor ve şiddet kullanmamışlardır. Kiliselerinin ve mekteplerinin masraflarını karşılayarak onlara söz geçirme yolunu izlemişlerdir. Amaçlarına bu yolla ulaşamayan Bulgar komiteleri 1319 (1903) Bulgar İhtilâli'nden sonra güç kullanmaya başlamışlardır.

Takrirler ile ilgili tartışmaların 19 Kânûn-ı sânî 1324 (1 Şubat 1909) tarihli 21. birleşim[142] ve 21 Kânûn-ı sânî 1324 (3 Şubat 1909) tarihli 22. birleşimde[143] dahil olmak üzere devam etmesinden anlaşılabileceği üzere II. Meşrutiyet ile birlikte tekrar açılan Osmanlı Mebûsân Meclisi'nde çeteler konusu mebûslarca oldukça

---

[138] **Hristo Dalçef Efendi**: 1873'te Selanik'te Avrethisarı kasabasında dünyaya gelmiştir. Hukuk eğitimi gören Dalçef Efendi avukatlık yapmıştır (İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi**, C. II, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 1998, s. 520.). Sosyalist eğilimli Santralist Parti yanlısı olduğu ifade edilmektedir. Demir, **a.g.e.**, s. 111.

[139] **Dimitri Vlahof Efendi:** 17 Kasım 1908'de 100 oy alarak Selanik'ten mebûs seçilmiştir (Güneş, **a.g.e.**, s. 519.). Sosyalist eğilimli Santralist Parti yanlısı olduğu ifade edilmektedir. Demir, **a.g.e.**, s. 111.

[140] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 357. Kütahya Mebûsu Abdullah Azmi Bey'in de "vilâyat-ı selâse" (Manastır, Selanik, Kosova) hakkında Dahiliye Nâzırından istizah takriri olduğu görülmektedir (**MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 266.). Adı geçen takrirler Zabıt Ceridelerinde yer almamaktadır. Ancak Dahiliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa'nın ifadelerinden takrirlerin içeriği ile ilgili bilgi sahibi olmak mümkündür. Abdullah Efendi takririnde, komitelerin yine faaliyete başlayıp asayişi tehdit ettiklerinden ve bu nedenle kilise tartışmalarının bir an önce halledilmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Hasan Bey takririnde, çetelerin yine faaliyette bulunduklarını beyan ederek hükûmet tarafından ne yapıldığını sual etmiştir. Velâhof ve Dalçef Efendilerin takririnde de, son üç-dört ay zarfında çetelerin yaptıkları cinayetlerin sayısının yirmi dörde ulaştığını maddeler hâlinde sıraladıkları, Osmanlı memleketlerinin her tarafında emniyet ve asayişin noksan olduğunun, eski memurların hâlâ değiştirilmediklerinin, çetelerin inzibat memurları tarafından takip edilmediklerinin ayrıntılı bir şekilde dile getirildiği ve emniyetin tekrar sağlanmasına ilişkin tedbirlerin alınmasını istedikleri anlaşılmakadır. **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 368.

[141] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 368-398.

[142] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 403-432.

[143] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 435-456.

önemsenmiş ve çok sayıda mebûs konu ile ilgili görüş bildirmiştir. Bu mebûslardan biri de Dalçef Efendi'dir. Rum ve Bulgarlar arasındaki kilise meselelerinde hükûmetin adil davranmadığını düşündüğü *"fenalık, kilise münazaalarından mezhep mücadelelerinden ileri gelmiyor. Fenalık, adl ve hak dairesinde icrayı Hükümet edilmediğinden ileri geliyor."* sözlerinden anlaşılan Dalçef Efendi'nin, konu ile ilgili düşüncelerini dile getirirken kullandığı şu cümlelerden kendisinin din ve eğitim serbestliği hakkındaki düşüncelerini anlamak mümkündür:

> *"...bizim Kanunu Esasimiz var. Kanunu Esasi ahkâmınca herkes istediği mezhebe tabi olabilir, herkes kendi lisanında tekellüm edebilir, herkes kendi lisanında evlâdını tedris edebilir. Kendi kiliselerinde ibadet edebilir."*

Dalçef Efendi'ye göre Bulgarlar ve Rumlar arasındaki kilise ve mektep çatışmalarını engellemek adına hükûmet tarafından alınan ve meşrutiyetin ilanından sonra da devam ettirilen önlemler Kanûn-ı Esâsî'ye ve kişi hürriyetine aykırıdır:

> *"Bendeniz birçok karye bilirim ki, kendileri Bulgarca tekellüm ediyor, Osmanlı Bulgarı olduğunu ilâve ediyor. Çocuklarını, isticar ettiği Bulgar muallimleriyle tedris etmek istiyor. Bundan Sitatüko kaidesine tevfikan men' ediliyor. Bu, hukuku tabiiye, Kanunî Esasi ahkâmına büsbütün muhaliftir. Binaenaleyh, Kuvve-i icraiye memurlarının bu noktadan mesul olması lâzımdır."*[144]

Konu ile ilgili düşüncelerini dile getirmek üzere söz alan bir başka mebûsun da Pavlof Efendi[145] olduğu görülmektedir ve Dalçef Efendi ile benzer düşünceler taşıdığını söylemek mümkündür. Pavlof Efendi de, Kanûn-ı Esâsî ile güvence altına alınan kişi ve mezhep hürriyetinin Rumeli vilâyetleri için "kağıtta kalmış bir hüküm"den ibaret olduğunu, bu vilâyetlerdeki Hıristiyan halkın ve Osmanlı Bulgarlarının Kanûn-ı Esâsî'nin tanıdığı bu haklardan yararlanamadıklarını söyler. Pavof Efendi'ye göre bunun tek sebebi hükûmetin 1321 (1905) tarihinde ilan ettiği "statüko"yu hala devam ettirmesidir. Pavlof Efendi, statüko gereğince 19 Ağustos 1319 (1 Eylül 1903) tarihine kadar Rumeli vilâyetlerindeki Hıristiyan halk hangi

[144] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 375.

[145] **Teodor Pavlof Efendi:** 1877 Üsküp doğumludur. İsviçre'de hukuk eğitimi almıştır. 24 Kasım 1908'de 154 oy alarak Üsküp'ten mebûs seçilmiştir (Güneş, **a.g.e.**, s. 466.). Fransa'nın İstanbul elçiliğinin 17 Kasım 1908 tarihli Paris'e gönderdiği telgrafa göre Pavlof Efendi, Bulgar komitesinin muhalefetine rağmen seçilmiştir (Demir, **a.g.e.**, s. 110.). Fevzi Demir bu mebûsun siyasal tutumu ile ilgili olarak *"Liberal, Hürriyet ve İtilâf veya Ahrar fırkasına bağlı olan"* ifadesini kullanırken (Demir, **a.g.e.**, s. 354, 356.) Feroz Ahmad-Dankwart Rustow *"müstakil"* ifadesine yer vermektedir. Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 262, 266.

ruhanî idareye bağlı bulunmuşsa o tarihten sonra da aynı ruhanî idareye bağlı bulunması yönündeki bir çözümü doğru bulmamaktadır. Statükoya muhalif bir harekette bulunulduğunda da tartışmaya konu olan kilise veya mektebin kapatılacak olması hükmünü ise şöyle eleştirmektedir:

> *"Böyle bir tedbir gayri mantıkî, gerek Kanuni Esasiye ve gerek şer'i şerife külliyen muhaliftir. Çünkü, ahalii Hristiyaniyeyi hürriyeti vicdaniyesinden ve mâbbedi (mabed-i) irfan olan mekâtibde serbestî tedris ve tederrüsten mahrum etmektir."*[146]

Statükonun Rumlar lehine taraflı uygulandığını savunan Pavlof Efendi'nin, hükûmetin kilise ve mektepler konusundaki tutumunu ise şu sözleri ile eleştirdiği görülmektedir:

> *"Hükümet, bütün anâsıra karşı aynı muamelede bulunmakla hakiki bir hükümet olabilir. Halbuki 11 Temmuzdan sonra kilise ve mekâtib umurunda Hükümetin takip ettiği meslek, Devri istibdattaki mesleğinden farkı olmadığı maatteessüf görülmektedir. Mesleki kadîm ise, anâsırı muhtelife arasında nifak düşürerek onlara tahakküm ve bu suretle istibdadın vasıta-ı devamını temin etmekten ibarettir."*[147]

Bulgar ve Rumlar arasında yaşanan olaylara ilişkin görüş bildiren mebûslardan biri de Nali Efendi'dir.[148] Nali Efendi; Ayastefanos Antlaşması'nın 6.

---

[146] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 404.

[147] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 406.

[148] **Tarayan Nali Efendi:** 1875 Manastır doğumludur. Hukuk Mektebini bitirmiştir. Avukatlık yaparken 19 Kasım 1908'de 91 oy alarak mebûs seçilmiştir. Mebûsan Meclisi kâtipliği yapan Nali Efendi, ikinci devrede de mebûsluk görevini sürdürmüştür (Güneş, **a.g.e.**, s. 495.). Boura, Rumların seçim faaliyetlerini yürüten Siyasî Cemiyet'in üyeleri tarafından birçok kez Rum siyasî partisi kurulması için teklifte bulunulduğunu ancak bir çok mebûsun "İttihat ve Terakki Komitesi" üyesi olması nedeniyle böyle bir partinin kurulamadığını söyler. Rum mebûslar arasındaki kişisel farklılıklar olduğuna dikkat çeken Boura'nın, "İttihat ve Terakki Komitesine" üye olarak gösterdiği mebûs ise Nali Efendi'dir (Boura, **a.g.y.**, s. 24.). Fevzi Demir ve Feroz Ahmad-Dankwart Rustow bu mebûsun siyasal tutumu ile ilgili olarak *"Liberal, Hürriyet ve İtilâf veya Ahrar fırkasına bağlı olan"* ifadesini kullanmışlardır (Demir, **a.g.e.**, s. 354, 356; Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 262, 267.). Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi'nde bu mebûsun adı "Nali Efendi" olarak geçmektedir. Seçim bölgesi ise "Gelibolu" olarak gösterilmiştir. Ancak I. devre Osmanlı Mebûsân Meclisi'nde Gelibolu'dan çıkan tek mebûsun "Dr. İstefani Narlı Efendi" (Rum) olduğu görülmektedir. "Trayan Nali Efendi" (Rum) ise Manastır mebûsudur (Demir, **a.g.e.**, s. 356, 358; Boura, **a.g.y.**, s. 28; Olgun, **a.g.e.**, s. 46.). Feroz Ahmad ve Dankwart Rustow'un ortak çalışmasında ise Manastır mebûsu olarak "Trayan Nali Efendi" (Rum) gösterilmektedir. Tek Gelibolu mebûsu olarak da "Trayan Narlı Efendi" gösterilmekte ve Ermeni olduğu ifade edilmektedir (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 267, 268.). Zabıt Ceridesinde Nali Efendi'nin yanında "Gelibolu" ifadesinin yer alması ise muhtemelen bir yanlışlık olduğunu göstermektedir (**MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 381.). Burada adı geçen mebûs büyük ihtimâlle "Manastır Mebûsu Nali Efendi"dir ve Zabıt Ceridesi'nde yer alan "Gelibolu" ifadesi "Manastır" olarak düzeltilmelidir.

maddesi ile belirlenen sınırların Berlin Antlaşması'nın 2. maddesi ile daraltıldığını ve Makedonya'nın Osmanlılar'da kalmasından hoşnut olmayan Bulgarlar'ın amaçlarına ulaşmak için Eksarhhane'den yararlanmayı düşündüğünü, Rusya'nın da panslavizm nedeniyle Eksarhhaneyi himaye ettiğini, Makedonya'daki Bulgarların Türk ve Rum zulmü bahanesiyle Rusya ve Avusturya'dan da destek sağlayarak Bulgaristan'ı ilhak etmek istediklerini söylemiştir.[149] Nali Efendi, Rusların 1319 (1903) Bulgar İhtilâli'nde gerek memurları, harp zabıtaları, misyonerleri gerekse mektep açmak suretiyle nasıl bir rol oynadıklarını ise şöyle anlatır:

> *"...tırpan ve emsali alâtı cedidei zirâiye fabrikalarının seyyar memurları sıfatıyla taa 1311'den beri Makedonya'da neşri tohmu nifak eden ve Rus erkânı harp zabıtasının ve misyonerlerinin ve Bulgar zabit ve papazlarının tesiriyle başlayan Bulgar inkılabı ancak 1319 senelerinden teşkilatını ikmâl etmiş, Bulgarları kıyamı umumiye bu kadar geç hazırlatmıştır, diye Niyazi Bey*[150] *hakikati hali söylemiştir. Panislavizm mürevviçleri, yalnız bununla iktifa etmedi, Moskova ve Sofya'dan gelmekte olan mebaliği külliye sayesinde her tarafta mekâtip küşad edilerek, buradan çıkan talebeyi Rusya ve Bulgaristan mekâtibine meccanen sevk ve hususiyle askerî mekteplerine ithal etmişlerdir ki, Makedonya ve Edirne'de 1319 senesinde vuku bulan iğtişaşı idare eden zabitanın ekserisi hemen oralı Rus ve Sofya mekâtibi askeriyesinden neşet etmiş olan kesândan ibarettir."*[151]

Nali Efendi'nin bu tartışmalar sırasında Ulahlar ile ilgili düşüncelerini de dile getirdiği görülmektedir. Nali Efendi, Avusturya ve Macaristan'da bir-iki milyona yakın Romen unsuru bulunduğunu ve bunların da kalben Romanya'ya bağlı olduklarını söyler. Romanya'nın dikkatini başka yere çekmek için Avusturya-Macaristan'ın ve pancermanizm siyasetinin Makedonya'yı seçtiğini, bu suretle 20-30 seneden beri Makedonya, Yanya ve Manastır'da bir de Ulah propagandasının meydana geldiğini anlatır. Bu propagandaya neden olan kişinin de "Margarit" adında bir daskal olduğunu ve bu propagandadan önce Makedonya ve Yanya'da Ulah unsurunun mevcut olmadığını sözlerine ekler.[152]

---

[149] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 381, 382, 384.

[150] Nali Efendi Resneli Kolağası Niyazi Bey'in "Hatıratı Niyazi" isimli eserinin 26. sayfasında yer alan "Bulgar ihtilâl ve isyanı" kısmına atıf yapmıştır. **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 382, 383. Bununla ilgili ayrıca bkz. Kolağası Resneli Ahmed Niyazi, **Hatırat-ı Niyazi Yahud Tarihçe-i İnkılab-ı Kebir-i Osmaniden Bir Sahife**, İstanbul, Sabah Matbaası, 1326.

[151] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 383. Bu konuda benzer görüşleri Karolidi Efendi de dile getirmiştir. Bununla ilgili bkz. **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 392, 393.

[152] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 383. Nali Efendi'nin bu değerlendirmelerine karşılık vermek üzere Bolu Mebûsu Habip Bey'in söz aldığı görülmektedir. Habip Bey, Nali Efendi'nin "Rumeli'de Ulah yoktur" diyerek Ulah mevcudiyetini inkâr etmek istediğini ancak hakikat söylenecekse Ulahların oldukça eski

Ulahlar ile ilgili olarak görüş bildiren mebûslardan biri de Boşo Efendi'dir.[153] Ulahları ikiye ayıran Boşo Efendi, uzun yıllardan beri Rumlarla birlikte yaşayan ve çoğunluğu oluşturan "umûm Ulahlardan" başka, Romanya'dan gönderilen parayla mektep açılan yerlerdeki "Romanya taraftarlarına" da Ulah denildiğini söyler. Çoğunluğu teşkil eden "umûm Ulahların" değil de "Romanya Mektepleri"ne devam eden "Romanya taraftarı Ulahların", Ulahça ayin yapmak ve öğrenim görmek istediklerini belirtir.[154] Boşo Efendi'nin "Romanya Mektepleri" ifadesini kullanmasına ise Filip Mişe Efendi'nin[155] *"Romanya mektepleri değil, Ulah"* diyerek itirazda bulunduğu dikkat çekmektedir. İkili arasında yaşanan kısa tartışmanın ardından Boşo Efendi sözlerine devam eder. Romanya taraftarı Ulahların kendi ruhanî reisleri olmadığı hâlde kendi ayinlerini yapmak istediklerini, bu davalarının 30 sene kadar devam ettiğini, iki buçuk sene önce Sadrazam Ferit Paşa zamanında haklarında bir irâde-i seniyye çıkarıldığını ve bu irâde-i seniyye gereğince Ulah kavmine, mezhepçe irtibatları Patrikhaneden kesilmemek şartıyla ayinlerini Ulahça yapmaları, mekteplerine istedikleri şekilde devam etmeleri gibi imtiyazlar verildiğini söyler. Bu imtiyazatnâme kuvvetiyle de bu gibi Romanya taraftarı Ulahların, ayrı bir kavmiyet teşkil ettiklerini ancak Patrikhanenin mezhepsel gerekliliklerden dolayı Ortodokslara Rumca'dan başka lisâna izin vermediğini

---

bir millet olduklarını söylemek gerektiğini, bugün çocukları Rum mekteplerine devam eden ve özellikle Manastır şehrinde yaşayan pek çok ailenin ihtiyarlarının hep Ulahça konuştuklarını, Rumcayı bilmediklerini söyler. Yunan hükûmetinin, mektepler ve birtakım yayınlar aracılığıyla bunları Rumlaştırdıklarını ve Ortodoks kilisesine tabî etmekten yararlanarak milliyetlerini kaybettirdiklerini belirtir. Ulahların milliyetlerini tekrar ortaya çıkarabilmek amacıyla mektep açmak istediklerini ancak Rumların buna bütün kuvvetleriyle engel olduklarını söyler. Buna neden olarak da Rumların, Bulgar İhtilâli üzerine büyük devletlerin meseleye karışmalarıyla *"cins ve mezhep cihetiyle hangi unsur galip ise o unsurun bulunduğu yerler o hükümete verilecektir"* zannına kapılmalarını ve böylece Ulahları ve Bulgarları Rumlaştırma çabasına düşmelerini gösterir. **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 426.

[153] **Yorgi Boşo Efendi:** 1876 Grebene doğumludur. Rum Ticaret Mektebi'nde okumuştur. Ticaretle uğraşırken 1 Aralık 1908'de 63 oy alarak Serfice'den mebûs seçilmiştir (Güneş, **a.g.e.**, s. 498.). Ziya Gökalp'in "Vatan" adlı şiirinde *"Mebûsanı temiz, orda Buşoların sözü yok"* dizesinde kastettiği kişi Rum Mebûs Boşo Efendi'dir. Muhittin Birgen, **İttihat ve Terakkide On Sene**, Haz. Zeki Arıkan, C. I, 2. bsk., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006, s. 370.

[154] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 408. Boşo Efendi'nin benzer ifadeleri 15 Teşrîn-i evvel 1327 (28 Ekim 1911) tarihli 7. birleşimde *"Manastır Mebusu Trayan Nali Efendi ve refikinin ve Serfice Mebusu Haris Vamvaka Efendi ve refikinin; Gerebene (Grebene) Metropolitinin kaatil ve müşevviklerinin zahire ihracı babında ne gibi tedabir ittihaz edeceğine dair Dahiliye Nazırından sual takriri"* dolayısıyla yaptığı konuşmalar sırasında da kullandığı görülmektedir. Bununla ilgili olarak bkz. **MMZC**, D. I, İS. IV, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 157.

[155] **Filip Mişe Efendi:** 1871 Kesriye doğumludur. Bükreş'te tıp eğitimi görmüştür. Doktorluk yaparken seçimlere katılmış ve 22 Kasım 1908'de 38 oy ile Görice'den mebûs seçilmiştir. İkinci devrede de mebûsluk görevini sürdürmüştür. Güneş, **a.g.e.**, s. 490.

sözlerine ekler. Bulgar ve Ulahlara kendi dillerinde ayin ve öğretim hakkı tanınmasının Osmanlı birliğine zarar vereceğine dikkat çeken Boşo Efendi, bu düşüncelerini ise şöyle ifade eder:

> *"Lisandan bilistifade bu gibi kavmiyet meselelerini açmak her halde ittihadı Osmaniyi bozmak demek olur. Zira bugün Rumeli vilâyâtinde mevcut olan ve İslâm mezhebinde bulunan Pomak kavmi vardır ki, onlar konuşuyorlar, çok senelerden beri, küçüklerinden beri, eğer bunlara da Bulgarca okutmak ve Bulgarca âyini icra etmeye kalkışacak olursak, zannederim ki daha büyük derecede ittihadı Osmaniyi bozuyoruz."*[156]

Mişe Efendi'nin ise, Boşo Efendi'nin Ulahlarla ilgili bu sözlerine 21 Kânûn-ı sânî 1324 (3 Şubat 1909) tarihli 22. birleşimde cevap verdiği görülmektedir. Mişe Efendi'nin Rumlarla ilgili düşüncelerini tek bir cümleyle özetlemek mümkündür: "*...onların maksadı, bizi Rumlaştırmak ve böylece Memaliki Osmaniyemizden bir parça kapmak."* Mişe Efendi, Rumların din meselesini "siyasî bir alet" olarak kullandıklarını, din meselesinden istifade ederek büyük bir Yunanistan meydana getirmeye çalıştıklarını, Ulahların Ulahça lisânını öğrenmelerini ve Ulahça ibadet etmelerini de bu sebepten dolayı yasak ettiklerini söyler. Mişe Efendi, *"Ulah efkârında olan Ulahlar, ancak Devletimizle yaşamak ve Devletimizle ölmek için hazır bulunuyorlar."* sözüyle de kendilerinin ayrılıkçı fikirler taşımadıklarına, ancak Rum terbiyesi görmüş Ulahların Yunanistan'ın emelleri için çalıştıklarına dikkat çeker. "*Fenerdeki Patriğin mezhebi istibdadından bizi kurtarınız."* diyen Mişe Efendi, irade-i seniyye ile kendilerine tanınan hakları bazı patriklerin tanımak istememesi ile ilgili olarak şu değerlendirmelerde bulunurken kendisinin Fener Rum Patrikhanesine tanınan ayrıcalıkların da kaldırılmasını istediği anlaşılmakadır:[157]

> *"...şimdiki patrik, ne Ulah cemaatını tanımak ve ne de iradei seniyeyi tanımak istemedi. Bu iş neye benziyor bilir misiniz? Türklerin şu sözü var: 'Sahibi verir, tellâl vermez.' Onun için tekrar ediyorum ki kilise meselesinin sağlam bir surette halledilmesi için patrikhane imtiyazatının ilgası ve bu veçhile bütün Hıristiyanların, bu müessesenin zulmünden kurtarılması lâzımdır. Çünkü bu müessesenin dini değil, siyasi ve Osmanlıya zararlı maksatları vardır."*[158]

---

[156] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 409.
[157] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 450.
[158] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 451.

Konuya ilişkin görüş bildiren mebûslardan bir diğeri Honeos Efendi'dir.[159] Honeos Efendi'nin, bir yüzünü dini bir yüzünü siyasî olarak nitelediği mesele hakkındaki sözlerine hükûmeti eleştirerek başladığı ve meselenin halledilebilecek bir mesele olduğu hâlde hükûmeti gerekeni yapmamakla suçladığı görülmektedir.[160] Meselenin lisân boyutu ile ilgili olarak düşüncelerini de dile getiren Honeos Efendi, Ortodoks Hıristiyan mezhebinin kavmiyet esasına göre kurulmadığını, kavmiyetin bertaraf edilerek Hıristiyanlığın ön plana çıkarıldığını ve Hıristiyanlığın yayılması tarihinde herkesçe bilinen ve konuşulan iki lisân üzerine ayinlerin yapılmasına (Batı'da Latince, Doğu'da Rumca) karar verildiğini, bu lisânların tercihinde ise bir kavmiyet üstünlüğü gözetilmediğini, o zamanlar medeniyetin ve maârifin bu iki lisân üzerine kurulu olması nedeniyle Kutsal Hıristiyan kitaplarının bu iki lisân üzerine yazıldığından ayinlerin de bu iki lisân üzerine yapıldığını anlatır. Bulgarların güya kiliselerinde icra edilen ayinlere tamamen vakıf olmak gerekçesiyle bir lisân meselesi çıkarttıklarını ancak bunun sadece bir bahane olduğunu söyler. Bulgarların Ortodoks olmak şartıyla bağımsız bir kilise kurmalarına izin veren Osmanlı hükûmetini de Ortodoks mezhebinin mahiyet ve esasını teşkil eden kuralların tamamına zarar vermek ve araya "nifak tohumları saçmakla" suçlar.[161]

Bulgarlar hakkında olduğu gibi Ulahlar için de benzer şeyleri düşündüğü görülen Honeos Efendi'nin Makedonya'da meydana gelen karışıklığa ilişkin düşüncelerini ise şu cümleleriyle özetlemek mümkündür:

> *"Ulahlar da Ortodoks kaldıkları halde, Bulgarlar gibi, ayrı kilise ve mektep açtılar. Zaten patrikhane hiçbir vakitte akvamı muhtelifenin mekteplerine mâni olmadığı gibi, belki bunları himaye etmiş olduğu dahi tarihçe müsbet bulunduğu halde, Ulahlar da Bulgarların istimal etmiş olduğu bahaneleri istimal ile, mezhebi, maksadı siyasiyelerine vasıta ittihaz etmek, kiliseler de açmaya Rumların olmadığı bir yerde, tabii bu sebepten bu hususu Hükümet tarafından istediler. Ve bu suretle Hükümet-i Sabıkanın tahtı himayesinde propagandaya*

[159] **Yorgi Honeos Efendi:** 1872 Burdur doğumludur. Honeos Efendi, Atina'da hukuk eğitimi görmüştür. Avukatlık tercümanlık yapmıştır. 24 Kasım 1908'de 240 oy alarak Selanik'ten mebûs seçilmiştir. Güneş, **a.g.e.**, s. 515.

[160] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 412. Hükûmetin gerek kilise ve mektep meselesinde gerekse çetelerin faaliyetleri karşısındaki tutumunun Rum ve Bulgar mebûslarca eleştirildiği görülmektedir. Bu konu ile ilgili tüm tartışmaları kapsayacak en genel ifadeyi ise Üsküp Mebûsu Mehmet Necip Draga'nın şu sözleri ile özetlemek mümkündür: *"1307 tarihinden bugüne kadar bizim hükümetimiz kati hiçbir tedbir ittihaz etmemiştir, edememiş, yahut etmek istememiş, yahut çok defalar, etmekte istemiş, fakat ahvali müsait görmemiştir."* **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 430.

[161] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 412.

başladılar. Böylece, Makedonya'daki karışıklık ve nifakın ne derece artmış olacağı herkesçe malûmdur."[162]

Patrikhanenin diğer milletlerin mekteplerine engel olmadığını söyleyen Honeos Efendi'nin sözlerine ek olarak Karolidi Efendi'nin[163] de patrikhanenin diğer milletlerin lisânı üzerinde bir baskı kurmadığını şu sözleri ile savunduğu görülmektedir:

"Bu bir hakikati tarihiyedir, bunu söylemeliyiz; bu, bizim hakkımızdır ve o lisanları, bütün kitapları, mezhep kitaplarını sen Yunan lisanında yazacaksın, sizin mezhebini icrası o lisanda yazacaksın. Bu hiçbir defa olmadı, bilâkis, bütün milletlere kendi lisanlarını öğretti. O lisanlara bütün mezhep lisanları tercüme oldu."[164]

Karolidi Efendi ayrıca, Rumlar arasında Bulgarca söyleyen ancak kendilerini Rum olarak adlandıran, Rum lisânında eğitim görmek isteyen ve mekteplerinde Rum lisânı isteyen Rumlar olduğuna, üç vilâyetteki bu büyük kavganın da "Bulgarız" diyen ve Bulgarca konuşanlarla, Rum olduğu hâlde Bulgarca konuşanlar arasında yaşandığına dikkat çeker.[165]

2.2. Zirâat Eğitimi, Orman ve Maden Mektebi İle İlgili Görüşleri

Uzmanlık alanı orman, madenler ve zirâat hususları üzerine olduğundan özellikle Dağavaryan Efendi'nin[166] diğer mebûslarla kıyaslandığında, Zirâat Nezâreti'nin çalışmaları üzerine yoğunlaştığı ve bu konulara ilişkin çok sayıda takrir verdiği dikkat çekmektedir.

Mebûsan Meclisi'nin 5 Mayıs 1325 (18 Mayıs 1909) tarihli 74. birleşiminde Dağavaryan Efendi'nin zirâatin gelişmesi, rençberlerin refahı bakımından normal olan lâyiha ve programların hazırlanması ve Mebûsan Meclisi'nde tartışılmasına

---

[162] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 414.

[163] **Pavli Karolidi Efendi:** 1848 Kayseri doğumludur. Toringen Darülfünûnu'nu bitirmiştir. Atina Darülfünûnu'nda öğretim üyesi iken seçimlere katılmış, 12 Kasım 1908'de 40 oy alarak İzmir'den mebûs seçilmiştir. İkinci devrede de aynı görevi sürdürmüştür. Güneş, **a.g.e.**, s. 262.

[164] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 452.

[165] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 453.

[166] **Nazaret Dağavaryan Efendi:** 1862 Sivas doğumludur. Dağavaryan Efendi, Paris'te Zirâat Mektebi'nde, Sorbon Üniversitesi'nde, Paris Tıp Fakültesi'nde okumuş ve doktorluk yapmıştır. 3 Aralık 1908'de Sivas'tan mebûs seçilmiştir (Güneş, **a.g.e.**, s. 531.). Dağavaryan Efendi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın ilk kurucularından ve ilk yöneticilerindendir. Tunaya, **a.g.e.**, s. 574.

imkân verilmesi hakkındaki takriri[167] meclis tartışma gündeminde yer alır. Takririn okunmasının ardından söz alan Dağavaryan Efendi, uzun bir konuşma yapar. Konuşmaları genel olarak zirâat ağırlıklı sorunlar üzerinedir ve bu hususstaki düşüncelerini çeşitli örnekler üzerinden anlatır. Mekteplerde öğretimin durumu ile ilgili olarak da öğretimin yüzeysel, teorik ve uygulamadan yoksun olduğunu söyler. Bu nedenle mekteplerden yetişen talebelerin ilimlerinin semeratını görebilmeleri için ya uzun bir tecrübe süresine ya da Avrupa'da talim etmeye ihtiyaç duyduklarını belirtir.

Dağavaryan Efendi, zirâatin ilerlemesi için o zamana kadar kullanılan vasıtaları anlatırken zirâat eğitimi hakkında önemli değerlendirmelerde bulunur. Bunlardan birincisi zirâat tahsili için Avrupa'ya talebe gönderilmesidir.[168] Dağavaryan Efendi, devlet tarafından Avrupa'ya zirâat tahsili için talebe gönderilmesinden beklenen faydanın sağlanamadığını düşünmektedir. Bu talebelerden bir kısmının yurda döndüklerinde zirâat müfettişliklerine atandıklarını belirten Dağavaryan Efendi, bunların vilâyet merkezlerinde oturduklarını, zirâat erbabı ile görüşmede bulunmadıklarını, Zirâat Nezâretine bile senede ancak bir lâyiha ya da tahrirat gönderdiklerini ve çoğunun zirâat işleriyle ilgilenmek yerine zirâat memuru olmaya çalıştıklarını söyler. Dağavaryan Efendi'ye göre, Bursa ve Selanik Ameliyyat Mektepleri ile Halkalı Zirâat Mektebi'nden yetişen talebelerden de az bir kısmı asıl zirâat işleriyle uğraşmış, büyük kısmı devlet memurluğuna yönelmiştir.[169]

Dağavaryan Efendi, sözlerine zirâati geliştirmek amacıyla yapılması gerekenler hakkında öneriler sunarak devam eder. Önerilerinden biri ormanlar hakkındadır. Ormanların tahribattan kurtulması için fen memurlarına, bunun için de Orman Mektebine ihtiyaç olduğunu söyler. Yaklaşık kırk beş sene önce ormanların

---

[167] **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, Ankara, TBMM Basımevi, 1982, s. 517.

[168] Mebûsân Meclisi'nin 18 Nisan 1327 (1 Mayıs 1911) tarihli 88. birleşiminde *"Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâreti bütçesi"* sırasında söz alan Artas Efendi'nin de zirâat tahsili için Avrupa'ya talebe gönderme fikrini desteklediği görülmektedir. Avrupa'ya talebe göndermekten amaçlarının memleketin her bölgesini zirâate uygun hale getirmek olduğunu söyleyen Artas Efendi'nin, Avrupa mekteplerinde edinilen bilgilerin Trablusgarp gibi sıcak memleketlerin zirâatinde yetersiz kalabileceği durumlarda ise bu gibi memleketlerin zirâati ile ilgili bilgi edinilebilecek darülfünûnlarda, âlî mekteplerde talebelerin tahsil ettirilmesi yönünde düşünceleri olduğu görülmektdir. **MMZC**, D. I, İS. III, C. VI, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 83.

[169] **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 520, 521.

ıslâhına gerek duyularak Fransa'dan bir fen memuru getirildiğini ve başlıca ormanları gezerek yapılması gerekenler hakkında lâyihalar verdiğini, ancak önerilerinin gerçekleştirilemediğini belirtir. Aynı memurun 1869 senesinde Orman Mektebi açtığını ancak bu mektebin "bir tasarruf ve iktisat görünümünde" kapatıldığını, bunun yerine Halkalı Zirâat Mektebi'nin ders programına yüzeysel bir orman dersi eklendiğini söyler. Nitelikli bir Orman Mektebi olmadığı için ormanların cahil memurlar elinde kaldığına dikkat çeken Dağavaryan Efendi, bir mektebe yalnız orman dersi ilave etmekle o mektebin Orman Mektebi olarak adlandırılamayacağını ifade eder. Orman Mektebine ihtiyaç olduğunu savunan Dağavaryan Efendi, talebelerin de amelî talîmler görmeleri gerektiğini vurgular. Dağavaryan Efendi'ye göre eğer şimdilik iktisadî açıdan tasarruf etmek gerekiyorsa Halkalı Zirâat Mektebi'ne devam eden talebelerden orman memuru olmak isteyenler hiç olmazsa bir iki sene kadar ilaveten orman ilmini tahsil etmelidirler. Dağavaryan Efendi ayrıca bu mekteplerde iki-üç teknik bilgi sahibi hocanın orman derslerini öğretmesi ile "liyâkatli müfettişlerin" yetiştirilebileceğini düşünür. Daha aşağı sınıfa ait orman memurları yetiştirebilmek için de talebelerin, teorik ve pratik dersleri gördükten sonra edindikleri bilgileri tecrübe ile ispat ettikten sonra memur olarak tayin olunmaları gerektiğini savunur.

Dağavaryan Efendi'nin, düşüncelerini dile getirdiği bir diğer husus ise Maden Mektepleri ile ilgilidir. Dağavaryan Efendi, ormanlar için olduğu gibi madenler içinde Fransa'dan bir Maden Mühendisi getirildiğini, onun da başlıca madenleri teftiş ederek lâzım gelen lâyihaları ve talîmâtı verdikten sonra 1869 senelerinde Orman Mektebi ile birlikte bir de Maden Mektebi açıldığını ancak beş sene devam edip iki sınıf talebe yetiştirdikten sonra bu mektebin kapatıldığını ve şimdiki hâlde maden ilmine âşinâ memurların olmadığını söyler. Bir Maden Mektebinin masrafının çok olduğunu bildiği için şimdilik bir Maden Mektebi açılması teklifinde bulunmayacağını ifade ettikten sonra bu ihtiyacı karşılamak için İtalya'nın yaptığı gibi, her sene Avrupa'nın başlıca Maden Mekteplerine Milli Mühendis Mekteplerinde yetişen talebelerden ikişer kişi yollama önerisinde bulunur. Bu talebelerin yurda döndükten sonra devlet hizmetine gireceklerini söyleyen

Dağavaryan Efendi, bu sayede hem az bir masrafla hem de kısa bir sürede maden ilminini bilen uzmanlar yetiştirilebileceğini düşünür.[170]

Mebûsân Meclisi'nin 23 Mayıs 1325 (5 Haziran 1909) tarihli 86. birleşiminde "*Sivas Mebusu Dağavaryan Efendinin; dokuz madde halinde tespit ettiği hususlar hakkında Zirâat Nezâretinden istizah takriri*" meclis tartışma gündeminde yer almaktadır. Zirâat Nâzırı Aristidi Paşa'dan zirâate ilişkin çeşitli hususlarda açıklama isteyen Dağavaryan Efendi'nin takririnde[171] eğitimle ilişkili açıklama istediği hususlar ise; Dersaâdet'te, Halkalı'da bir Zirâat Mekteb-i Âlîsi mevcutken Selanik Zirâat Ameliyyât Mektebi'nin âlî bir mektep şekline dönüştürülmesine gerek olup olmadığı ve bütçede üç bin küsür lira masraf olarak kayıt olunan Orman Mektebi'nin tesisi hakkında bazı malûmat isteği ile ilgilidir.[172]

30 Mayıs 1325 (13 Haziran 1909) tarihli 91. birleşimde ise Orman, Maâdin ve Zirâat Nâzırı Aristidi Paşa'nın, Dağavaryan Efendi'nin bu sorularına ilişkin açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Aristidi Paşa ilk olarak Halkalı'da bir âlî mektep olduğu hâlde Selanik'teki Ameliyyât Mektebi'nin âlî mektebe çevrilmesinin nedeni ile ilgili olan soruya açıklama getirir. Memleketin zirâat memleketi olduğuna dikkat çeken Aristidi Paşa'ya göre, memlekette âlî mektepler ne kadar çoğalırsa zirâatten o kadar çok istifade edilebilir. Mümkün olabilse Selanik, Bursa, Şam, Sivas, Erzurum gibi yerlerde de âlî mektepler açmak fikrini desteklediğini söyleyen Aristidi Paşa şimdilik yalnızca Selanik'te âlî bir mektep açmakla yetinmek zorunda kaldıkların ifade eder. Aristidi Paşa'ya göre zirâatten hakkıyla istifade edebilmek için zirâat ilmini bilen memurlara ihtiyaç vardır ve bu zirâat ilmi de o ilmi okumakla, öğrenmekle olur.[173] İyi bir zirâat ilminin iyi mektepler sayesinde öğrenilebileceğini savunan Aristidi Paşa'ya göre iyi talebeler yetiştirmek için de böyle bir âli mektep oldukça gereklidir.

Arisitidi Paşa'nın bu açıklamalarından sonra söz alan Dağavaryan Efendi, sözlerine Fransa'dan örnekler vererek başlar. Fransa'nın, Avrupa zirâat ilminde en ileri memleket olduğunu söyleyen Dağavaryan Efendi, burada yalnızca bir âlî mektep ve bundan başka ikinci sınıf olarak da üç âlî mektep bulunduğunu söyler. Bu sayıya

[170] **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 523.
[171] Takrir metni için bkz. **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, Ankara, TBMM Basımevi, t.y., s. 130, 131.
[172] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 130.
[173] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 317.

karşılık bahçıvanlık, meyvecilik ve böcekçilik için yaklaşık seksen tane amelî mektepleri olduğuna dikkat çeker. Kendilerinin de Fransa'nın gittiği yoldan gitmeleri gerektiğini savunur. Âlî mekteplerin amelî mekteplere hoca yetiştirdiğini söyleyen Dağavaryan Efendi'ye göre sadece Halkalı Mektebi bile bu iş için yeterli, hatta fazladır. Çünkü bu mektepten mezun olanlar çoğu zaman iş bulmakta zorluk çekmekte, birçokları ormanlarda kullanılmakta ve perişan bırakılmaktadırlar. Bu nedenle zirâat ile ilgili âlî mektepler yerine amelî mektepler açmak memleket için daha faydalıdır.

Hazırladıkları kanun lâyihasında memleketin ihtiyaç duyduğu kadar nümûne çiftlikleri, ameliyyat mektepleri ve âlî mektep miktarını gösterdiklerini söyleyen Aristidi Paşa, kendi memleketlerinin zirâat hayatıyla Fransa'nınkinin karşılaştırılamayacağını düşünür. Fransa da bu iş için beş mektep varsa kendi memleketlerinin, Fransa'dan beş altı kat daha büyük olduğu için, yirmi beş mektebe ihtiyaçları olduğunu söyler. Aristidi Paşa'nın bu açıklamalarına karşılık Dağavaryan Efendi, Fransa'da nüfusun kırk milyon iken kendi nüfuslarının yirmi beş milyon olduğuna dikkat çeker. Fransa bu kadar nüfusa sahip olduğu hâlde bir âli mekteple yetinebilirken kendilerinde bir tane ile yetinilmeyip üç tane daha âlî mektep açmak istenmesini eleştirir. Aristidi Paşa, hazırladıkları kanun lâyihasında amelî mekteplerin de çoğaltıldığına dikkat çeker. Ayrıca Fransa'da âlî mektep derecesinde olduğundan bahsedilen Zirâat Mektebinin de Zirâat Dârülfünûnu olduğunu belirtir. Kendilerinin Zirâat Dârülfünûnu tesis etmediklerini, âlî mektep derecesinde bir mektep tesis edeceklerini, bununla birlikte dârülfünûn da açmak istediklerini, ancak henüz âlî mektepleri gerektiği gibi tesis edemedikleri için zirâat için şimdilik dârülfünûn tesis etmeyeceklerini söyler. Dağavaryan Efendi'nin Fransa'da dârülfünûnun, âlî mektep olduğunu söylemesi üzerine ise Aristidi Paşa, *"Mutlaka Fransa'ya mı benzemeliyiz?"* diyerek Dağavaryan Efendi'nin sürekli Fransa'yı örnek göstermesini eleştirir. Meclis Reisinin araya girerek *"Siz ameliyat mektebi istiyordunuz, Aristidi Paşa yapılıyor dedi bitti."* sözü üzerine ikili arasında bu husuta geçen tartışmanın da sonlandığı görülmektedir.[174]

[174] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 318. Kastamonu Mebûsu Şükrü Bey, Dağavaryan Efendi'nin fikirlerine katıldığını ve bu fikirlerin dikkate alınması gerektiğini söyler. Şükrü Bey'in bu düşünceleri için ayrıca bkz. **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 319.

Dağavaryan Efendi'nin, Aristidi Paşa'dan açıklama istediği bir diğer husus ise bütçeden üç bin lira ayrılan Orman Mektebinin tesisi ile ilgilidir. Aristidi Paşa bu mektebin tesisi için en az on beş bin lira gerektiğini ancak bu bütçeye sahip olunamadığı için mektebin yalnız "muamelâtı ibtidaiyesini" tesis için üç bin lira ayrıldığını söyler. Aristidi Paşa'nın bu açıklamalarından sonra söz alan Dağavaryan Efendi ise, Avrupa'daki ormancılık eğitimi üzerinden ormancılık eğitiminin kimlere ne şekilde verilmesi gerektiği ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunur:

> *"Orman memuru bizde âdi bir şey zannolunuyor. Halbuki Avrupa'da ormancılık pek ehemmiyetlidir. Onlar, yalnız ormanları muhafazaya memur değildirler, suların taksimine ve hattâ bir mülkün muhafazasına da memurdurlar, zira ormanlar çok çok hudutlar teşkil ederler. Bunun için yalnız mektebi âlilerden çıkan şagirtler, orman mekteplerine gidebilirler."*

Dağavaryan Efendi'nin ikinci derece orman memurunun nasıl yetiştirilmesi gerektiğine ilişkin düşüncelerini ise şu ifadelerinden anlamak mümkündür:

> *"İkinci derecede memurlara gelince, onlar için hususî bir mektep olmalıdır. Fransa'daki (Ekol dö Bâr) dedikleri gibi, onlarda yalnız ameliyat görülmeli, az bir nazariyat ile bitirirler ve ormanlarda ikinci sınıf memurlar olabilirler ve böylece bizim bütçemiz kâfî olabilir, ormanları muhafaza eder fennî orman memurlarımız olabilir."*

Dağavaryan Efendi'nin bu açıklamalarından sonra söz alan Kozmidi Efendi,[175] bunların istizah gerektirecek şeyler olmadığını ancak zirâî mektep programlarının tertip şekli ile ilgili bazı bilgiler olabileceğini söyler. Bununla birlikte bir nâzıra karşı ders verircesine açıklama yapmamak ve Mebûsân Meclisi'ni işgal etmemek gerektiğini de sözlerine ekler. Böylece Kozmidi Efendi, Dağavaryan Efendi ve Aristidi Paşa arasında bu hususta geçen tartışmaya da son noktayı koymuş olur.[176]

Mebûsan Meclisi'nin 26 Temmuz 1325 (8 Ağustos 1909) tarihli 127. birleşiminde *"1325 senesi Muvazene-i Umûmiyye Kanun lâyihası"*nda yer alan Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâreti bütçe görüşmeleri meclis tartışma gündemindedir. Bütçe görüşmeleri sırasında söz alan Dağavaryan Efendi, Halkalı Zirâat Mektebi'nden mezun olanların kabul edilebileceği bir âli mektep açılması

[175] **Kozmidi Efendi:** 1870 Niğde doğumludur. Husûsî mektep mezunu olan Kozmidi Efendi avukatlık yaparken 1 Aralık 1908'de 340 oy alarak İstanbul mebûsu seçilmiştir. Güneş, **a.g.e.**, s. 405.
[176] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 319.

önerisini ve Orman Mekteb-i Âlisi'nden başka ikinci derecede başka bir Orman Mektebine daha ihtiyaç olduğu düşüncesini yinelemiştir. Bu hususta Fransa'daki pratik mekteplerden biri olan "Baral Mektebi"ni örnek gösteren Dağavaryan Efendi, burada ormancıların altı ay, bir yıl kadar tahsil gördükten sonra memur olarak tayin edilirken kendi memleketlerinde okuma-yazma dahî bilmeyen korucuların memur tayin edildiklerini ve onların da çoğunlukla at binerek keyif yapmaktan başka bir işe yaramadıklarını söyler.

Dağavaryan Efendi'nin dikkat çektiği bir diğer husus da, Ormancılık Mektebi Âlisi müdürü ve hocaları için encümen tarafından belirlenen maaşların yetersiz oluşudur. Orman Mekteplerinin şehirlerden uzak yerlerde, orman içlerinde yapılmış olması nedeniyle, mektep hocalarının başka yerlerde ders verecek ve başka gelir elde edecek durumda olmadıklarını söyleyen Dağavaryan Efendi, Orman Mektebi hocalarının maaşları düzenlenirken bu hususun da göz önüne alınmasını ister.

Ormancılık için âli bir mektep açılmak istense bile ormancılıktan anlayan birini bulmanın mümkün olmadığını düşünen Dağavaryan Efendi, bu ihtiyacı karşılamak için Avrupa'ya ormancılık tahsili için talebe göndermek gerektiğinden bahseder. Ormancıların ve Orman Müfettişlerinin durumu ile ilgili olarak da şu değerlendirmelerde bulunur:

> "*...bu seneden itibaren hiç değilse bizim Ziraat Mektebi Âlisinden çıkanlardan beş tane talebe yollayalım, Avrupaya gitsinler ormancılığı tahsil etsinler, gelsinler de onlar ders göstersinler. İki seneden sonra başlıyalım. Şimdi başlarsak onların içinde öylelerine maaş vereceğiz ki şimdi daha ormanda bulunan üç ağacı tanımazlar. Hattâ daha cesaret ederim ki orman için kullandığımız müfettişlerin birçoğu da bu kısımdandır.*"[177]

Mebûsan Meclisi'nin 21 Kânûn-ı evvel 1325 (3 Ocak 1910) tarihli 20. birleşiminde Dağavaryan Efendi'nin "*Ziraat, Baytar, maâdin ve orman mevzularında 27 madde halinde tespit ettiği hususlar hakkında Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâretinden istizah takriri*" meclis tartışma gündeminde yer almaktadır.[178] Yapılan

[177] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 196.
[178] Dağavaryan Efendi'nin istizah takririnde yer verdiği tüm sorular için bkz. **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 419, 420.

oylama sonucunda Dağavaryan Efendi tarafından verilen istizah takririnin Zirâat Encümenine havalesine karar verilir.[179]

Mebûsân Meclisi'nin 13 Şubat 1325 (26 Şubat 1910) tarihli 46. birleşiminde Orman, Maâdin ve Zirâat Nâzırı Mavro Kordato Efendi'nin, Dağavaryan Efendi'nin bu sorularına yanıt vermek üzere söz aldığı görülmektedir.[180] Dağavaryan Efendi'nin istizah takririnde yer verdiği sorulardan biri tahsil için Avrupa'ya gönderilen talebelerin seçiminde isabet olunup olunmadığı ve bu talebelerin orada ne şekilde tahsil ettikleri ile ilgilidir.[181] Orman, Maâdin ve Zirâat Nâzırı Mavro Kordato Efendi, Avrupa'ya gönderilen talebelerin Halkalı Zirâat ve Baytar Mektepleri mezunları arasından müsabaka ile seçildiklerini, bunlardan üçünün Fransa'nın Zirâat ve Baytar ve Ormancılık âlî mekteplerine ve "Pastör'ün Dârülfünûnuna", ikisinin de Almanya'da Berlin Dârülfünûnuna ve Ormancılık Mekteb-i Âlîsine talebe olarak kabul edildiklerini söyler. Bu talebelerin amelî yeteneklerinin arttırılması için muallimlerinin gözetimi altında muavin sıfatıyla sürekli olarak laboratuvarlarda çalıştırıldıklarını, her sene muallimleri tarafından imtihan edilerek tahsil derecelerini gösteren notların verildiğini belirtir. Hendese-i Mülkiyye Mektebi'nden mezun olduktan sonra maâdin tahsili için Avrupa'ya gönderilen üç talebeden ikisinin Paris Maâdin Mektebi'nde tahsillerine devam ettiklerini, üçüncüsünün ise hastalık nedeniyle doktor tarafından verilen rapor üzerine memleketi olan İzmir'e döndüğünü anlatır. Mavro Kordato Efendi'nin bu açıklaması üzerine söz alan Dağavaryan Efendi, Fransa'ya Ormancılık tahsili için gönderilen talebeler ile ilgili görüşlerini şöyle dile getirir:

> *"Geçen sene Ziraat ve Orman ve Maadin tahsili için giden on sekiz talebenin büyük bir kısmı kendine ait olan mekteplere girmek için duhuliye imtihanı vermek iktidarında değillerdi. Malumu âlinizdir ki bizim en büyük noksanımız ormancılıktır ve orman mektebi açmak için muallim bile bulamıyoruz. Bu yollanılan ve Nansi Orman Mektebine giden şakirtler o kadar âcizdirler ki Fransızca anlamak halinde değillerdir."*

Ormancılığın önemli bir "sanat" olduğunu belirten Dağavaryan Efendi, Fransa'da ormancılığa ilişkin bir mektebe girebilmenin çok zor olduğunu, böyle

[179] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 428.
[180] **MMZC**, D. I, İS. II, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1985, s. 483.
[181] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 419.

mekteplere *"Paris'te Enstitü Agronomik (Ziraat Darülfünunu) Mektebinden veya Ekol Politeknik'ten"* çıkan talebelerin kabul edildiğini, oysa kendilerinin matematik ve lisân bilgisi olmayan adeta "önlerine gelen talebeleri" tahsil için yolladıklarını söyler.[182] Paris mekteplerine devam eden talebelerin ise giriş imtihanlarını geçemedikleri için sadece laboratuvarda görev alabildiklerini ve "sâmiîn" yani dinleyeci sıfatıyla Alfor Mektebi'ne devam ettiklerini, bir mektebe talebe ve dinleyici olarak gitmenin farklı şeyler olduğunu ifade eder. Avrupa'ya gönderilen bu talebeler her ne kadar mektep talebeleri arasından seçilseler de pek çok yetkin talebenin, müsabakanın vaktiyle duyurulmadığı için bu müsabakadan yoksun kaldıklarını da sözlerine ekler.[183]

Dağavaryan Efendi'nin Avrupa'ya gönderilen talebeler ile ilgili bu değerlendirmeleri üzerine Aristidi Paşa'nın söz aldığı görülmektedir. Aristidi Paşa, Avrupa'ya gönderilen talebelerin Osmanlı tebaasından ve Osmanlı mekteplerinden çıkmış olması gerektiğinden kendilerinin de Osmanlı mekteplerinden çıkan talebeler arasından en iyi imtihan verenleri, en zekileri seçip gönderdiklerini, gönderilen bu talebelerin de güçleri yettiği kadar çalıştıklarını, dahil oldukları sınıfların derslerine devam ettiklerini, bunlardan birinin hasta olduğu için geri geldiğini ve bunun da kabul edilebilir birşey olduğunu söyler. Ellerinde mevcut olan talebelerden en iyilerini gönderdiklerini vurgulayan Aristidi Paşa'nın açıklamalarına Dağavaryan Efendi'nin şu ifadeler ile cevap verdiği görülmektedir:

> *"Paşa Efendimize cevap olarak söyliyebilirim ki, eğer müsabaka açtığımız zaman iktidarsız beş talebe gelir, biz de yolarsak, bu kâfi midir? Gönderdiğimiz yerin nasıl bir mektep olduğunu bilmeliyiz, Mektebi âli dediğiniz, acaba orada bir oyuncak mıdır? Biz nasıl cesaret ediyoruz? Fransanın Ekol Politeknik*

---

[182] Mebûsân Meclisi'nin 6 Mayıs 1326 (19 Mayıs 1910) tarihli 93. birleşiminde *"Dersaadet'e karib ormanlara civar bir mahalde Orman Mektebi tesis ve küşadına dair nizamname hakkında Zirâat Encümeni mazbatası"* dolayısıyla söz alan Dağavaryan Efendi'nin Orman Mektepleri ile ilgili görüşlerini yinelediği görülmektedir. Dağavaryan Efendi memlekette birçok ormanlıklar olduğu hâlde orman memurlarını yetiştirecek bir Orman Mektebi olmadığına, sadece Zirâat Mektebi'ne bir ormancılık dersi eklendiğine dikkat çeker. Bundan otuz kırk sene önce gerçekten bir Orman Mektebi açıldığını ancak onun da sekiz sene önce kapandığını, o zamandan beri hiçbir Orman Mektebi açılmadığını, yalnız bir ormancılık dersi ilave etmekle o mektebin talebesinden hiç bir vakit orman memuru çıkamayacağını söyler. Dağavaryan Efendi'ye göre orman memuru yetiştrmenin en kısa yolu Avrupa'ya talebe yollamak, Avrupa'da gençlere ormancılık tahsil ettirmektir. Bu talebeler Avrupa'dan döndüklerinde müdür ve muallim olarak görev alabilirler. **MMZC**, D. I, İS. II, C. V, Ankara, TBMM Basımevi, 1986, s. 323.

[183] **MMZC**, D. I, İS. II, C. II, s. 483.

Mektebinden vesair mekâtibi âliyesinden çıkanlar bile bu Orman Mektebine kolay kolay dahil olamazlar. Burası pek mühimdir."

Dağavaryan Efendi'nin bu ifadelerine karşılık Aristidi Paşa'nın verdiği yanıt ise oldukça dikkat çekicidir:

"Ziraat Nezaretinin belki bir hatası varsa, o da, Dağavaryan Efendiyi müntehipler sırasında bulundurulmamasıdır. Yoksa, bundan başka bir kusuru yoktur. Dağavaryan Efendi onu da iyi bilsinler ki, yalnız kendileri mütehassıs değildir. Orman Nezaretinin kendileri gibi on beş tane mütehassısı vardı, onlar intihap ettiler."

Mavro Kordato Efendi de on beşi zirâat, üçü mühendislik tahsili görmek üzere Avrupa'ya gönderilen on sekiz talebenin seçiminde son derece dikkatli davranıldığını söyler.[184] Ayrıca Zirâat Müdirî Umûmîsi İstirati Efendi de bu hususta ayrıntılı bir açıklama yapar.[185]

Dağavaryan Efendi'nin istizah takririnde yer verdiği sorulardan bir diğeri ise Selanik Zirâat Mektebi'nin satılmakta olduğu bilgisinin doğru olup olmadığı ile ilgilidir.[186] Bu konuda açıklama yapmak üzere söz alan Mavro Kordato Efendi, mektebin bulunduğu yerin hastalıklı olduğu gerekçesi ile böyle bir teşebbüste bulunulduğunu doğrular. Valilikten gelen habere göre mektep talebesinin yüzde yetmişinin hasta olduğunu, gerek kendisinin gerekse Aristidi Paşa'nın bu işi epeyce tetkik ettiklerini, valinin ve mektebin idare heyetinin de mektebin bulunduğu yerden memnun olmadıklarını ancak bu hususta henüz bir karar veremediklerini söyler.

---

[184] **MMZC**, D. I, İS. II, C. II, s. 484.

[185] **MMZC**, D. I, İS. II, C. II, s. 486. Avrupa'ya gönderilen mühendis talebeleri için de benzer başarısızlık durumlarının yaşandığını söylemek mümkündür. Bununla ilgili olarak Zöhrap Efendi'nin düşüncelerini dile getirdiği görülmektedir. Zöhrap Efendi, Avrupa mekteplerine mühendislik tahsili için gönderilen talebelerin neden başarısız oldukları ve bu başarısızlık nedeniyle onların cezalandırılmamaları gerektiğine ilişkin düşüncelerini 3 Kânûn-ı sânî 1326 (16 Ocak 1911) tarihli 25. birleşimde *"Ahz-ı Asker Kanun Lâyihası"* dolayısıyla yaptığı konuşma sırasında şöyle dile getirmiştir: "*Avrupaya tahsil için giden bir adam, Avrupa'da bir fennin tahsiline koyuluyor. Olur ki, kendisinin ihrazatı bir sene, iki sene o sınıfı geçmeye muvafık olmaz, hâkipâyınız, pekâlâ biliyorsunuz, bir misal serdedeyim, bizim burada Mühendis Mektebi var, bu mühendis mektebi program itibariyle pek âlîdir, fakat bilmiş olunuz ki, bu mektepten şahadetname almış bir çocuk Fransa'da ekol politekniğe, bile dahil olamaz ve hiçbir vakit o talebenin Riyaziyyatı Âliye için bir-iki sene dönmesini hiçbir vakit de kendisinin kayıtsızlığına veremem. Hâkipayiniz pekâlâ bilirsiniz ki, bizdeki ihzaratı iptidaiyyenin kılleti itibaryle (itibarıyla) oradaki dürûsu takip için talebemizin geri kalması muhakkaktır. Bendeniz, Hükümetin talebenin başında durup da 'Vay, iki sene dersten döndün' diye birtakım şiddetlerle onların tahsillerinin kırılmasına razı değilim."* **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1986, s. 159.

[186] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 419.

Mektebin Selanik'te olması nedeniyle Selanik Mebûsu Artas Efendi'nin[187] de söz aldığı ve Selanik Zirâat Mektebi'nin durumu ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunduğu görülmektedir:

> *"Bundan yirmi, yirmi beş sene evvel Selanik'te Ziraat Mektebi olmak üzere intihap edilen mahal, gerek sıhhatça ve gerek mevki itibariyle muvafık değildir. Hattâ bu sıralarda Mektebin tevsii dahi icabediyordu. Bu Mektebi tevsii için beş altı bin lira kadar para sarf edilecekti. Hükümeti mahalliyece düşünüldü, havası, mevkii yaramaz. Bir yerde bu kadar para sarfetmekten ise o mevcut olan ebniye ve araziyi başkalarına satıp, gerek sarfedilmesine lüzum görülen para, gerek bu satılacak ebniye ile araziden hâsıl olacak bedel ile Selâniğin (Selanik'in) pek münasip ve havadar bir yerinde müceddeden ve ihtiyacatı fenniyyeye muvafık bir mektep yapılması tensip edildi. Bu, satmak değildir, istifade edilmeyen bir mektebi, istifade edilecek bir hale ifrağ etmektir. Talebe ölüyor, hayvan ölüyor."*[188]

Mektebin deniz kenarında ve bataklık olan bir yerde bulunmasının sıtmaya neden olduğunu kabul eden Dağavaryan Efendi'nin eleştirdiği husus ise, mektebin yerinden öte "drenaj ameliyatı" yani suları kurutmak suretiyle bunun önünün alınamamış olmasıdır. Dağavaryan Efendi ayrıca sıtma olan bir yerde üstelik arazinin en nemli ve bataklık yerinde hara açmak teşebbüsünde bulunulmasını da anlayamadığını belirtir. Ya bataklığın kurutulması ya da arazinin satılması gerektiğini söyler.

Mavro Kordato Efendi, Dağavaryan Efendi'nin bu tespitlerine ilişkin açıklama yapmak üzere söz alır. Haranın yapıldığı yerin Nezâretin onayı ile değil, Vilâyet Umûmî Meclisi'nin kararı ile belirlendiğine dikkat çeker. Ayrıca haranın mektepten yarım saat uzak mesafede yapıldığını ve haranın yerinin o kadar da rutubeli ve kötü olmadığını, buna karşılık mektep binasının o yerin en kötü yerine yapıldığını söyler.[189]

---

[187] **Yorgaki Artas:** 1856 Yanya-Zagor doğumludur. Rum İdâdîsinde okumuştur. Avukatlık yapan Artas Efendi, 17 Kasım 1908'de 261 oy alarak Selanik'ten mebûs seçilmiştir (Güneş, **a.g.e.**, s. 513.). Artas Efendi'nin seçim bölgesi II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsân Meclisi'nin I. devresinde Selanik iken II. devresinde İstanbul olmuştur (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 267, 269; Demir, **a.g.e.**, s. 357, 359; Olgun, **a.g.e.**, s. 48.). Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow'un çalışmasında Artas Efendi'nin siyasî tutumu I. devrede *"Liberal, Ahrar veya Hürriyet ve İtilaf partisine bağlı"* olarak ifade edilirken II. devrede *"müstakil"* olarak gösterilmektedir (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 262, 267, 269.). Fevzi Demir ise Artas Efendi'nin siyasî tutumu ile ilgili olarak her iki devrede de *"müstakil veya siyasî tutumu bilinmeyen"* ifadesine yer vermiştir. Demir, **a.g.e.**, s. 354, 357, 359.

[188] **MMZC**, D. I, İS. II, C. II, s. 488.

[189] **MMZC**, D. I, İS. II, C. II, s. 489.

Dağavaryan Efendi'nin istizah takririnde yer verdiği sorulardan biri de Halkalı Zirâat Mekteb-i Âlîsi'nde tecrübe tarlası, böcekhane, hava gözlem pavyonu bulunmamasının ve bunların tesis ve inşasına başlanılmamasını sebebi ile ilgilidir.[190] Mavro Kordato Efendi, Halkalı Zirâat Mekteb-i Âlîsi'nde öteden beri ufak ölçekte tecrübe tarlası olduğunu ve fennî tecrübelerin burada yerine getirildiğini söyler. Ancak yeterli bütçe ayrılmadığı için kimyahanesinin ve laboratuvarlarının "mükemmel" bir şekilde düzenlemediğine, bu nedenle de fennî tecrübelerin büyük ölçekte yapılamadığına, fennî tecrübeye de bütçenin izin verdiği ölçüde önem verilebileceğine dikkat çeker. Bununla birlikte bu husus için bir miktar para ayrılarak gerekli alet ve edevâtın Avrupa'dan sipariş edildiğini de sözlerine ekler.

Dağavaryan Efendi ise Mavro Kordato tarafından "var olduğu iddia edilen" tecrübe tarlasının durumu ile ilgili şu açıklamalarda bulunur:

> *"Efendim, geçenlerde Ziraat Encümeninde bulunan arkadaşlarla beraber Mektebi gezdik. Orada bi şahıs vardı, tecrübe tarlası yoktur dedi ve şunu da ilâve etti ki, bundan hayli müddet mukaddem Romanya'dan birkaç ziraat mütehassısları gelerek Mektebimizin tecrübe tarlasını görmek istediler. Uzaktır, yakın değildir diyerek her nasılsa herifleri savdık. Zira tecrübe tarlasının şimdiye kadar yalnız ismi vardır. Hâlâ öyle ismi var, cismi yok."*

Tecrübe tarlasının mevcut olmadığını söyleyen Dağavaryan Efendi, bütçenin yetersizliğinin bahane edilmemesi gerektiğini, zirâate ayrılan bütçe ile de çok şeyler yapılabileceğini belirtir. Bulgaristan'da ziyaret ettiği "Sadva Mektebini" bu hususta örnek gösterir ve kendi mekteplerinden çok daha iyi durumda olduğuna dikkat çeker. Dağavaryan Efendi'nin bu açıklamalarından sonra söz alan İstirati Efendi, bu sözleri tamamen reddettiğini, Bulgaristan'dan gelen talebelerin kendi mekteplerini gördüklerinde hayrete düştüklerini iftiharla söyleyebileceğini, Dağavaryan Efendi'nin sözlerinin yalan ve yanlış olduğunu ifade eder. Bir mebûsun yalan söylemeyeceğini belirten Dağavaryan Efendi, İstarati Efendi'den bu sözünü geri almasını ister. İstirati Efendi ise sözlerine şöyle devam eder:

> *"Peki geri aldım. Fakat bununla beraber Dağavaryan Efendinin söyledikleri Hükümetimize dokunduğu cihetle kabul etmem. Bu vatanın evlâdı bulunmaklığım hasebiyle reddediyorum ve bunu sizin de umumiyetle reddetmenizi rica ederim. Ben razıyım, şimdi Bulgaristan'a bir Hey'eti mahsusa gönderiniz. Eğer oradaki*

[190] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 420.

mektep bizim en fena mektebimiz derecesinde olursa, ben istifamı vermiş olurum."

Dağavaryan Efendi'nin Bulgaristan'daki mektebe ilişkin yaptığı karşılaştırmaya şiddetle karşı çıktığı görülen İstariti Efendi, bundan yirmi sene önce birkaç "efendinin" seçilerek Avrupa'ya gönderildiğini, bu "efendilerin" hakkıyla tahsil ettiklerini, zirâatin ilerlemesi için ellerinden gelen çalışmayı yaptıklarını ancak başarılı olamadıklarını belirtir. Buna gerekçe olarak da Zirâat Nezâreti'ne ayrılan bütçenin yetersiz oluşunu gösterir. Kendi mekteplerinin, Avrupa mektepleri gibi mükemmel bir hâlde olduğunu iddia edemeyeceğini söyleyen İstariti Efendi, bununla birlikte Fransa'nın zirâate ayırdığı bütçenin de kendilerininkinden çok daha fazla olduğuna dikkat çeker.

Dağavaryan Efendi ise ısrarla İstariti Efendi'nin Halkalı Zirâat Mekteb-i Âlîsi'nde bir tecrübe tarlası olup olmadığı sorusunu cevaplamasını ister. İstariti Efendi, Avrupa'da olduğu gibi "mükemmel" bir tecrübe tarlasına sahip olamadıklarını, Dağavaryan Efendi'nin istediği şekilde bir tecrübe tarlasına sahip olabilmek için de Zirâat bütçesine ayrılan tahsîsâttan daha fazlasına ihtiyaç duyduklarını söyler.[191]

Konu ile ilgili tartışmalara katılan bir diğer mebûs da Karahisar-ı Sahib Mebûsu Rıza Paşa'dır. "Mermer kaya üzerinde nümune tarlası" olamayacağını söyleyen Rıza Paşa, Bulgaristan'daki Zirâat Mektebinin (Sadva Mektebi) bitki yetiştiriciliğindeki gücünün tüm dünyaca bilindiğini ve orada "belki insan ekilse çıkacak kadar" verimli bir çiftlik bulunduğunu söyler. Kendilerine ait Zirâat Mektebinin tarlalarının ise oldukça verimsiz olduğuna dikkat çeker. Şimdiye kadar bu mektep için harcanan paraya acıdığını, bundan sonra verilecek paranın da havaya gideceğini düşündüğünü, bu nedenle mektebin başka bir yere nakledilmesi gerektiğini söyler.[192]

Aristidi Paşa, Rıza Paşa'nın sözlerinin doğru olduğunu belirterek sözlerine başlar. Halkalı Zirâat Mekteb-i Âlîsi'nin, kendisinin ve İstariti Efendi'nin Nâzırlığından çok daha önce mevcut bulunduğu yerde tesis edildiğini, mektepte nazarî olarak güzel çalışıldığını fakat amelî olarak bir yarar sağlanamadığını belirtir.

[191] **MMZC**, D. I, İS. II, C. II, s. 490, 491.
[192] **MMZC**, D. I, İS. II, C. II, s. 492.

Dağavaryan Efendi'nin Bulgaristan'daki mekteplere ilişkin yaptığı karşılaştırma ile ilgili olaraksa, *"komşunun tavuğu komşuya kaz görünür"* şeklinde bir değerlendirmede bulunur. Kendi mekteplerinde görülen eksiklikler hususunda da, Zirâat Nezâreti'nin bu eksiklikleri bilmediğinden ya da göz yumduğundan değil, Zirâat Nezâreti'ne yeterli tahsîsât ayrılmadığı için eksikliklerin giderilemediğine dikkat çeker.

Artas Efendi, *"memleketimizde bulunan mekteplerin birincisi"* olarak nitelediği ve talebelerinin vilâyetlerde muallim olarak görevlendirildiğini söylediği, bu nedenle de oldukça önemli gördüğü Halkalı Zirâat Mekteb-i Âlîsi'nin, eğer hakikaten arazisi zirâat için uygun değilse Rıza Paşa'nın teklifi doğrultusunda bir çaresine bakılması gerektiğini söyler.[193]

İstirati Efedi'ye göre ise Halkalı Zirâat Mekteb-i Âlîsi'nin eksikliklerinden biri Rıza Paşa'nın söylediği gibi toprağının kötü olması ayrıca yeterli suyunun bulunmamasıdır. İstariti Efendi eski Zirâat Müdîri Umûmîsi Amasyan Efendi'nin mektep ilk tesis olunduğu zaman özellikle burayı tercih ettiğini, mektep arazisinin toprağı kötü olduğu için kötü topraktan nasıl faydalanılabileceğini göstermeyi amaçladığını, ancak bunun pek de doğru bir düşünce olmadığını söyler. İstariti Efendi'ye göre eğer mektep o zaman suyu olan ve daha verimli bir arazi üzerine yapılsaydı şimdi bu mektepten daha çok yarar sağlanabilirdi. Bununla birlikte toprağının kötü olduğu gerekçesiyle mektebin başka bir yere taşınması da doğru değildir. Bu iş için çok para harcanması gerektiğini söyleyen İstariti Efendi, ayrıca meydana getirilen bahçelerin yalnız para ile değil zamanla yetişeceğine dikkat çeker. Mektep başka bir yere nekledildiği takdirde beş altı sene bahçe yetiştirmek için beklenilmesi gerekeceğini, bu nedenle mektebi başka bir yere nakletmek yerine iyi bir toprakta Halkalı Zirâat Mektebi'nin derecesinde başka bir mektep yapmak önerisinde bulunur.

Mavro Kordato Efendi ise *"mektepten istifade olunmuyor"* şeklinde bir değerlendirmede bulunmanın doğru olmadığını söyler. Şimdiye kadar yetişmiş zirâat memurlarının hepsinin Halkalı Zirâat Mektebi'nden çıkmış kişiler olduğunu, Halkalı Zirâat. Mektebi'nin Avrupa mektepleri tarzında görülmek istendiğini ancak bunun

[193] **MMZC**, D. I, İS. II, C. II, s. 493.

Zirâat Nezâreti'ne ayrılan tahsîsât nedeniyle şimdilik mümkün olmadığını ifade eder.[194]

Mebûsân Meclisi'nin 19 Nisan 1327 (2 Mayıs 1911) tarihli 89. birleşiminde *"Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâreti bütçesi"* sırasında söz alan Dağavaryan Efendi'nin Orman Mektebi ile ilgili düşüncelerini bir kez daha gündeme getirdiği görülmektedir. Ayrıca bu birleşimde sulara, göllere, nehirlere nezaret edecek uzman olmadığına dikkat çeken Dağavaryan Efendi, buna karşılık Avrupa'da su mühendisleri bulunduğunu ve "dünyada bütün Orman Mekteplerinde" su idaresi dersine yer verildiğini söyler. Seller nedeniyle arazinin harap olduğunu belirten Dağavaryan Efendi, Avrupa'daki Orman Mekteplerinde bunun için husûsî dersler olduğunu, "Orman ve su tahsil ve idare" derslerinin kendilerine ait Orman Mektebi'nde de okutulması gerektiğini ifade eder. Mavro Kordato Efendi'nin mektebin programının değiştirildiğini ve su dersi ilave olunduğunu söylemesi üzerine ise, iki ay önce "Nansi Mektebi"nin programının getirilerek su dersi ilave edildiğini bildiğini ancak ders ilave edilse bile bu dersi verecek muallim olmadığına dikkat çeker.[195]

Dağavaryan Efendi öğrenim süresi dört yıl olan Zirâat Mekteplerine ilişkin düşüncelerini de dile getirir. Zirâat Mektebine rüşdî mektep mezunlarının ve hatta Türkçeyi dahî bilmeyenlerin kabul edildiğini söyler. Zirâat Mektebi eğer âlî derecede bir mektep ise, bu mektebe idâdî mektep mezunlarının kabul edilmesi gerektiğini savunur. Böyle olduğu takdirde mektebin tahsil süresinin de dört yıldan üç yıla indirilmesinin yeterli olacağını ifade eder.

Zirâat Mektebi'nin programını Avrupa'daki örnekleri ile karşılaştıran Dağavaryan Efendi, Avrupa'da tavukçuluk, arıcılık gibi ayrı ayrı dersler olmadığını, "hayvanat dersinde" bu konulardan bahsedildiğini, böyle giderse mekteplerde gereğinden fazla muallim olacağını belirtir. Fransa'nın üç farklı şehrindeki üç mektepte toplam yirmi altı profesör olduğunu söyleyen Dağavaryan Efendi, kendilerine ait yalnızca bir mektepte yirmi altı profesör olmasına dikkat çeker. Bu durumu ilgili Nâzıra anlattığını kendilerinden bir program aldığını, bu programı Fransa'daki örnekleri ile karşılatırarak bir program hazırladığını, hazırladığı

[194] **MMZC**, D. I, İS. II, C. II, s. 494.
[195] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VI, s. 109.

programda sekiz kürsü olduğunu ve bunun için de sekiz profesör gerekeceğini söyler. Dağavaryan Efendi'ye göre eğer bu konuda hiçbir şey yapılamıyorsa en azından Avrupa programları alınıp aynen tatbik edilmelidir.

Dağavaryan Efendi'nin eleştirdiği bir diğer husus ise Halkalı Mektebi'nin şehirden uzak bir yerde bulunmasıdır. Avrupa'da şehir dışında bulunan böyle mekteplerde örneğin "Mon Pelye Mektebi"nde profesörlerin, uzmanların mektep yanında ikâmet ettiklerini söyler. Ayrıca bu usûl kabul edilirse hocalar yalnızca mektep ve dersleri ile meşgul olacakları için onların başka memuriyetler peşinde koşmalarının da önü alınmış olacaktır. Dağavaryan Efendi'ye göre muallimler yalnızca mektep işleriyle meşgul olmalıdırlar. Dağavaryan Efendi bu hususta mektep talebelerinden gelen mektuplarda hocaların derslere hazırlanmadan kendilerinin getirdikleri kitap ya da defterlere bakarak ders vermelerini eleştirdiklerini anlatır. Talebelerden, *"bize niçin falan ve filan adamlar gibi hocaları gönder miyorsunuz?"* şeklinde eleştiriler geldiğini ancak yeterli hoca olmadığı için ellerinden başka bir şey gelmediğini belirtir. Ayrıca bu sözlerinin tüm hocalar için geçerli olmadığını, hocalık namını bozanlar olduğu gibi liyâkatli hocaların da bulunduğunu sözlerine ekler.

Dağavaryan Efendi, Zirâat Mektebi'nde gördüğü eksiklikler ile ilgili de görüş bildirir. Mektepteki âlet ve edevâtın güneş altında bırakıldığını, bunlar için bir hangar yapılması gerektiğini söyler. Mektepte mikrop, böcek örnekleri göstermek için husûsî yerler yapılması gerektiğini düşünen Dağavaryan Efendi, bu mektepte talebelere gösterilecek nümûne canlıların ahır gibi yerlerde saklanmasını eleştirir. Yine mektebin bir teneffüshanesi olmaması, kütüphanesindeki kitaplardan en yenisinin otuz yıllık olması,[196] mektebin koleksiyonlarının perişan bir hâlde olması, bazı hocaların mektebe sabah, bazılarının öğlen, bazılarının ise akşam gelmesi nedeniyle talebelerin hepsinin aynı anda uygulama etkinliklerine katılamamaları Dağaveryan Efendi'nin mektepte gördüğü eksikler arasındadır.

Mebûsân Meclisi'nde zirâat eğitimi üzerine diğer azınlık mebûslarına göre oldukça fazla görüş bildirdiği dikkat çeken Dağavaryan Efendi'nin şu sözleri ise, bu durumun neden kaynaklandığını göstermesi bakımından önemli görünmektedir:

[196] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VI, s. 112.

"Ben Ziraat Nezaretinin dostuyum, bazı hakikatin söylenmesi acıdır, ama onları söylemek benim borcumdur ve bu borcum olduğundan onu eda etmeye mecburum ve Nâzır Bey'in bunda muvaffakiyyâtını gördüğümde de kendisini tebrik etmekte yine birinci olacağım."[197]

Velahof Efendi'nin de zirâatin gelişmesi için birtakım tedbirler alınması gerektiğini düşündüğü, bu amaçla Zirâat Mektepleri açılması ve her yere zirâat muallimleri gönderilmesi önerisinde bulunduğu görülmektedir.[198]

2.3. Kendi Eğitim ve Kültür Değerleri İle İlgili Görüşleri

Mebûsan Meclisi'nin 25 Mayıs 1325 (7 Haziran 1909) tarihli 88. birleşiminde aralarında Kozmidi ve Zöhrap Efendilerin de bulunduğu anlaşılan bazı mebûslar tarafından verilen ve Kanûn-ı Esâsî'nin on altıncı maddesinde[199] yer alan "*...mileli muhtelifenin umuru itikadiyelerine müteallik olan usulü talimiyeye halel getirilmeyecektir.*" ifadesinin *"...mileli muhtelifenin kadîmen mer'î usulü talimiyelerine halel getirilmeyecektir."* şeklinde değiştirilmesi amacıyla verilen takrir meclis tartışma gündemindedir. Takrir ile ilgili olarak söz alan Kozmidi Efendi kanun maddesindeki düzenlemeyle amaçlarının ne olduğunu şöyle açıklar:

"Tabiî bu tadilin teklifinde bir maksat vardır. Bu maksat nedir? Açık söyliyelim. Maddenin aslında mileli muhtelifenin usulü talimiyelerine halel getirilmiyecektir. Bunda münhasıran umuru itikadiyeye taalluk eden şeylere râcidir. Fakat bizim teklif ettiğimiz tadil ile ihtiva edeceği mânâ, umuru itikadiye ile beraber tedrisadı milliyeyi de iktiva (ihtivâ) eder."[200]

---

[197] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VI, s. 113. Dağavaryan Efendi'nin Mebûsân Meclisi'nin 1 Mayıs 1326 (14 Mayıs 1910) tarihli 89. birleşimde "*1326 senesi Muvazenei Umûmiyye Kanunu Maliye Nezâreti bütçesi"* dolayısıyla yaptığı konuşmalar sırasında düşüncelerini dile getirdiği bir diğer husus ise "topoğrafik mektepler" tesis edilmesi yönündedir. Bu mektepler için büyük bir tahsil istemeyeceğini söyleyen Dağavaryan Efendi, rakamdan anlayan kimselerin üç aylık bir tahsilden ve bir mühendis başkanlığında çalışıp yetişmeleri sağlandıktan sonra gerektiği kadar umûmî kadastro çıkarabileceklerini belirtir. Bu meselenin mühendisler tarafından halledilmesi istenirse memlekette ancak 30-40 tane mühendis bulunduğuna ve bunların hepsinin kadastroda kullanılamayacağına dikkat çeker. Dağavaryan Efendi'ye göre mümkün olursa birkaç vilâyette birer tane "arpantaj mektebi" açılmalıdır. Dağavaryan Efendi'nin değerlendirmelerinin güzel olduğunu söyleyen Meclis Reisi ise, bu düşüncelerini bir takrir şeklinde meclise sunması önerisinde bulunur. **MMZC**, D. I, İS. II, C. V, s. 174, 175.

[198] **MMZC**, D. I, İS. III, C. III, Ankara, TBMM Basımevi, 1986, s. 441.

[199] Kanûn-ı Esâsî'nin on altıncı maddesi için bkz. s. 23.

[200] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 206.

Kozmidi Efendi, kanun maddesindeki düzenlemeyle inanca dayalı derslerin öğretiminin yanında edebiyat, coğrafya, hesap gibi diğer derslerde de millî öğretimin yapılabilmesini yasayla güvence altına almayı amaçladıklarını söyler. Maddenin olduğu şekliyle bırakılması durumunda yaşanılabileceklerden duyduğu endişeyi ise şu sözleri ile ifade eder:

> *"Zannederim ki şimdi olduğu gibi bırakılırsa, yarın Maarif Nezareti diyebilir ki Hıristiyan mekteplerinde Hıristiyanlık dinine müteallik bazı derslerin tedris olunmasına müsaade ederiz. Fakat bunun haricinde bu Edebiyat imiş, öteki Hesap imiş, beriki Coğrafya imiş, bunları men ederiz derse…"*

Kanûn-ı Esâsî'nin on altıncı maddesini okuyan Kozmidi Efendi, bu maddeye dayanarak ileride Maârif Nezâreti'nin muhtelif milletlerin inanca dayalı dersleri dışındaki derslerinin Türkçe okutulmasını isteyebileceğinden ve öğretim programının da Maârif Nezâretince belirlenecek olmasından duyduğu endişeyi ise şöyle dile getirir:

> *"Maarif Nezareti der ki işte bu teşebbüs olunacak esbabdan biri de mileli muhtelifenin mekteplerinde dahi yalnız umuru itikadiyeye ait olan derslerin tedris edilmesi ve onun haricinde her türlü derslerin Türkçe olması ve Türkçe Edebiyat okunması yani her şey bizim size vereceğimiz programla tedris olunacaktır derse…"*

Halep Mebûsu Nafi Paşa, Kozmidi Efendi'nin bu sözlerine *"Ne program verilirse o olacak."* diyerek itiraz eder. Nafi Paşa bu konudaki gerekçesini ise *"O halde Araplara da yapmalı, Arnavutlara da yapmalı, Ermenilere de yapmalı."* sözüyle açıklar. Kozmidi Efendi'nin Nafi Paşa'nın bu sözleri üzerine tekrar söz aldığı ve düşüncesini *"...her kavmin kendi kavmiyetine mahsus bir usulü talimiyesi olacak. Elbet Arnavutun da olacak, Arabın da olacak, Rumun da olacak."* sözüyle savunduğu görülmektedir. Nafi Paşa'nın Kozmidi Efendi'ye verdiği yanıt ise değişmez; *"O program umumî olacaktır."*[201]

Kozmidi Efendi, Osmanlı Devleti'nin resmî mektepleri yanında bünyesinde barındırdığı çeşitli milletlere ait mektepler olduğuna da dikkat çeker. Bu mekteplerde ise o milletlere özgü öğretimin yapıldığını Rum mektepleri üzerinden örnek vererek şöyle anlatır:

---

[201] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 206.

"Her bir mahallede kilisenin yanında bir İbtidâî Mektebi olduğu gibi, sonra, Fener'de Rum Mektebi Kebîri namı ile bir de mektep vardır. Bu, İdâdî derecesindedir. Şimdi bu mekteplerde ne okurlar? Akaid derslerinden başka Yunan edebiyatına, Hıristiyanlığa, dine müteallik olan şeyler okurlar. Sonra durusu saireyi de yine Rumca okurlar. Meselâ Coğrafya, Tarih okunur. Şimdi şu kanun yapıldıktan sonra gerek Rumların, gerek Ermenilerin, gerek Arapların yahut başka akvamın şimdi mevcut olan mektepleri baki kalacak mı, kalmıyacak mı? (Kalacak sadaları) Madem ki kalacaktır, kalacak dediğiniz mekteplerde yalnız umuru itikadiye ile beraber umuru kavmiye veyahut malumatı kavmiyeye müteallik tedrisat vardır. İşte bizim söylediğimiz veçhile tadil ederseniz, maddenin muhteviyatını tahsis etmektir, yoksa maksada mugayirdir."

Bu sözleriyle Kozmidi Efendi, farklı milletlere ait mekteplerde o milletlere özgü derslere yer verildiğini, bu mektepler varlıklarını sürdürecekse "umûmî programları" uygulamanın mümkün olmadığını, bu nedenle de on altıncı maddeye ilişkin düzenleme yapılması gerektiğini savunur.

Söz konusu takrirle ilgili görüş bildiren mebûslardan biri de Honeos Efendi'dir. Honeos Efendi, Meşrutiyet'in ilanından sonra gazetelerde yer alan bazı haberlere değinir. Osmanlı bünyesindeki çeşitli milletlerin daha önce sahip oldukları eğitim serbestliğinden artık mahrum bırakılacakları yönündeki haberlerin Osmanlı birliğine zarar vereceğini, bu tip haberlerin neden olduğu olumsuzluğu gidermek ve Osmanlı birliğine hizmet etmek için on altıncı maddenin takrirde sunulan şekliyle düzenlenmesi gerektiğini ifade eder.

Honeos Efendi, Rumların üç bin seneden beri sahip oldukları edebiyatlarından hiçbir zaman vazgeçmeyeceklerini, bununla birlikte Osmanlı birliğine hizmet edecek Osmanlı lisânını da öğreneceklerini, bu iki lisânın da diğerine telif edilebileceğini ancak birini tercih için diğerini "mahvetmek" teşebbüsünde bulunulursa o zaman büyük bir haksızlık yapılacağını ve bu suretle Osmanlı birliğine zarar verileceğini belirtir. Bu unsurların istibdat döneminde dahî eğitim serbestliğinden yararlanmışken, hürriyet döneminde buna engel olmaya hiçbir Osmanlı hükûmetinin niyet etmeyeceğini, niyet etse bile eyleme geçiremeyeceğini söyler.

Konu ile ilgili görüş bildiren bir diğer mebûs Artas Efendi ise, on altıncı maddedeki *"tebaai Osmaniyenin bir siyak ve intizam üzere terbiyesi"* yönündeki ifadenin umûmî mektepler için geçerli olduğunu ancak husûsî mekteplerin bundan ayrı tutulması gerektiğini söyler. Yanlış anlaşılmalara meydan vermemek ya da başka bir deyişle husûsî mektepleri söz konusu ifadenin kapsamı dışında tutmak için

bu ifadenin yalnızca umûmî mektepler için geçerli olduğunun kanun maddesinde açıkça belirtilmesini talep eder.[202]

Osmanlı birliğini sürekli kılmak için her ne yapmak lâzım gelirse onu yapmaya tüm iyi niyetleri ve mevcudiyetleriyle yapmak taraftarı olduklarını söyleyen Zöhrap Efendi'nin[203] ise, Osmanlı lisânını bilmediği için duyduğu üzüntüyü şu sözleri ile dile getirdiği görülmektedir:

> *"Eğer ki lisanı Osmanî matlub derecede tevessü etmiş olsaydı, hiç şüphe yok, ittihadımız bugün daha muhkem olacaktı. Ben kendi payıma dilhûnum. Lisânı Osmanîyi, hayatımı bilhassa İslâm unsuru içinde geçirdiğim halde, istediğim derecede bilmediğimden dolayı dilhûnum. Benim ile hem hal olan bilcümle Ermeniler vesair efradı Hıristiyaniye elbette onlar da bu fikirde bulunuyor."*[204]

Zöhrap Efendi, Osmanlı lisânının devamı ve Osmanlı medeniyetinin yaygınlaşması taraftarı olduğunu belirtmekle beraber ibtidâî öğretimin ana dille yapılması gerektiğini savunur. Zöhrap Efendi'ye göre tüm Osmanlı unsurlarının bir mektepte ve özellikle ibtidâî öğrenim görmeleri mevcut şartlarda olanaksızdır. Zöhrap Efendi bu düşüncelerinin siyasetle ya da kavmiyetle ilgili olmadığını, çocuğun terbiyesinin gelişmesi yönünden ibtidâî öğretimin ana dille yapılması gerektiğini, çeşitli kavimleri barındıran büyük devletlerde de böyle yapıldığını söyler.

Zöhrap Efendi, devletin asıl lisânını okumak gerektiğinden de bahseder. Ayrıca ibtidâî öğrenimini kendilerine ait mekteplerde gören muhtelif unsurların

---

[202] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 207, 208.

[203] **Kirkor Zöhrap Efendi:** 2 Haziran 1861 İstanbul doğumludur. 1879'da Galatasaray Sultanisi'ni ve 1883'te İstanbul Hukuk Mektebini bitirmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Darülfünûn'da ceza hukuku müderrisliği yapmıştır. 28 Kasım 1908'de İstanbul mebûsluğuna seçilen Zöhrap Efendi, meclis içinde ve dışında aktif bir rol oynamıştır. Meclisin çeşitli encümenlerinde üyelik, mazbata muharrirliği gibi görevlerde bulunmuştur. Mebûsân Meclisi'ne toplantı, gösteri ve grev serbestliği, vergilerin hafifletilmesi, kadın hakları gibi konularda yaptığı hararetli konuşmalarla dikkat çekmiştir. 1912 ve 1914 seçimlerinde de mebûsluk görevini sürdürmüştür (Pars Tuğlacı, **Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Kirkor Zöhrap Efendi**, İstanbul, Pars Yayınları, 2008, s. 5, 6.). 1908 seçimlerine İttihat ve Terakki Fırkası'nın listesinden giren Zöhrap Efendi'nin Ahrar Fırkası ile Taşnak Cemiyeti'ne yakın olduğu ayrıca sosyal, siyasal ve milliyetçi bir parti olan Hürriyet ve Teavün-i Milli Cemiyeti'nin kurucuları arasında bulunduğu, bununla birlikte 1908'de kurulan gayrimüslimlerin hakimiyetinin açık olarak görüldüğü Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübünün reisi olduğu ifade edilmektedir. Yılmaz Koç, "Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Afyon, 2009, s. 31, 32.

[204] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 208.

belirli bir terbiyeye ulaşınca Osmanlı'ya ait umûmî mekteplere gitmesi gerektiğine ilişkin düşüncelerini ise şöyle dile getirir:

> *"Fakat bu demek midir ki asıl o Devletin lisanı aslîsini okumayacağız? Aynı derecede ve belki daha ziyade okumak lazımdır. Bunu bütün mevcudiyetimizle temin etmeli. Terbiyesi ve seviyesi bir dereceye kadar vâsıl olan, elbette mekâtibi umumiyeye gitmeli."*

Zöhrap Efendi, ibtidâî öğretimde talebelerin yaşları itibariyle siyasî bir gaye taşıyamayacaklarına ise şu sözleri ile dikkat çeker:

> *"...sekiz yaşında, beş yaşında bir çocuğun fikrinde Din yahut bu gibi efkâr ararsak ondaki efkâr pek sun'î bir şey olacak. Ciddî, muhakemeye müstenit bir şey olamaz. Sekiz yaşında, on yaşında çocuklardan bu gibi efkâr beklenemez. Fakat bir çocuk bir terbiyei ibtidaiyeyi haiz on iki yaşında bir muhakemeye hiç değilse bir sabîi mümeyyiz olacak çağa yetiştiği vakit, o vakit elbette Vatan ve saireyi muhakeme edecek. Bir iktidar hâsıl olacak. İşte o vakit ki terbiyei umumiye, terbiyei Vataniye bütün mevcudiyetiyle başlar."*

Zöhrap Efendi'nin *"...mekteplerimizde yani akvamı muhtelifenin mekâtibinde tâ çocukların altı yaşından itibaren yahut yedi yaşından itibaren muhtelif lisanlar ve ezcümle lisanı Osmanî tedris olunur."* sözünden ise muhtelif milletlere ait mekteplerde Osmanlı lisânı ile birlikte çeşitli lisânların öğretildiği ve lisân öğretimine önem verildiği anlaşılmaktadır.

Zöhrap Efendi'nin düşüncelerini dile getirdiği bir diğer husus da Kanûn-ı Esâsî'de yer alan muhtelif mekteplere ilişkin maddelerin hükûmet tarafından nasıl uygulandığı ile ilgilidir. Hükûmetin muhtelif milletlere ait mekteplere kayıtsız kalmasını eleştiren Zöhrap Efendi bu hususlaki düşüncelerini şöyle dile getirir:

> *"Şimdiye kadar Hükümet ne yapardı? Ermeni mektepleri var mıdır, farkında bile değil. Ara sıra Muallimlerin programlarını tetkik eder. Onu da ya men veya zecr için. Yoksa hüsnü niyetle bir tetkik değil. Ermeni mekteplerinin ihtiyacı var mıdır? Kim bununla meşgul olacak? Her kimseye ait değildir. Ben şimdi şu Milleti muazzamanın bir cüz'ünü teşkil eden Ermeni noktasından benim istediğim Hükümetin Ermeni mekteplerinden bigâne durmamasıdır..."*

Muhtelif milletlere ait mekteplerin de bu vatanın mektepleri olduğuna dikkat çeken Zöhrap Efendi, devletin diğer mekteplere sahiplik ettiği gibi bu

mektepleri de aynı gözle görmesi gerektiğini söyler. Ayrıca on altıncı maddenin takrirde önerilen şekilde değiştirilmesini ister.[205]

Konu ile ilgili düşüncelerini dile getiren bir diğer mebûsun da Boşo Efendi olduğu görülmektedir. Boşo Efendi, on altıncı maddenin takrirde belirtilen şekliyle düzeltilmesinin muhtelif milletlere verilecek bir ayrıcalıktan öte hak olduğunu söyler. Bir şirket olarak değerlendirdiği Osmanlı Devleti ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanır:

> *"Hıristiyanlara yahut Yahudilere, Ermenilere bu imtiyazat verilmiyecek; zira bu haktır. Böyle bir haktır ki mutlaka Devleti Osmaniyeyi terkib eden mileli muhtelifenin, hattâ kendi sermayeleridir ve madem ki bugün Devleti Osmaniye bir şirket şeklindedir, bütün şerikler umum sermayelerinde girmelidirler bu şirket içine ki o şirket âli olabilsin. Bizim kendi sermayemiz nedir? Dinimiz, tedrsimiz."*[206]

Pançedoref Efendi[207] ise her şeyin iyilikle olabileceğine, zorlama ile bir yere varılamayacağına dikkat çeker. Almanya Devleti'ndeki Lehlerin yüz seneden beri zorlamalara maruz kaldıkları hâlde Leh kaldıklarını, Almanlara bir türlü ısınamadıklarını anlatır. Oysa kendilerinin böyle olmayacaklarını, tıpkı meclisin ilk günlerinde birbirlerine tuhaf gözle baktıkları hâlde şimdi anlaştıkları gibi, her yerde de bunun böyle olacağına inandığını söyler. Bu inancın göstergesi olarak da geçen seneye kadar Osmanlı Bulgarlarının Türk mekteplerine ilgi göstermedikleri hâlde o sene Selanik, Manastır, Üsküp idâdî mekteplerinde iki yüzden fazla, Selanik Hukuk Mektebi'nde ise kırk altı talebe olduğuna dikkat çeker. Tüm bunların "ittihat şapkasıyla" gerçekleştiğine vurgu yapar. Ayrıca Zöhrap ve Kozmidi Efendi'nin

---

[205] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 209.
[206] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 210.
[207] **Pançedoref Efendi:** 1879 Florina doğumludur. Hukuk eğitimi almıştır. Savcılık yaparken 19 Kasım 1908'de 137 oy alarak Manastır'dan mebûs seçilmiştir. Mebûsân Meclisi'nde Hariciye ve Ticaret Encümenlerinde zabıt kâtipliği yapmıştır. İkinci devrede de Manastır'dan mebûs seçilmiştir (Güneş, **a.g.e.**, s. 494.). Pançedoref Efendi'nin Santralist Parti yanlısı olduğu ifade edilmektedir (Demir, **a.g.e.**, s. 111.). *"Ben ise tahsili iptidaiyi (ibtidâîyi) Bulgar, sonra Tahsili tali ve âli'yi Türk mekteplerinde gördüm. Ben her tahsili gördüm, her muhitte yaşadım. Onun için Hiristiyan ve Müslümandan ibaret olan bu iki muhitin muhassalası bulunan Menafii Osmaniyyeyi sizden daha ziyade temsil edebilirim. Yani bu hususta Osmanlılığa daha ziyade yaklaşırım."* sözlerinden anlaşılabileceği üzere Bulgar ve Türk mekteplerinde okumuş olması kendisinin eğitime ilişkin yapacağı açıklamalarda göz önünde bulundurulabilecek bir husus olarak dikkat çekmektedir. **MMZC**, D. I, İS. II, C. IV, Ankara, TBMM Basımevi, 1986, s. 194.

fikirlerine de katıldığını söyleyen Pançedoref Efendi, on altıncı maddenin takrirde belirtilen şekilde düzenlenmesi gerektiği yönünde görüş bildirir.[208]

Azınlık mebûslarının bu değerledirmelerini dinledikten sonra İstanbul Mebûsu Hüseyin Cahit Bey'in Kanûn-ı Esâsî Encümeni adına konuya açıklık getirmek üzere söz aldığı görülmektedir.[209] Hüseyin Cahit Bey'e göre bu teklif görünüşte makûl gibi dursa da gerçekte Osmanlı birliği için tehlikeli bir şarta sahiptir. Bu meselenin altında yatan gerçekler Kozmidi Efendi'nin ifadesinde pek göze çarpmamıştır ancak Boşo Efendi'nin "kırdığı pot" meselenin gerçek yüzünü göstermiştir. Hüseyin Cahit Bey'in, Boşo Efendi'nin kullandığı "imtiyazat" kelimesinden yola çıkarak on altıncı maddede değişiklik isteyen ve bu konu da görüşlerini bildiren mebûslara şu cümleler ile cevap verdiği görülür:

> *"Boşo Efendi bir imtiyazat lâkırdısı söyledi şu sırada. Usulü talimiye derken imtiyazat sözünü soktu. Hep müsavi olduğumuz, efradı anâsırın müsavatı ilân edilen bir Devlette bir unsurun diğer unsura nisbetle mezhepten başka ne gibi bir imtiyazatı olacağı bilinemez. Bunu zihnim ihata etmiyor. Mademki bir taraftan yaşasın hürriyet, müsavat diye bağırıyoruz, içimizden bir kısmının bizim imtiyazatımız var demesi ve bu imtiyazatın Din, Akait cihetlerinden de bütün bütün farklı olması ve talim tedrisat meselesinde imtiyazat olması ne Kanunu Esasiye ve ne de fikri adalete mukarindir."*

Hüseyin Cahit Bey'in bu sözleri üzerine Kozmidi Efendi *"İmtiyazat değildir, mevcudiyeti kavmiyemiz vardır dedik."* diyerek araya girer. Hüseyin Cahit Bey sözlerine kaldığı yerden devam eder. Talîm usûlünden ne anlaşıldığını açıklarken bunun Kanûn-ı Esâsî'ye girecek bir şey olmadığına ilişkin sözlerini şöyle dile getirir:

> *"Minelkadim mevcut olan usûlü talimiyeye halel gelmeyecektir. Mezhep hususatından başka usulü talimiye nedir? Usulü talim, öğretmenin usulü; bu, Kanunu Esasiye girer mi? Bu usulü talimiye kendiliğinden değişir, usulü tecribiyye olur, ameliye olur, ne olursa olur. Bir Rum mektebinin veyahut bir Ermeni mektebinin veyahut bir Türk mektebinin usulü talimiyesi değişmeyecek demek, ya beş yüz senelik bir usul varsa o usul haricinden çıkılmıyacak. Bunun altında acaba, maksat vardır diye aramağa çıksak iş bundan ibaret... Usulü talimiye değişmiyecek demek, evvel ne türlü okunuyorsa yine o okunacaktır. Faraza diyelim ki iki yüz sene evvel yazılmış bir Hikmet kitabı var. Bu kitap,*

[208] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 211.
[209] Hüseyin Cahit Bey'in bu hususta Tanin gazetesindeki değerlendirmeleri için bkz. Hüseyin Cahit, "Mektepler Meselesi", **Tanin**, 10 Haziran 1909, s. 1, st. 1-4; Hüseyin Cahit, "Mektepler Meselesi", **Tanin**, 13 Haziran 1909, s. 1, st. 1-3. Rum Patrikhanesinin bu hususta değerlendirmeleri için ayrıca bkz. ?, "Rum Patrikhanesinde", **Tanin**, 13 Haziran 1909, s. 3, st. 2, 3.

hayır, değişmiyecek, Kanunu Esaside vardır, siz usulü talimiyeyi değiştirmiyeceksiniz diyeceğiz. Eğer kelimeye bakarsak bunu diyeceğiz."[210]

"*Usûlü talimiye ibka edilecektir, halel gelmeyecektir"* diyebilmek için ayrıca "usûlü talimiyenin" ne olduğunun bilinmesi gerektiğini söyleyen Hüseyin Cahit Bey, birtakım zararlı şeylerin mekteplerde hazırlandığını bildiklerini, İstibdat devrinde bunun örneklerini gördüklerini söyler. Bu tip şeyleri konu edenlerle ilgili olarak da hürriyet ve eşitlik düşüncelerinin yalnızca dillerinde olduğuna, kalplerinde böyle bir şey beslemediklerine inandığını söyler. Hüseyin Cahit Bey, Honeos Efendi'nin gazetelerde yer alan haberlerin halk arasında yanlış anlaşılmalara sebep olduğuna ilişkin sözlerine ise, söylenti var diye Kanûn-ı Esâsî'nin değiştirilemeyeceğini ifade ederek cevap verir. Ayrıca Zöhrap Efendi'nin istediği ve teklif ettiği şartın da zaten mevcut olduğuna dikkat çeker.

Zöhrap Efendi, Hüseyin Cahit Bey'in konuşmasını böler ve bu sözleri hükûmet adına mı, partisi adına mı yoksa kendi adına mı söylediğini sorar. Hüseyin Cahit Bey hükûmet adına konuştuğunu söyler ve sözlerine azınlıklara ait mekteplerin teftişiyle ilgili olarak şöyle devam eder:

"Şimdi halel getirecek olan şey nedir? Mademki usulü itikadiyelerine halel gelmiyecek, Usulü tedrisiyeye halel gelecek midir? Evet gelecek... Mademki mekteplerde verdiğimiz fikir o çocuğun hüviyetimi, istikbalini, Hürriyetini, şahsiyetini teşkil edecektir o halde biz muhtelif mekteplerde ne fikir veriliyor, bunu bileceğiz. Hükûmet ondan sonra ne hak ile teftiş edecek? Bir taraftan teftiş edemiyecek, bir taraftan Hükûmetin hakkı nezareti var diyeceğiz. Bir taraftan, eskiden mevcut olanlar değiştirilmiyecek, sonra, bazı mektepler son zamanlarda Hükûmetin nazarı teftişinden dûr kalmışlardır, dûr tutmuşlardır, hattâ sokmamışlardır. Bazı mekteplerde, müfettiş girdiği vakit kitapları göstermemişlerdir."

Zöhrap Efendi bunların doğru olmadığını söyleyerek tekrar araya girer. Hüseyin Cahit Bey ise söylediklerinin doğru olduğunu ifade ettikten sonra azınlık mebûslarının adı geçen maddede düzenleme yapılmasını istedikleri şartların Osmanlı birliği için oldukça zararlı olduğuna dikkat çeker.[211]

[210] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 211.
[211] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 212.

Kanûn-ı Esâsî'nin on altıncı maddesinde düzenleme yapılmasına yönelik, aralarında Kozmidi Efendi ve Zöhrap Efendi'nin de bulunduğu anlaşılan mebûslarca verilen takririn yapılan oylama sonucu kabul edilmediği görülmektedir.[212]

2.4. Cemaat Mekteplerinin Teftişi İle İlgili Görüşleri

Mebûsan Meclisi'nin 20 Haziran 1325 (3 Temmuz 1909) tarihli 105. birleşiminde *"Selanik Mebûsu Honeos Yorgi Efendi'nin; Ayvalık'ta ilan olunan idare-i örfiye hakkında istizah takririne*[213] *Dahiliye Nâzırı Ferit Paşa'nın cevabı"* dolayısıyla yapılan tartışmalar sırasında Rum mekteplerinin teftişi ile ilgili bir değerlendirme görmek mümkündür. Honeos Efendi'nin, Ayvalık'ta neden "idare-i örfiye" ilan edildiği ile ilgili olduğu anlaşılan istizah takririne Dahiliye Nâzırı Ferit Paşa'nın cevap vermek üzere söz aldığı bu birleşimde, Ayvalık kasabasının Karesi Sancağı dahilinde olması sebebi ile Karesi Mebûsu Muharrem Hasbi Efendi de söz alır. Ayvalık'ta meydana gelen olayların maddi ve manevi sebeplerine ilişkin görüş bildiren Hasbi Efendi, bu olayın manevi sebepleri ile ilgili olarak Maârif Müfettişi olarak gittiği Ayvalık kasabasında yaşadığı bir olayı anlatır. Hasbi Efendi, Ayvalık'ta bulunan mektepleri teftiş ettiği sırada kaymakama Rum mektebini de teftiş edeceğini söyler. Kaymakam, *"Yarına kadar müsaade ediniz, burada Metropolit Efendi vardır, ona söyleyeyim. Yarın gider, mektebi teftiş edersiniz."* yanıtını verir. İstek "Metropolit Efendi"ye bildirilir. Kaymakam, "Metropolit Efendi"ye yazdığını ve *"gelsinler"* yanıtını aldığını söyledikten sonra Hasbi Efendi'yi uyarmayı da ihmal etmez: *"Evet Metropolit Efendiye yazdım, gelsinler demiş, fakat rica ederim Hasbi Efendi, bir iş çıkarmayın."*[214] Hasbi Efendi Rumların mekteplerini gezer. "Metropolit Efendi" ile görüşür. "Metrolopolit Efendi" kendisine programları gösteremeyeceğini söyler. Bunun üzerine Hasbi Efendi teftişin gerekçesini şöyle açıklar:

> *"...ben dahilî livaya çıktım, mekâtibin kaffesini nazarı teftişten geçireceğim. Sizin mektebi teftiş edişimiz meşruiyet hilâfında, kanun hilâfında tedrisat icra edildiğinden değil, madem ki bilumum mekâtibi Osmaniyeyi teftiş ediyorum, sizin mekteplerinizi de teftiş edeceğim. Mekteplerinizde mugayiri ubudiyet ve mugayiri*

[212] **MMZC**, D. I, İS. I, C. IV, s. 214.
[213] Honeos Efendi'nin istizah takriri Zabıt Ceridesinde yer almamaktadır.
[214] **MMZC**, D. I, İS. I, C. V, Ankara, TBMM Basımevi, t.y., s. 163.

sadakat bir hal olduğundan mı bu usul ittihaz edildi? Hayır, tamimi maarif ve terakkii maarif için Devletçe böyle bir usul ittihaz olunmuş."

Metropolit vekili kesinlikle programları gösteremeyeceğini söyler. Ayvalık Metropoliti Manisa Metropoliti'ne bağlı olduğu için ancak Manisa Metropoliti'ne yazıp onlardan izin alındıktan sonra programların gösterilebileceği yanıtını verir. Muharrem Hasbi Efendi durumu kaymakama anlatır. Ancak kaymakam kedisinden bir mesele çıkarmamasını rica etmekten öteye gidemez. Muharrem Hasbi Efendi gayrimüslim mekteplerinin neden teftiş edilemediğini ve bunun ne anlama geldiğini ise şu sözleri ile dile getirir:

"...bütün Rum vatandaşlarımızda bir fikir vardır. Hükümeti Osmaniye, mekâtibi gayrimüslimeyi teftiş edemez. Sebebi? Zira imtiyazatı mezhebiye varmış. O noktai nazardan Hükümeti Osmaniye mekâtibi Hıristiyaniyeyi teftiş selâhiyetinden mahrumdur. Bendenize kalırsa, bu, hükümet içinde hükümet demektir ve evvela hikmeti hükümete muhaliftir."

Hasbi Efendi Ayvalık'ta meydana gelen olayların manevi sebeplerinden biri olarak oradaki hükûmet memurlarının işinin ehli olmayan kimseler olmasında görür. Buna karşılık Ayvalığın siyasî konumu nedeniyle sahip olduğu önemi bilen Rumların, Atina Darülfünûnu'ndan mezun memurları olduğuna dikkat çeker. Ayrıca Rum mektepleri ile Osmanlı mekteplerini ise şu sözleriyle karşılaştırır:

"Şimdi gelelim Ayvalık'taki o mektebe ki, 14 muallimi vardır. Bir Türkçe muallimi vardır, maaşı 400 kuruştur. Ayrıca bir jimnastikhaneleri vardır. Âlâtı kimyeviyye, âlâtı hendesiyye, âlâtı rasadiyye, âlatı tıbbiyye hepsi mevcuttur... Orada bizim bir iptidai (ibtidâî) mektebimiz vardır. Bunun bir de muallimi vardır. Şimdi efendiler, bu mektep mualliminin maaşı kaç kuruştur biliyor musunuz? 50 kuruş, 50, 50!"[215]

Mebûsân Meclisi'nin 20 Teşrîn-i sânî 1326 (3 Aralık 1910) tarihli 10. birleşiminde ise Hukuk Mektebi muallimliği de yaptığı anlaşılan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın[216] isteğiyle, devletin dâhilî ve haricî siyaseti üzerine toplamda beş

[215] **MMZC**, D. I, İS. I, C. V, s. 164.
[216] Menteşe Mebûsu Halil Bey'in aynı zamanda Hukuk Mektebi'nden hocası da olan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa hakkındaki düşünceleri için bkz. **MMZC**, D. I, İS. III, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1986, s. 493.

gün[217] boyunca geceli gündüzlü sürecek olan müzakerelerin ilkinin yapıldığı görülmektedir.[218] Bu müzakereler sırasında hükûmetin maârife ilişkin icrââtları ile ilgili olarak değerlendirmede bulunan Boşo Efendi ise, hükûmetin cemaat mektepleri üzerindeki müdahalesine dikkat çeker. Resmî mektepleri dahî yoluna koyamadığını düşündüğü hükûmetin, cemaat mektepleri üzerindeki müdahalesini kanuna uygun bulmadığını ifade eder. Bu konudaki düşüncelerini daha somut bir şekilde anlatmak adına şöyle bir örnek verir:

> *"Pekâlâ bilirsiniz ki, çocukların terakkisini anlamak için mekteplere ebeveyn girebilir. Tabiî orada bir yolsuzluk görürlerse doğrudan doğruya muallime mi inecekler? Bu mektebi kim idare ediyor? Mekâtibi Resmiyye ise, tabiî, hükümet memurlarına, Cemaat Mektepleri ise, Maarif Komisyonlarına müracaat edecekler. Mutâlebâtını arz edecekler. Eğer her ana, her bana (baba), mektebe gidip de, benim çocuğuma şöyle yaptınız, benim oğluma iyi muamele etmiyorsunuz, güzel tedris etmiyorsunuz diye söylemeye kalkışacak olursa, sonra o muallim kimi dinleyecek ve nasıl programını tanzim edecek?"*

Boşo Efendi verdiği örnek üzerinden hükûmetin rolünü ise şöyle belirler:

> *"Bizim Hükümetimiz de adetâ baba makamında olmalı. Hıristiyan, Bulgar, Rum bilumum mekteplere gitmeli, bakmalı, programlarını mütalaa etmeli. Eğer yolsuzluk olursa, o mektebin idaresi kimin eli altında bulunuyorsa, onu îkaz etmeli. Ona mütalaat ve mutalebâtını bildirmelidir. Zaten bu usul mer'îdir"*

Söylediklerinin daha iyi anlaşılması için ufak bir şey okuyacağını belirten Boşo Efendi'nin okuduğu ve "*Dünyada bundan daha sarih, daha mantıkî bir şey olabilir mi?"* sözleriyle açıklılığını ve mantıklılığını vurguladığı metinde ise, Nezâretin teftiş hususunda Patrikhane veya Metropolitle muhatap olması gerektiğine yönelik şu ifadeler yer almaktadır:

> *"Mektebin ders programları -fakat yalnız Rum mektepleri için değil, umum Cemaat Mekteplerine şamildir- Patrikhane veya Metropolithanece tertip ve tanzim müdürlerin diploma ve şahadetnameleri keza onlar tarafından tasdik olunduğu gibi, Hükümetçe de malum olması lâzım geldiğinden, Maarif Müfettiş veya Müdürleri tarafından mekâtibin tedrisatı teftiş edilmek ve diploması*

[217] Konu ile ilgili tartışmaların 22 Teşrîn-i sânî 1326 (5 Aralık 1910) tarihli 11., 24 Teşrîn-i sânî 1326 (7 Aralık 1910) tarihli 12., 25 Teşrîn-i sânî 1326 (8 Aralık 1910) tarihli 13. ve 27 Teşrîn-i sânî 1326 (10 Aralık 1910) tarihli 14. birleşimde de devam ettiği görülmektedir.

[218] Menteşe Mebûsu Halil Bey, Mebûsân Meclisi'nde yaşanan bu tartışmaların önemini şu cümleler ile dile getirir: *"4-5 günden beri geceli gündüzlü siyaseti umumiye ve dahiliye hakkında gayet geniş bir zemin üzerinde vâki olan müzakerat, Meclisi Mebusanın hayatında hemen ilk defa vuku bulmuştur. Bundan dolayı o müzakeratı Meclisi Mebusanımızın hayatı teşniiyyesinin(teşrüiyyesinin) gayet kıymetdar ve gayet mühim sayfalarından addederim."* **MMZC**, D. I, İS. III, C. I, s. 493.

olmayan Muallim ve Muallimler görüldüğü ve muzır ders okunduğu halde, Dersaadet'te ise, Maarif Nezaretine ve taşralarda ise Hükümeti mahalliyye caniplerinin Patrikhane ve Metropolithane ile bilmuharebe o makule deslerin (derslerin) okutturulmaması ve o misillû şahadetnamesiz Muallim ve Muallimlerin, onların vasıtasıyla tebdil ettirilmesi."[219]

Maârif Nâzırını, cemaat mektepleri ile uğraşmaktan resmî mektepleri düzenlemeye vakit bulamamakla suçladığı görülen Boşo Efendi, cemaat mekteplerindeki muallimleri doğrudan teftiş etmek yerine bunların bağlı bulundukları cemaat komisyonları aracılığıyla teftiş edilmeleri gerektiğine ilişkin şunları söyler:

"Maarif Müfettişi gidecek ki görecek. O mektep doğrudan doğruya kimin marifetiyle idare ediliyor. O muallim kimden para alıyor. Elbette bir maarif komisyonu yahut bir heyet olacak. Buna müracaat edecek ve diyecek ki, meselâ sizin filan Daskalınız, filan hocanız şu yolsuzluğu yapıyor yahut elinde şahadetnamesi yoktur veyahut programda şu muzır dersi vardır. Çocukların elinde şu muzır kitabı gördüm, kaldırın diyecek. Şimdi o mesuliyeti bizim Cemaat Komisyonlarında mı görmeli, yoksa onlardan para alıp mahkûm olan Muallimlerde mi görmeli. Halbuki, doğrudan doğruya muallimlerden alıyor. Biz bunu hem yolsuz, hem mantıksız görüyoruz. Her gün şikâyetler tevâlî ediliyor, mektepler kapanıyor. Hep bu sebepten dolayı. Ne için? Doğrudan doğruya ait olduğu mercilere müracaat edilmiyor. İşte bundan dolayı Maarif Nazırımız Mekâtibi Resmiyyeyi düzeltmeye vakit bulamamıştır."[220]

Hükûmetin maârife ilişkin icraatları ile ilgili değerlendirmede bulunmak üzere söz alan bir diğer mebûs ise Dalçef Efendi'dir. Dalçef Efendi'nin de Boşo Efendi gibi cemaat mekteplerinde hükûmet müdahalesini kanunu aykırı bulduğu şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

"Malumuâlinizdir ki, sair cemaati İslâmiye gibi, Bulgar Cemaati Hıristiyaniyesinin de mektepçe ve kilisece birtakım hukuku vardır. O hukuk, Kanunu Esasimizin mevaddı mahsusası ile tahtı te'mîne alındığı gibi, kavanini mahsusa ile de te'mîn olunmuştur. Mekteplere mütaallik olan hukuk nedir? Maarif İdaresi, doğrudan doğruya Reisi Ruhanîlerle, Metropolit ve Metropolit Vekilleriyle muhabere edecektir. Mektep müdür ve muallimleriyle muhabere edemez. Mektep Müdîri mes'ûlü ve müessisi, Reîsi Rûhânî ile Metropolit ve Metropolit Vekilleri de böyle bir kanun ve böyle teâmül varken ve bu teamül ve bu kanun, bir kanunu mahsus ile lağv edilmedikçe, hilâfına hareket etmek, kanunsuzluk addedildiği halde, maatteessüf Maarif İdareleri, yine müdahallâtta bulunuyorlar. Bendeniz, bunu bir kanunsuzluk olarak telakki ederim ve bundan dolayı da bütün kabine erkânını da muahaze ediyorum."

[219] **MMZC**, D. I, İS. III, C. I, s. 354. Boşo Efendi'nin Serfice Sancağı'nda yaşanan teftiş ile ilgili sözleri için ayrıca bkz. **MMZC**, D. I, İS. III, C. VI, s. 565.
[220] **MMZC**, D. I, İS. III, C. I, s. 354.

Dalçef Efendi'nin bu ifadeleri karşısında Maârif Nâzırı Emrullah Efendi'nin söz aldığı ve Dalçef Efendi'nin "*bundan dolayı da bütün kabine erkânını da muahaze ediyorum.*" sözlerini izah etmesini, müfettişlerin teftiş amacıyla bu mekteplere gitmesini mi eleştirdiğini sorar. Dalçef Efendi'nin bu konudaki yanıtı ise şöyledir:

> *"Hayır, Maarif Müfettişleri her vakit mektebe gidebilirler; fakat gitmeden evvel, o mektepte mugayiri kanun, yapılan muamelattan mesul olacak zat Metropolit vekilidir. Ona müracaat edip onunla beraber gidecektir."*

Emrullah Efendi *"Hayır, kat'iyyen böyle bir şey yok."* sözleriyle bu konudaki tutumunu belli eder. Ancak Dalçef Efendi'nin, bunun, kanunla belirtildiği konusunda ısrarcı davrandığı ve konuyla ilgili şu açıklamalarda bulunduğu görülmektedir:

> *"Bakınız, 1894 veya 1895 tarihi Milâdisinde, İradei Seniyyeye iktiran etmiş bir kanun var.*[221] *Devri Meşrutiyete kadar bu suretle muamele edilmiş, bu suretle teâmül hâsıl olmuş. Kanunu Esasînin bir maddesinde nizamat ve muamelat ve kavânin, bir kanunu mahsus ile ilga olunmadıkça mer'iyyül icradır. Kabineye hitap ediyorum, öyle bir kanun getirsin, Meclisi Mebusan kabul etsin. Meclisi Âyan'dan çıksın, İradei seniyyeye iktiran etsin, o zaman istediğini yapsın. Bendeniz bunu iddia ediyorum. Zannederim ki, haklıyım."*[222]

Mebûsân Meclisi'nin 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911) tarihli 103. birleşiminde *"1327 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* dolayısıyla söz alan Papazyan Efendi'nin[223] mektep teftişi hususundaki şu cümleleri ise, devletin maârif üzerindeki etkisinin ne olması gerektiğine ilişkin düşüncelerini göstermesi bakımından dikkate değer görünmektedir:

---

[221] Dalçef Efendi'nin ifade ettiği bu kanun muhtemelen 1 Cümâd-elûlâ (Cemâziyelevvel) hicrî sene 1272 tarihli Hatt-ı Hümâyûn ile bunu tefsir eden 24 Cümâd-elûlâ (Cemâziyelevvel) hicrî sene 1308 tarihli karar-ı âlî olmalıdır. Bkz. "Rum Patrikhane Mektepleri", **Tanin**, 4 Kânûn-ı sânî 1911, s. 2, st. 4.

[222] **MMZC**, D. I, İS. III, C. I, s. 377.

[223] **Vahan Papazyan:** 1876 Van doğumludur. Petersburg'da tarih ve edebiyat öğrenimi görmüştür. Liberal görüşe sahip olan Papazyan Efendi Taşnaksütyun Komitesi üyesidir. Ermeni Komitesi temsilcisi iken seçimlerde adaylığını koymuş ve 30 Aralık 1908 seçimlerinde 61 oy alarak Van'dan mebûs seçilmiştir. Üçüncü devrede de Van mebûsu olarak görev yapmıştır. Demir, **a.g.e.**, 378; Güneş, **a.g.e.**, s. 584; Koç, **a.g.t.**, 36, 37.

"Hükümet, dahil-i memlekette bulunan akvam ve anasır ve eşhas ile, bilittifak ve onların tamim-i maarif hakkındaki her nevi teşebbüsatını serbest bırakarak, teşvik takdir ederek, zikrettiğim gayelere doğru gidecektir."[224]

Papazyan Efendi'nin eleştirdiği bir diğer husus ise muallimleri teftişle yükümlü olan müfettiş ve müdürler hakkındadır. Bu hususstaki düşüncelerini ise şöyle ifade eder:

"Heyet-i talimiyye meyanında vazifelerinden bihaber muallimler bulunduğu malumdur. Bunlara nezaret etmek vazifesini haiz olan müfettiş ve müdirlerde görülen iktidarsızlık, daha ziyade şayan-ı teessüftür. Evvelce devair-i resmiye memuru iken, şimdi kendi kendilerini müfettişlik ve müdirlik vazifesinde gördüler. Bundan dolayıdır ki, hiç taaccüp etmemeliyiz. Mekteplerimiz bir dereceye kadar devairi resmiyyeye benzer gibidir."

Papazyan Efendi, mekteplerin resmî dairelere dönmesinin nedenini Maârif Nezâreti'ne bağlı merkezî bir idarenin olmasında görür ve bu durumu şöyle eleştirir:

"Bu hali husule getiren sebeplerden biri de şudur ki, bütün mekteplerin en ufak ve dahilî işler için doğrudan doğruya Maarif Nezaretinin taht-ı idaresinde bulunur. Merkeziyyet usulü bilhassa iptidailerde mekteplerimizin hüsn-ü idare ve tarekkisi (terakkisi) için en büyük maniadır. Muallimlerin ruh-u teşebbüsünü mahveder."

Papazyan Efendi'nin hükûmetin mektepler üzerindeki denetim hakkı ile ilgili düşüncelerini ise şu sözlerinden anlamak mümkündür:

"Hükümet, Maarif hususundaki teşebbüsat-ı şahsiyye ve necitelerini (neticelerini) serbest bırakarak, onları her veçhile teşvik edecektir. Mekteplerde Meşrutiyyete muhalif tedrisat hakkında Hükümetin hakk-ı nezareti bittabi vardır. Fakat onların umur-u maarifine müdahaleyi Hükümet kendisine bir hakk-ı manevi bile addetmemelidir. Zira Hükümet evvel be evvel bütün kuvvetini mekatib-i resmiyyesinin seviyye-i intizam ve terakkisini tehvin etmeye hasretmek ihtiyacında bulunuyor."

Husûsî mektep ve resmî mektep sayılarını karşılaştıran Papzyan Efendi'nin şu sözleri ise oldukça dikkat çekicidir:

"Filhakika şayan-ı dikkattir ki, bizde mekâtib-i hususiyyenin adet ve miktarı, mekâtib-i resmiyyeye nispeten pek yüksektir... Bu rakamlar gösteriyor ki, Maarif Nezareti hiss-i rekabetle çalışarak onlara yetişmeli ve şimdilik kontrol meselesi çıkartmamalıdır."

[224] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 7.

Mevcut maârif bütçesi ve mektep sayısı ile memleketin medeniyete ulaşamayacağını düşünen Papazyan Efendi'ye göre yetmiş beş bin mektebe daha ihtiyaç vardır.[225]

Mebûsân Meclisi'nin 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911) tarihli 104. birleşiminde meclis tartışma gündeminde *"1327 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* ile ilgili görüşmelere devam edilir. Bütçede, Maârif Müfettişlerinin maaşlarına ilişkin kısımda yaşanan tartışmalar ise, teftiş hususunda Maârif Müfettişlerine gerek olup olmadığıyla ilgilidir. Bazı mebûslar[226] Maârif Müfettişlerinin yerine getirdikleri işleri Maârif Müdürlerinin de yerine getirebilecekleri gerekçesi ile Maârif Müfettişlerine ihtiyaç olmadığını savunmuşlardır.

Bu tartışmalar sırasında söz alan Emanualidi Efendi'nin[227] maârifte teftiş hususuna ilişkin düşüncelerini anlamak mümkündür. Emanualidi Efendi, mektepler teftiş edilecekse bunun için müfettiş gerekeceğini söylemekle birlikte yine bu konuda son kararı "yüce meclisin" vereceğini belirtir.

"Mekatib-i umumiyye ve mekâtib-i hususiyyeyi teftiş etmek Hükümetin hakkıdır, bu hakkı hiç kimse inkâr edemez. Hükümet mekâtibi teftiş etmesin demek zannederim ki kimsenin aklından geçmez ve şimdiye kadar geçmemiştir." sözlerinden anlaşılabileceği üzere Emanualidi Efendi, umûmî ve husûsî mektepler üzerinde hükûmetin teftiş hakkı olduğunu kabul etmektedir. Ancak Emanualidi Efendi'nin esas dikkat çektiği husus ise, gayrimüslim mekteplerinin teftişi sırasında ortaya çıkan birtakım zorlukların "ittihad-ı anasır" noktasından oldukça olumsuz sonuçlar meydana getirmesidir. Emanualidi Efendi'ye göre Osmanlı unsurlarından hiçbiri diğerine karşı gerek lisân gerekse kavmiyet noktasında kötü bir niyet beslememektedir. Hükûmet unsurların birliği için çalışmak istediği zaman yalnızca kötü niyetli olmadığını belli etmekle kalmayıp aynı zamanda ortaya çıkan haksız

---

[225] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 9, 10.

[226] Konya Mebûsu Mehmet Tevfik Bey, Muş Mebûsu İlyas Sami Efendi, Sivas Mebûsu Mustafa Ziya Efendi, Bursa Mebûsu Ömer Fevzi Efendi Maârif Müfettişlerine gerek olmadığını düşünen mebûslar arasındadır. Onlara göre bazı yerlerde mektep olmadığı hâlde olmayan bir mektebi teftiş etmek için dahî Maârif Müfettişleri atanmaktadır. Bu nedenle Maârif Müfettişlerine ayrı bir bütçe ayırmak gereksizdir. Onların yapacağı işleri Maârif Müdürleri yerine getirmelidir. Bununla ilgili tartışmalar için bkz. **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 26-29.

[227] **Emanuel Emanualidi Efendi:** 1860 Kayseri doğumludur. Atina'da Hukuk Mektebi'ni bitirmiştir. Avukatlık ve gazetecilik yapmıştır. Aristidi Paşa'nın yerine 7 Mart 1911 tarihinde 177 oy ile İzmir'den mebûs seçilmiştir. İkinci ve üçüncü devrede de aynı görevi sürdürmüştür. Güneş, **a.g.e.**, s. 258.

şüphelerin de önünü almalıdır. Emanualidi Efendi'nin, *"Eğer Maarife taalluk eden bir münazaa halledilecek olursa, şurasını temin edebilirim ki, ittihad-ı anasıra mani olan müşkilatın en mühim bir kısmı halledilmiş olur."* sözlerinden anlaşılabileceği üzere cemaat ve husûsî mekteplerin teftişi ile ilgili yaşanan tartışmaların önünün alınması hâlinde unsurların birliği noktasında önemli bir zorluğun aşılabileceğine inanmaktadır. Emanualidi Efendi, yeni Maârif Nâzırından unsurların birliğine mâni olan bu meselenin daha fazla ertelenmeden, iyice tetkik edilerek güzel bir şekilde hâlledilmesi ve bu yanlış anlamaların önünün alınması isteğinde bulunur.[228]

Emanualidi Efendi'nin bu düşünceleri ile ilgili olarak Maârif Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey'in, açıklama yapmak üzere söz aldığı görülmektedir. Abdurrahman Şeref Bey, teftiş hususunun bir mesele olarak cemaat ve husûsî mektepler ile gündeme geldiğini belirtir. Husûsî ve cemaatlere ait mekteplerin teftiş edilmek istendiği zaman bundan endişe ettiklerini, onlar bundan endişe ettikçe de kendilerinin *"burada bir fenalık var ki, müfettiş istemiyorlar"* şeklinde düşüncelere kapıldıklarını ve bunun da zamanla kaçakçı ile gümrük kolcusununkine benzer bir ilişki hâline geldiğini söyler. Bazı mekteplerin kendilerini kayıt dahî ettirmediklerini, gizlediklerini söyleyen Abdurrrahman Şeref Bey'in şu ifadeleri ise, Emanualidi Efendi'nin gündeme getirdiği teftiş meselesi ile ilgili düşüncelerini ortaya koyması bakımından önemli görünmektedir:

> *"Binaenaleyh biz, cemaat mekteplerimizde ve mekâtib-i umumiyyemizde propaganda istemeyiz. Hükümetin hakk-ı teftişi herkesçe müsellemdir. Buna kimse itiraz edemez. Binaenaleyh biz teftişimizi gayet bitarafane ve bütün mektepleri dost addederek yapacağız. Çünkü ilim dosttur efendim, ilmin vatanı yoktur, ilmin şahsı yoktur, İlm-i hendese Avrupa'da başka, Amerika'da başka değildir. İlim her yerde ilimdir. İlim olan yere de boynumuz eğri gideceğiz. Binaenaleyh, mekteplerde fenalık olmadığına inanacağız ve olduğunu duyarsak,- inşallah olmayacaktır- men edeceğiz. Tabiî bu istemediğimiz propagandayı sezdiğimiz vakit de şiddet edeceğiz. ('Hay hay' sedaları) Teftiş meselesi budur."*[229]

2.5. Askerî Hususların Maârife Ait Olan Yönleri İle İlgili Görüşleri

Mebûsan Meclisi' nin 9 Teşrîn-i sânî 1325 (22 Kasım 1909) tarihli 5. birleşiminde *"İhtiyat Zabitanı Teşkilât Kanunu lâyihası"* meclis tartışma

[228] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 27.
[229] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 28.

gündeminde yer almaktadır.[230] Kanun lâyihasının ikinci maddesi ile ilgili söz alan mebûslardan biri de Pançedoref Efendi'dir. Pançedoref Efendi'nin söz konusu maddeye ilişkin teklifi âlî mektep mezunları ile tâlî mekteplerin karşılığı olan idâdî mektep mezunlarının birleştirilmesiyle bir sene tâlim ve terbiye görerek ihtiyat zabitliğine aday olmaları yönündedir. Pançedoref Efendi, bu düşüncesinin gerekçelerini açıklarken kullandığı şu ifadelerden kendisinin âlî ve tâlî tahsile ilişkin düşüncelerini anlamak mümkündür:

> *"Tahsili âli ile tahsili tâli beynindeki fark itibarî bir şeydir. Tahsili âliye esas olan tahsili tâlidir. Tahsili âli yalınız bir cihete masruf olan ihtisastır. İhtiyat Zabitliği edecek olanların malûmatı asliyelerini temin edecek malûmat ancak îdâdî mekteplerinde iktisap edilen malûmattır. Nitekim Müsellesat, Cebir ve Hendese, Kozmoğrafya, Mihanik gibi. Her ne sebeple olursa olsun, meselâ Mektebi Hukuktan mezun olanlar İdâdî tahsili gördükleri halde Hendese ve Cebirden vesair ulûm ve fünundan olan malumatlarını bir dereceye kadar unutmuşlardır."*

Pançedoref Efendi, Almanya ve Avusturya'da kırktan fazla dârülfünûn olduğu hâlde bir senelik ihtiyat zabiti adayı olabilmek için bir senelik tâlim ve terbiyenin yeterli olduğunu, idâdî mezunlarının da bu ayrıcalıktan yararlandıklarını ve sınavsız kabul edildiklerini söyler. İkinci sınıf ihtiyat zabiti olabilmek için idâdî mektep mezunlarının da âlî mektep mezunları gibi bir sene tâlim ve terbiye görmelerinin yeterli olacağını düşünür. İlgili maddede *"saniyen"* ifadesinden sonra mekâtib-i âlîye ile birlikte mekâtib-i idâdiyyenin de yazılması gerektiğini savunur.[231]

Pançedoref Efendi, âlî mekteplerde daha çok belirli bir alan üzerinde uzmanlaşıldığından, idâdî mekteplerde edinilen bazı temel bilgilerin unutulduğunu kendisi üzerinden örnek vererek şöyle anlatır:

> *"Bendeniz hukuk mezunundan bulunuyorum. Bir idadî mezunu efendi daha ziyade müsellesattan, hendeseden, mihanikten, kozmoğrafyadan tahsil görmüştür. Bendeniz şimdiye kadar hukuku ceza veyahut usulü hukukiye ile*

---

[230] Kanun lâyihasının üçüncü maddesi birinci ve ikinci sınıf ihtiyat zabitanının kimlerden oluşacağına ilişkindir. Üçüncü maddenin ikinci sınıf zabitan ile ilgili olan kısmı ise şöyledir: *"İkinci Sınıf ihtiyat zabitanı, Evvelâ: Nizamiye Ordusunda lakal (lâakall) on sene hizmet eden Küçük Zabitandan arzu edenler meyanında terki hizmet ederken bilimtihan ehliyeti tebeyyün edenlerden, Saniyen; Mekâtibi Âliye mezunlarından İhtiyat Zabitliğine talip olup bir sene sureti mahsusada talim ve terbiye edilenlerden dokuzuncu maddede muharrer usûl ve şerait dairesinde, Sâlisen: Mekâtibi İdadiye ve Rüşdiye mezunlarından İhtiyat Zabitliğine talip olup iki sene sureti mahsusada talim ve terbiye edilerek İhtiyat Zabitliğine nakledilenlerden teşkil edilir."* **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 58.

[231] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 60.

mütevaggıl bulunduğumdan, onları bir tarafa bırakıp, tamamiyle unuttum... Şimdi mekâtibi âliye mezunları bir sene, bu kanun mucibince mekâtibi idadiye mezunları ne için iki sene olsun? Hususiyle zabit olmak için idadî mezunları daha ziyade malumata malik bulunuyorlar."

Harbiye Encümeni Mazbata Muharriri Ali Vasfi Bey ise Pançedoref Efendi'nin bu sözlerine karşılık âlî mekteplerden mezun olan biri ile idâdî mekteplerden mezun olan biri arasında "fikir aydınlığı" noktasından fark gördüğünü söyler. Gerek idâdî gerekse rüşdî olsun bu iki mektepten şahadetname alıp yetişmiş olan bir "efendiden", bu mektepleri gören ve âlî mekteplerde ilim tahsil eden bir "efendinin" daha tecrübeli olacağını belirtir.[232]

Madde ile ilgili düzenlemenin ise yapılan oylama sonucunda Antalya Mebûsu Mehmet Hamdi Efendi'nin teklifi doğrultusunda, mekâtib-i âliyye mezunlarının bir, mekâtib-i idâdiyye mezunlarının iki ve mekâtib-i rüşdiyye mezunlarının üç sene tâlim ve terbiyeden sonra "ihtiyat zabiti adayı" olmaları şeklinde yapılmasına karar verilir.[233]

Mebûsan Meclisi'nin 11 Teşrîn-i sânî 1325 (24 Kasım 1909) tarihli 6. birleşiminde ise aynı kanun lâyihasının onuncu maddesine[234] ilişkin tartışmalar dikkat çekmektedir. Tokat Mebûsu Sabri Efendi kanun lâyihasının onuncu maddesinde yer alan *"Mekâtibi İdadiye mezunları ile bu derece tahsil görenler"* ifadesinin yeterince açık olmadığını bu ifade ile kimlerin kastedilmek istendiğini sorar. Ali Vasfi Bey, bu ifade ile maddi durumu iyi olan, husûsî muallimler aracılığıyla öğrenim gören ve idâdî programları doğrultusunda imtihana alınıp başarı

---

[232] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 61.
[233] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 74.
[234] Kanun lâyihasının onuncu maddesi şöyledir: *"Mekâtibi İdadiye mezunları ile bu derece tahsil görenler kıtaatı nizamiyede bir sene ifayı hizmetten sonra ihtiyad zabitliğine talip ve elverişli olanları mensup oldukları tabur ve alay ve kumandanı riyaseti altında teşekkül edecek heyet tarafından imtihanları bilicra ehliyeti tahakkuk edenler yakın numune taburuna gönderilerek orada bir sene sureti mahsusada talim ve tedris edildikten sonra terfii rütbe nizamnamesine terfikan bir komisyon tarafından imtihan edilir. İsbatı iktidar edenler ihtiyad mülazımı saniliğine namzet addedilir. Ve bunlar dokuzuncu madde mucibince ihtiyatı sinin talimiyesine iştirak ederler. Mekâtibi İdadiye mezunları ile bu derece tahsil görenler kıtaatı nizamiyede bir sene ifayı hizmetten sonra ihtiyad zabitliğine talip ve elverişli olanları mensup oldukları tabur ve alay ve kumandanı riyaseti altında teşekkül edecek heyet tarafından imtihanları bilicra ehliyeti tahakkuk edenler yakın numune taburuna gönderilerek orada bir sene sureti mahsusada talim ve tedris edildikten sonra terfii rütbe nizamnamesine terfikan bir komisyon tarafından imtihan edilir. İsbatı iktidar edenler ihtiyad mülazımı saniliğine namzet addedilir. Ve bunlar dokuzuncu madde mucibince ihtiyatı sinin talimiyesine iştirak ederler."* Onuncu maddenin rüşdiyye mezunları ile ilgili geri kalan kısmı için ayrıca bkz. **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 88.

gösteren talebeleri kastettiklerini belirtir. Zöhrap Efendi ise bu madde ile ilgili olarak şunu sorar:

> *"Mekâtibi gayri müslimede İdadi derecesinde birtakım mekâtip var. Buradaki tahsil dahi kıyasen mekâtibi İdadiye derecesinde olmak itibariyle bunlar da o maddeye dahil olmak lâzım gelir. Nazır Paşanın bu baptaki mütalaaları nedir? Zannederim maddei kanuniyede heyeti umumiyesiyle bunu söylüyor. Şu maddenin İdadi derecesinde bulunan mekâtibi gayri müslimeye şümulü yok mu?"*

Ali Vasfi Bey, *"Bugün Mekâtibi gayrimüslimede idadi derecesinde tahsil görenlere nasıl şümulü olmaz. Onlar da bu vatanın evladı değil mi?"* diyerek gayrimüslimler içinde husûsî tahsil görenlerin de aynı haktan yararlandıklarını belirtirken Biga Mebûsu Arif İsmet Bey'in Zöhrap Efendi'nin sorusunu şu sözleri ile eleştirdiği görülmektedir:

> *"Bendeniz şurasını arzetmek isterim ki Zöhrap Efendi iki veya üç oluyor bu gibi kanunnameler mevaddının anasırı gayri müslimeye şümulü olup olmadığını istiknah ediyorlar. Bendeniz demek isterim ki bu istiknahata bir hatime verseler daha muvafık olur. Çünkü Osmanlılık şanına daha münasiptir."*

Kanun layihâsının onuncu maddesinin üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmadan "muvakkaten" kabul olunduğu görülmektedir.[235]

Mebûsân Meclisi'nin 3 Nisan 1326 (16 Nisan 1910) tarihli 73. birleşiminde *"Ahz-ı Asker Kanun lâyihası"* meclis tartışma gündeminde yer almaktadır. Kanun lâyihasına ilişkin söz alan mebûslardan biri de Varteks Efendi'dir.[236] Askerliğin kutsal bir vazife olduğunu ve her ferdin bu kutsal vazifeyi yerine getirmesi gerektiğini vurgulayarak sözlerine başlayan Varteks Efendi, encümen tarafından hazırlanan kanun lâyihasında gördüğü eksiklik olarak talebelerin, ruhanilerin,

---

[235] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 89.

[236] **Varteks Serengülyan Efendi:** 1870 Erzurum doğumludur. Millet Mektebi'ni bitirmiştir. Gedikpaşa Ermeni Mektebi Müdürü iken Taşnaksütyun Cemiyeti'ne üye olmuştur. 16 Kasım 1908'de 162 oy alarak Erzurum'dan mebûs seçilmiştir. İkinci ve üçüncü devrede de aynı görevi sürdürmüştür (Güneş, **a.g.e.**, 363.). 21 Kasım 1911 tarihinde kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nda yardımcı olarak yer almıştır. İkinci ve üçüncü devrede de mebûsluk görevini sürdürmüştür (Koç, **a.g.t.**, s. 25.). Ayrıca kendisinin, *"Ben Erzurum'dan intihap olduğum vakit, İttihat ve Terakki'nin oraya programı geldi. 'Bunu kabul ediyor musunuz' dediler. Ben de Taşnak Sutyon (Taşnaksütyun) Fırkasının Programını gösterdim ve 'bu programla beni intihap ederseniz ediniz' dedim"* ifadesinden de Taşnaksütyun Cemiyeti'ne yakın olduğu anlaşılmaktadır (**MMZC**, D. I, İS. IV, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 466.). Sosyalist görüşe sahip olan Varteks Efendi ile ilgili değerlendirmeler için ayrıca bkz. Fethi Tevetoğlu, "Meclis-i Mebusan'da Gayri Müslim Sosyalistler", **Türk Kültürü**, C. V, Sayı: 51, Ankara, 1967, s. 179-193.

"mekteplerde ders tarif edenlerin" ve zenginlerin askerlikle yükümlü tutulmamalarını eleştirir. Bu durumu eşitliğe uygun bulmaz.[237] Sivas Mebûsu Şükrü Efendi'nin gerektiğinde herkesin asker olacağını söylemesi üzerine o zamana kadar eline hiç tüfek almamış, hiç tâlim görmemiş bir kişinin nasıl savaşabileceğine dikkat çeker. Bunun için "âlim adamların, ruhanilerin, mekâtib-i âlîye şakirdanının" gerektiğinde askerlik vazifesini yerine getirebilmeleri için senenin bir iki ayını askerlik terbiyesi görerek geçirmeleri önerisinde bulunur. *"Eğer bu ordunun içinden âlimi kaçar, ruhanîsi kaçar, zengini kaçar ise bu sınıflar birbirlerine nasıl yaklaşacaklar, nasıl kardeş olacaklar?"* sözlerinden anlaşılabileceği üzere Varteks Efendi, askerliği aynı zamanda farklı kesimlerden kişilerin kaynaşması için bir fırsat olarak görür.[238]

Varteks Efendi'nin askerlik ile ilgili dikkat çektiği bir diğer husus ise askere alınan gençlerin askerlik süresince ordu içinde, kışlalarda "manen mahvolmalarıdır." Avrupa'da umûm askerlik için eleştirilerin bu yönde olduğuna dikkat çeken Varteks Efendi'nin bu konu hakkında bir önerisi olduğu görülmektedir. Varteks Efendi, önerisi kabul edilirse gençlerin askerlik süresince kendilerini geliştirmeleri noktasından nasıl yarar görebileceklerini şöyle anlatır:

> *"...benim fikrim şudur ki, mutlaka askerlik içinde ilm-i terbiye için bir (Okul açılsın) ve böylece askere büyük bir fayda bahşedilmiş olsun. Talimler için hususî muallimler, hususî usuller olduğu gibi, talim ve terbiye için de hususî muallimler bulunsun ve böylece memlekete biz de bir hizmet edelim. Okumak bilmeyen bir adam, askerden avdet ettiği vakit memlekette olan ahali görecek ki, kendilerinin Hasso'su veya Kirkor'u adam olmuş. O vakit Kirkor'un komşusu Serkis de 'Benim oğlum da böyle adam olsun' der, oğlunu askere gönderir. Onun için, biz, askerlikten böyle istifade etmeliyiz."*[239]

Kışlaların yalnızca askerlik tâlim yerleri olmamaları gerektiğini düşünen Varteks Efendi, meşrutiyeti asıl muhafaza edenler olarak gördüğü "fukara ve köylü evlatlarına" okuma-yazma ve manevi terbiyeden başka meşrutiyetin ne olduğunun da anlatılması gerektiğini söyler. Bu askerler memleketlerine döndüklerinde onlar da

---

[237] **MMZC**, D. I, İS. II, C. IV, s. 131. Varteks Efendi, bu hususdaki benzer düşüncelerini 17 Teşrîn-i evvel 1327 (30 Ekim 1911) tarihli 8. birleşimde *"Mükellefiyet-i Askeriyye Kanun lâyihası"* dolayısıyla yaptığı konuşmada bir kez daha dile getirir. **MMZC**, D. I, İS. IV, C. I, s. 174, 175, 433.
[238] **MMZC**, D. I, İS. II, C. IV, s. 132.
[239] **MMZC**, D. I, İS. II, C. IV, s. 133.

bulundukları yerlerdeki halka meşrutiyeti anlatır. Bu sayede halkın meşrutiyetin koruyucusu olarak eğitilebileceğini düşünür.[240]

Dalçef Efendi'nin de Varteks Efendi ile benzer düşünceler taşıdığı, kışlalarda zirâat ve sanayinin tamîmi için birtakım mekteplerin yapılması gerektiğini düşündüğü görülmektedir.[241]

"Muvazzafa hizmeti"nin süresi ile ilgili görüşlerini dile getirdiği görülen Boyacıyan Efendi[242] ise, bir askerin ne kadar okumuş, tahsil görmüş olursa talimleri o kadar çabuk öğrenebileceğini düşünür. Bu nedenle ibtidâî mektep şahadetnamesi olmayanların üç, olanların iki sene; rüşdî mektep şahadetnamesi olanların bir buçuk sene; idâdî ve âlî mektep şahadetnameleri olanların ise bir sene askerlik hizmetinde bulunmalarının yeterli olacağını ifade eder. Böyle bir teşvikle herkesin mektebe devam edeceğini, idâdî şahadetnamesi almak için uğraşacağını, bu sayede maârif yönünden de fayda sağlanabileceğini savunur.[243]

---

[240] **MMZC**, D. I, İS. III, C. IV, Ankara, TBMM Basımevi, 1986, s. 158. "Meşrutiyet Mektepleri" fikrini desteklediği anlaşılan mebûslardan biri de Boşo Efendi'dir (**MMZC**, D. I, İS. III, C. V, Ankara, TBMM Basımevi, 1990, s. 191.). Meşrutiyet Mektepleri önerisinde bulunduğu görülen bir başka mebûs da Pançedoref Efendi'dir. Mebûsân Meclisi'nin 31 Kânûn-ı evvel 1324 (13 Ocak 1909) tarihli 11. birleşiminde söz alan mebûslardan Pançedoref Efendi'nin, dahilî siyaset ile ilgili görüşlerini dile getirdiği sırada halkın hukuk esaslarına ve seçim düzenine alıştırılması adına medenî devletlerde olduğu gibi "Meşrutiyet Mektepleri" açılması yönünde bir düşüncesinin olduğu şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "*…mülkümüzde Meşrutiyet ve inzibatın tamamiyle tesis ve dolayısiyle yardımı için, benim en evvel nazarı dikkate alınacak cihet Memaliki Osmaniyede meşrutiyet mektepleri tesisidir. Düveli mütemeddinede meşrutiyet mektepleri namı altında mecalisi belediye ve nevahi teşkilatıdır. Bununla ahali hukuku esasiye ve intihabata alıştırılır. Ve hükümetine kalpleri ısındırılır ve devletin bütçesine de o kadar büyük bir bâr hâsıl etmiş olmaz.*" **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 173.

[241] **MMZC**, D. I, İS. II, C. IV, s. 135. 17 Teşrîn-i evvel 1327 (30 Ekim 1911) tarihli 8. birleşimde *"Mükellefiyet-i Askeriyye Kanun lâyihası"* dolayısla söz alan Hamparsum Efendi'nin de bu konu ile ilişkilendirilebilecek benzer düşünceleri olduğunu söylemek mümkündür. Muallimlerin askerlikten muaf tutulmaları gerektiği fikrini desteklemekle birlikte Hamparsum Efendi, bu hususdaki düşüncelerini şu cümleler ile ifade eder: *"…bugün ihtiyaca kâfi miktarda muallimimiz olsaydı, bendeniz iddia edecektim ki, hatta muallimler de asker olsunlar. Benim başka bir mülahazam vardır. O da eğer bizim ordularımıza akıl ve baliğ ve arif, terbiyeli, vazifeşinas, taassub-u milliyye ve diniyyeden muaf muallimlerimiz efrad ile temasta bulunsalar, orduya dahil olsalar, bunun manen büyük faydası vardır, buna hiç şüphe yoktur. Eğer böyle olsaydı, 31 Mart Vak'ası gibi vukuatlardan azade olurduk. Onun için arzu ediyorum ki, okumuş kimseler, askerimizle her halde temasta bulunsunlar. Çünkü bunun, söylediğim gibi, faide-i maneviyyesi vardır."* **MMZC**, D. I, İS. IV, C. I, s. 183.

[242] **Agop Boyacıyan:** 1854 Tekirdağ doğumludur. İstanbul'da Mühendis Mektebi'nde okumuştur. Darülfünûn Ulûmu Riyaziyye ve Tabiiyye Şubesi Müdürü iken 8 Kasım 1908'de 45 oy ile mebûs seçilmiştir (Güneş, **a.g.e.**, s. 351.). Boyacıyan Efendi, Mebûsân Meclisi'nin ikinci devresinde de mebûsluk görevini sürdürmüştür. Ermeni İhtilâl Cemiyet'i olan Hınçak Cemiyeti'ne mensuptur. Olgun, **a.g.e.**, s. 44.

[243] **MMZC**, D. I, İS. II, C. IV, s. 154.

Mebûsân Meclisi'nin 9 Mart 1327 (22 Mart 1911) tarihli 63. birleşiminde harbiye bütçesi görüşmeleri sırasında söz alan Boşo Efendi'nin, Rüşdîyye-i Askeriyye Mektepleri hakkında düşüncelerini dile getirdiği görülmektedir. Boşo Efendi askerî mekteplerin rüşdî, idâdî ve âlî olarak üç kısma ayrıldığını ancak Rüşdîyye-i Askeriyye olarak bir rüşdî kısmın olmasını doğru bulmadığını, âlî ve idâdî kısımlarda askerlik noktasından dersler verilebileceğini anladığını ancak rüşdî düzeyde on üç, on dört yaşından daha küçük yaştaki çocuklara ne gibi bir askerlik eğitimi verilebileceğini anlayamadığını belirtir. Bu nedenle Mekâtib-i Rüşdîyye-i Askeriyye'nin gereksiz olduğunu savunur. Bununla birlikte konuyu muhtelif unsurlara ait talebeler noktasından da değerlendiren Boşo Efendi, gayrimüslim unsurlardan Harbiye Mektebi'ne girmek isteyen talebelerin öncelikle rüşdî, sonra idâdî mektebini bitirip âli mektebe de Türkçe imtihan vererek girmesi gerektiğini anlatır. Böyle bir şeyin en aşağı beş-on sene içinde gerçekleşebileceğini söyler. Bunun da en az beş-on sene içinde orduda gayrimüslim zabitân görememek anlamına geldiğine dikkat çeker. Bu hususun, harp ve askerlik noktasından değil de muhtelif unsurların birliği ve gayrimüslim unsurların askerliğe ısındırılması noktasından sorun yaratacağını düşünür. Bu nedenle Harbiye Mektebi'nin programını değiştirmeden olağanüstü, istisnâî bir durum olarak bu mektebe bir, iki ya da üç sene içinde orduda beş-on tane gayrimüslim subayın yer almasını sağlayacak şekilde talebe alınmasıyla gayrimüslim unsurların askerlik hizmetine alıştırılabileceği önerisinde bulunur.

Mektebe giriş imtihanının Türkçe yapılması ile ilgili de görüş bildiren Boşo Efendi, kendisinin derdini anlatacak kadar Türkçe bildiğini ancak hesaptan ya da cebirden kendisine sorulacak Türkçe bir soruyu yanıtlayamacağını örnek göstererek az çok Türkçe bilmek kaydıyla talebelerin "malûmat noktasından gördükleri ve öğrendikleri derslerin" kendi lisânlarında yapılması önerisinde bulunur. Tokat Mebûsu İsmail Paşa bunun Kanûn-ı Esâsî'ye aykırı olduğunu söyler. Devletin resmi lisânı Türkçe olduğu için bu talebelerin de Türkçe okuyup Türkçe cevap vermeleri gerektiğini savunur. Varteks Efendi'nin ise bunun Kanûn-ı Esâsî ile ilgili bir durum olmadığını söyleyerek Boşo Efendi'yi desteklediği görülmektedir.

Boşo Efendi'nin değerlendirmeleri ile ilgili olarak Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa söz alr. Mahmut Şevket Paşa, askerî rüşdîyyelerden diğer rüşdîyyelere göre daha yetişmiş talebelerin geldiğini ve bu nedenle Rüşdîyye-i Askeriyye

Mekteplerine ihtiyaç olduğunu, ayrıca gayrimüslim unsurların lisân sorununu çözmeden bu mekteplerde yer alabilmelerine de imkân olmadığını belirtir.[244]

Tüm bu tartışmalardan başka bir husus ise, ordu içindeki subaylar arasında da mekteplilik-alaylılık tartışmalarının yaşanması ve bu durumdan alaylı subayların oldukça rahatsızlık duymalarıdır. Mebûsân Meclisi'nin 3 Nisan 1325 (16 Nisan 1909) tarihli 56. birleşiminde Zöhrap Efendi'nin mektepli ve alaylı subaylar ile ilgili takriri dolayısıyla bu hususun meclis tartışma gündeminde yer aldığı görülmektedir.

Zöhrap Efendi kendisine posta yoluyla ulaştırılan birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci ordudaki alaylı subayların imzasını taşıyan ve haklarının korunmasını isteyen dilekçenin, içeriğinin önemi nedeniyle meclis görüşme gündemine alınmasını teklif eder. Söz konusu dilekçede alaylı subaylara meşrutiyetin ilanından beri yanlış anlayışlar beslendiğini, mektepli ve alaylı subaylar arasında eskiden ekilen nifak tohumlarının şu sıralar büyüdüğünü, kendilerinin de vatanın sadık birer hizmetlileri olduklarını, mektepli silah arkadaşlarından bazılarının kendilerine hakaretle baktıklarını, bunun da sırf asker nâzırların gizli amaçlarına bir delil olduğunu belirtirler. Alaylı subaylardan yüzde sekseninin kadro dışına çıkarıldıklarını ve kadroda kalanların da birer birer kadro dışına çıkarılmaya başlandığını, şimdi de sızıltıya meydan vermemek adına sınav yapılarak sınavda başarı gösteremedi diyerek tüm alaylı subayların kadro dışına çıkarılacağının meydanda olduğunu söylerler. Kadro haricinde kalan arkadaşlarından emekliliği hak etmiş olanlar için 500 liradan aşağı olmamak üzere maaş verilmesi, emekliliği hak etmemiş olanların dahî lüzûmsuz görülmeleri durumunda bedel olarak kıdemlerine göre her birine 500 ilâ 1200 lira arasında ikramiye verilmesi ve bir daha askere alınmamalarının şart konulması, ordularda ve Der-saâdette bulunan askerî komisyonlarda ve Askerî Mecliste alaylı subaylardan da teğmen rütbesinden general rütbesine kadar aza bulundurulması, Harbiye Nezâreti tarafından ordulara bir teblîgat gönderilmesi ve bu teblîgatta alaylı, mektepli namı olmadığı, hepsinin vatan evlâdı olduğu vurgusunun yapılmasını isterler.[245]

---

[244] **MMZC**, D. I, İS. III, C. IV, s. 238, 239. Boşo Efendi'nin lisân konusundaki düşünceleri için ayrıca bkz. **MMZC**, D. I, İS. III, C. V, s. 190.
[245] **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 24-26.

Mebûsan Meclisi'nin 6 Mayıs 1325 (19 Mayıs 1909) tarihli 75. birleşiminde konu ile ilgili sadaret tezkiresine yer verildiği ve bu tezkirede "*Orduyu Hümayuna mensup kıtaatı askeriye kumandanlıklarında bulunan gerek mektepli, gerek alaylı ümera ve zabıtandan (zabitandan) yalnız cismen ve ilmen ve ahlaken ademi kifayeleri tebeyyün edenlerin açığa alındıkları*" ifade edilerek konuya açıklık getirildiği görülmektedir.[246]

Mebûsân Meclisi'nin 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911) tarihli 103. birleşiminde *"1327 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* dolayısıyla söz alan Papazyan Efendi'nin de askerî hususların maârife ait yönleri ile ilgili değerlendirmede bulunduğu görülmektedir. Papazyan Efendi, bazı devletlerin okuyup yazma bilen asker sayılarına ilişkin şu açıklamalarda bulunur:

> *"Amerike (Amerika) efrad-ı askeriyesinde okuyup yazmak bilmeyen hiç yoktur. İsviçre'de ve İsveç'de (İsveç'te) keza hiç yoktur. Almanya'da yüzde 3'ü; Fransa'da yüzde 9'u okuyup yazmak bilmez. Hollanda'da yüzde 8; Belçika'da 16; Rusya'da 60; Yunanistan'da 82; bizde ise yalnız 3'ü okuyup yazmak bilirler."*[247]

Papazyan Efendi, maârifin askerî başarılar üzerindeki etkisini daha somut bir şekilde göstermek amacıyla Rus-Japon savaşı üzerinden örnek vererek şöyle anlatır:

> *"Evvelce zannolunuyordu ki, ordu zabitler vasıtasıyla tahrik olunur cesim bir makinedir. Bunu, Rus-Japon muharebesi katiyyen tekzip etti. Anlaşıldı ki, orduların muvaffakiyeti, efrad-ı askeriyyenin her birisinin vecibe-i zimmetini bilip takdir-i vicdanisine malik bulunmasına mütevekkiftir. Fenn-i harp mütehassıslarından olup Japonlar tarafından esir edilen meşhur Lüdobik Noto, muharebe hakkında şu sözleri söylemiştir: 'Rus askeri, kendi cehaletleri yüzünden mağlup olmuştur. Rus İmparatoru, muharebede bulunan askerine ruhanî resimler gönderirken, Japon İmrapatoru (İmparatoru) kendi askerlerine muharebe haritasını gönderiyordu.' Bittabi o askerlerde o haritadan istifa (istifade) etmek iktidarında bulunuyordu."*

Askerlik süresinin düşürülmesini de istediği anlaşılan Papazyan Efendi'ye göre ibtidâi mektepler ve kışlalar birbirinin tamamlayıcılarıdır ve her ikisi de vatanı koruyabilecek "necip" bireyler hazırlar:

---

[246] **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 538, 539.
[247] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 7.

"Rus muharebesi hakkında meşhur bir söz vardır, 'Sadoba'da fütuhatı kazanan millî muallimler idi' askerleri tahsil gören memleketlerde hizmet-i askeriyyenin iki seneye, belki daha ziyade tenzil edilmiştir; bunun sebebi, mekteb-i ibtidaî ile kışla, birbirinin mütemmimi olup her ikisi de vatanı müdafaa etmeye muktedir efrad-ı necibe ihzar ederler."[248]

2.6. Resmî Mektep İfadesi İle İlgili Görüşleri

Mebûsan Meclisi'nin 8 Temmuz 1325 (21 Temmuz 1909) tarihli 116. birleşiminde *"Anasırı Gayrimüslimenin kur'aları hakkında kanun lâyihası"* meclis tartışma gündeminde yer almaktadır. Kanun lâyihasının ikinci maddesi kimlerin "efrad-ı müecceleden" sayılacakları ile ilgilidir.[249] İkinci maddede yer alan *"Maârif Nezâretince musaddak olan mekâtib-i âliye şakirdanı"* ifadesi ile ilgili görüş bildirmek üzere Artas Efendi söz alır. Bu ifadenin bütün âlî mektep talebelerini kapsamadığını sadece Maârif Nezâreti tarafından resmiyeti onaylanmış âlî mektep talebeleri için geçerli olduğunu, çünkü bu maddede yer alan "resmî mektep" ifadesinin hükûmet tarafından idare olunan ve Osmanlı memleketleri dahilinde bulunan mektepleri karşıladığını söyler. Oysa Avrupa ve diğer yabancı memleketlere âlî mektepler düzeyinde talebe gönderildiğini ve bu talebelerin muafiyetten yararlanabilmeleri için ikinci maddenin Avrupa mekâtib-i âliyesinden de mezun olan tüm Osmanlı tebaasını kapsayacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini ifade eder. Bununla birlikte Avrupa ve diğer devletlere kendi parasıyla giden ve âlî düzeyde tahsil gören talebelerin de bu imkânlardan yararlanmaları gerektiğini belirtir. Ayrıca pek çok köyde olduğu gibi kendi köylerinde de resmî ibtidâî mekteplerin yok denecek kadar az olduğunu, ibtidâî mekteplerin çoğunlukla cemaatlar tarafından idare edildiğini, bu nedenle Maârif İdaresinden muallimlik şahadetnamesi alan ve

---

[248] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 8.

[249] *Anâsırı gayrimüslimenin muayenelerini icra ve kur'alarını keşide etmek üzere kanunen teşekkül edecek mecliste, mahalleri memûrîni rûhâniyyesi âzâ sıfatıyla bulunacak ve anâsırı merkumenin mansup (mansub) ve mâzul patrikleriyle Katogikos ve Hahambaşı ve Metrepolit (Metropolit) ve Piskopos ve Ahimandrit ve Vartebit ve Başhahamlar ve Manastırların Gomsonos ve Baş Rahipleriyle hidemâtı mezhebiyyede müstahdem Papaz ve Diyakos ve Hahamlar ve Manastırlarda ikamet eden Rahip ve Keşişler ve istisnaiyetleri imtihan ile meşrut olan Ruhban ve Haham mektepleri şakirdânıyle tedrisatı mezhebiyye icra kılınacak Manastırlarda tahsil ile meşgul bulunanlar ve resmiyeti Maarif Nezaretince musaddak olan mekâtibi âliye şakirdânı ve yalnız bir muallimle idare olunan kurâ mekâtibi ibtidaiyye muallimi evvel ve sani ve salisleri, efradı müeccele meyanına terk olunacaktır."* **MMZC**, D. I, İS. I, C. V, s. 482.

cemaatlere ait husûsî mekteplerde muallimlik eden muallimlerin de bu madde kapsamına alınması gerektiğini söyler.[250]

Artas Efendi'nin bu değerlendirmeleri ile ilgili olarak Harbiye Encümeni adına söz alan Bursa Mebûsu Tahir Bey, irfan seviyesi yönünden Avrupa'nın gerisinde olunduğu için âlî tahsil görmek üzere Avrupa'ya pek çok talebe gönderildiğini belirterek sözlerine başlar. Kendi parası ile giden talebelerin hükûmeti haberdar edip haklarındaki askerî işlemleri yerine getirmelerinden sonra Avrupa'ya tahsil için gidebileceklerini, tahsilden sonra yurda döndüklerinde ait oldukları fen ve ilim dairesinde imtihana tâbi tutulup şahadetnamelerini onaylattıkları takdirde diğer âlî mektep talebeleri için hangi işlemler uygulanıyorsa onlar için de aynı işlemlerin uygulanacağını ifade eder.

Artas Efendi, Tahir Bey tarafından açıklanan bu hususların kanunla güvence altına alınması taraftarıdır. Artas Efendi'nin söylediklerinde haklı olduğunu ifade eden Tahir Bey, ancak bunların tefarruata ilişkin şeyler olduğunu ve bu konudaki asıl düzenlemelere Ahz-ı Asker Kanunu'nda zaten yer verileceğini söyleyerek konuya açıklık getirir.

Kanun maddesinde yer alan "resmî ibtidâî mektep" ifadesine ilişkin söz alan bir diğer mebûs da Boşo Efendi'dir. Köylerde yüzde on bile resmî ibtidâî mektep olmadığını söyleyen Boşo Efendi, yalnızca devlet tarafından idare olunan mekteplerin hocalarının istisna edilerek cemaatler tarafından idare olunan ibtidâî mektep hocalarının askere alınması durumunda köylerdeki mekteplerin kapanacağına dikkat çeker. Bu nedenle ikinci maddedeki resmî ifadesinin kaldırılmasını ister. Bununla birlikte kasabalarda yalnızca ibtidâî mektepler olmadığını, rüşdî, idâdî, âlî, sanat, ticaret gibi mekteplerin de bulunduğunu belirtir. Memleketin en çok ihtiyaç duyduğu mekteplerin ticaret ve sanayi mektepleri olduğunu söyleyen Boşo Efendi, bu mekteplere ait muallimlerin askere alınması durumunda maârifte çok geri kalınacağını ifade eder. Askerden çok maârife ihtiyaç olduğunu düşünen Boşo Efendi, maârifin önemi ile ilgili düşüncelerini ise şu sözleriyle dile getirir:

> *"Bize askerden ziyade maarif lazımdır. Zira maariftir ki bizim cehaletimizi izale edecek. Maariftir ki beynimizde bir ittihat vücuda getirecek, anasırı muhtelife*

[250] **MMZC**, D. I, İS. I, C. V, s. 482.

beyninde bir uhuvvet tesis edecek. Başka türlü daima vahşi olacağız, daima birbirimize düşman nazarı ile bakacağız, cehalet eğer devam edecek olursa."[251]

Mebûsân Meclisi'nin 22 Kânûn-ı evvel 1326 (4 Ocak 1911) tarihli 22. birleşiminde *"Ahz-ı Asker Kanun lâyihası"*nın altıncı maddesinin beşinci fıkrasında bulunan "*Resmiyeti Maârif Nezâretince musaddak olan mekâtibi âliye şâkirdanı ve memâliki ecnebiye mekâtibi âliyesinde tahsilde bulunanlar"* ifadesi ile ilgili tartışmalar sırasında söz alan Artas Efendi, Osmanlı memleketlerinde hükûmetin âlî mekteplerinden başka, yabancılar tarafından açılan âlî mektepler olduğunu belirterek sözlerine başlar. Artas Efendi'ye göre, "*bir mektebin mekâtibi âliyeden olduğu (ise) programından, tedris ettiği derslerinden anlaşılır."* hükûmet ya da yabancılar tarafından tesis edilip edilmemesinden değil. Bununla birlikte Artas Efendi, yabancıların âlî mektepler tesis ettikleri hâlde Osmanlıların husûsî âlî mektepler tesis edemeyecek olmalarını eleştirir.[252] Adaletin, eşitliğin, insanlığın ve memleketin ilerlemesinin aynı hakların onlara da tanınmasını gerektirdiğini söyler.

Hamparsum Efendi[253] de, Artas Efendi'nin sözlerine katıldığını ifade eder. İlgili fıkradan "resmiyet" kelimesinin tamamen kaldırılması ve Maârif Nezâreti tarafından onaylanmış ve kabul edilmiş diğer mekteplerin olduğu gibi cemaat mekteplerinin de resmî mektep olarak sayılması gerektiğini söyler. Eğer bu madde ile farklı bir şey amaçlanıyor ise Askerî Encümen Mazbata Muharririnin açıklama yapması gerektiğini belirtir.

Bu konuda görüş bildiren mebûslardan biri de Kozmidi Efendi'dir. Kozmidi Efendi, tahsil amacıyla âlî mekteplerde bulunan talebelerin tahsillerini yarıda bırakmamaları için askerlik hususunda izinli sayıldıklarını, gerek kendilerine ait gerekse başka mekteplerde -hangi millete mensup olursa olsun- talebelerin o

---

[251] **MMZC**, D. I, İS. I, C. V, s. 484.
[252] **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 58.
[253] **Hamparsum Muradyan (Boyacıyan) Efendi:** 1863 Haçin (Saimbeyli) doğumludur. Tıbbiye mezunu olan Hamparsum Efendi, 2 Aralık 1908'de 20 oy alarak Kozan mebûsu seçilmiştir (Güneş, **a.g.e.**, s. 228.). Hamparsum Efendi'nin Hınçak Cemiyeti üyesi ve 6 Şubat 1909 tarihinde kurulup 5 Aralık 1911 tarihinde kapanan Osmanlı Demokrat Fırkası'nın Meclis içindeki otuz kişilik grubu içinde olduğu ifade edilmektedir. Yine, 1909 yılında kurulan ve 1911 yılında kapanan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın da, Hamparsum Efendi'yi belli başlı elemanları arasında gösterdiği, bununla birlikte Ermeni cemiyetlerinin görüşleri ile uyuşan Osmanlı Sosyalist Fırkasının da sempatizanları arasında gösterildiği belirtilmektedir. Hamparsum Efendi'nin isminin sicil dosyasında "Hamparsum" olarak geçtiği bazı kaynaklarda "Hamparsum Muradyan", "Hamparsum Boyacıyan" olarak da görüldüğü, ayrıca tanınmamak için çoğu yerde "Murad" takma ismini de kullandığı ifade edilmektedir. Koç, **a.g.t.**, s. 21, 22.

mekteplerde yalnızca tahsil görmek için bulunduklarını ifade eder. *"Bir ecnebinin büsbütün bizim memleketimizin haricinde tesis etmiş olduğu âli bir mektep bir imtiyaza malik olabilir de, bizim memleketimizin içinde kendi adamlarımızın tesis ettiği mektebi âli ne için o imtiyazdan mahrum kalsın?"* sözüyle de yabancı mekteplere, dolayısıyla yabancılara böyle bir ayrıcalık tanındığı hâlde Osmanlı tebaasına ait husûsî mekteplerin bu ayrıcalıktan mahrum bırakılmasını "mantıksızlık" olarak değerlendirir.[254]

"Yabancılara verilen bir hakkı Osmanlı tebaasından kaldırma gibi fikirlerini karıştıran yanlışın", "resmiyet" kelimesinden kaynaklandığını söyleyen Boşo Efendi[255] ise; resmî, husûsî ve cemaat mekteplerinin farklı şeyler olduğunu, resmî mektep ifadesinin sırf devlet tarafından tesis ve idare olunan mektepleri karşıladığını ancak Maârif Nezâretince bir mektebin tasdik edilmesiyle o mektebin resmî olarak nitelenmesi gerekeceğini belirtir.

Boşo Efendi Kanûn-ı Esâsî'ye göre cemaatlerin, kişilerin mektep yapma hakları olduğunu, bu nedenle kendilerine ait cemaat mekteplerine devam eden talebelerin de kanun maddesinde belirtilen muafiyetten yararlanmaları gerektiğini, bu muafiyetten yararlanmak için kendilerinin yabancı mekteplerde tahsil yapmaya sevk edilmemeleri gerektiğini şöyle ifade eder:[256]

> *"... ben buradan Atina'ya gidip otursam mekâtibi aliyei ecnebiye şakirdi sıfatıyla askerlikten kurtulmuş oluyorum. Demek siz bizi İstanbul'da bir darülfünun yapmamak için Atinaya göndermek istiyorsunuz. Eğer böyle olursa, ben buradan kalkıp Atina'ya gideceğim, başkası da Belgrad'a ve kimisi de Sofya'ya devam etmek isteyecek. Halbuki biz, o fikirleri tetkik etmek istiyoruz. Madem ki burada Maarfiçe bir serbesti, bir istiklal olacaktır, mümkün mertebe burada mekâtibi aliye yapmak istiyoruz. Büyük ticaret mektepleri, büyük sanayi mektepleri, büyük darülfünunları kendimiz yapalım da talebeyi Osmanlı terbiyesi ile burada okutalım. Fakat siz burada böyle mekâtip inşaasına, mekâtibi aliye küşadına müsaade vermeyecek olursanız, yani Osmanlı talebesinin memaliki ecnebiyede okumakla kazanacağı muafiyeti burada vermeyecek olursanız tabiî biz, mekâtibi ecnebiyenin hangilerini seçeceğiz? Daima kendi unsurumuza muvafık ve hem lisan olanları seçeceğiz. Sofya'ya, Atina'ya, Bükreş'e gideceğiz."*

---

[254] **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 59.

[255] Boşo Efendi'nin Ahz-ı Asker Kanunu dolayısıyla yaptığı konuşmalar sırasında konunun askeriye ve maârife ilişkin yönleri ile ilgili değerlendirmeleri için ayrıca bkz. **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 609, 610, 622, 623, 627, 641, 642; **MMZC**, D. I, İS. III, C. III, s. 136, 141; **MMZC**, D. I, İS. IV, C. I, s. 125.

[256] **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 60.

Boşo Efendi ayrıca Fener'de bir Mekteb-i Kebir olduğunu, bu mektebin programını alıp tercüme etmek suretiyle bir takrir şeklinde Maârif Nezâreti'ne takdim ettikten sonra Maârif Nezâreti programın resmî âlî mektep programları derecesinde olduğunu tasdik ederse bu mektebin neden âlî bir mektep olarak değerlendirilemeyeceğini sorar.[257] Bu ve benzeri maddeler ile zaten âlî öğrenimine devam eden talebeleri geçici bir süre askerlikten kurtarmayı amaçladıklarına dikkat çeker.[258]

Bu hususta görüş bildiren bir diğer mebûs ise Varteks Efendi'dir. Varteks Efendi, herkesin devlet parası ile öğrenim görmesi yolunun tutulmasıyla devletin asla ilerleyemeyeceğini, devletin yükünü hafifletmek için şahsî teşebbüse önem verilmesi gerektiğini şöyle ifade eder:

> *"...bir adam bir muallim geliyor, burada bir mektebi âli açmak istiyor. Bu adama muhalefet etmeli miyiz? Herhalde bunu teşvik edip hükümet tarafından bunun mektep açmasına muavenet bile göstermeliyiz. Çünkü, bu adam gelip devletin yaptığı işe de muavenet ediyor. Onun yapacağı hizmeti kendisi yapıyor. Fakat, bir mesele var: Hangi mektepleri tasdik ediyor, hangilerini etmiyor? Maarifin tasdik ettiği mektepler devletin açtığı resmî mektepler kadar Osmanlı mektebidir ve Osmanlı terbiyesini veriyorlar. Oradan çıkan şâkirdan da Osmanlı şâkirdanı kadarOsmanlıdır."*[259]

Mebûsân Meclisi'nin 29 Kânûn-ı evvel 1326 (11 Ocak 1911) tarihli 24. birleşiminde *"Ahz-ı Asker Kanun lâyihası"* ile ilgili tartışmaların devam ettiği görülmektedir. Bu birleşimde söz alan Artas Efendi, en kutsal vazifenin ve vatana başlıca hizmetin askerlik olduğunu, bu nedenle adı geçen kanunda Osmanlı tebaasının hemen hemen tümünün askerliğe tâbi tutulduklarını söyler. Bununla birlikte askerliğe tâbi olanlardan bazılarının yalnızca "muvazzaflık" müddetinin kısaltıldığına ve bunun da ilim tahsili için yapıldığına dikkat çeker.[260] Cemaatlere ait

---

[257] **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 61. Boşo Efendi'nin bu hususta benzer sözleri için ayrıca bkz. **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 135-137.

[258] **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 127.

[259] **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 62. Varteks Efendi'nin bu hususta benzer sözleri için ayrıca bkz. **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 141, 142.

[260] **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 133. İstanbul Mebûsu Mustafa Asım Efendi azınlıklara ait hâl-i hâzırda husûsî bir âlî mektep dahî olmadığı hâlde bu meselenin boşa tartışıldığını söyler. Bunun üzerine Artas Efendi, muhtelif unsurlara ait âlî mektepler olup olmadığını bilmediğini ancak kanun lâyihasının 39. maddesinde âlî mektep olarak nitelendirilen hükûmet Ticaret Mektebi'nden Heybeli Adası'ndaki Rum cemaatine ait Ticaret Mektebinin daha "âlî" olduğunu ifade eder. **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 146.

husûsî mektep talebelerinin de bu haktan yararlanmaları gerektiğini ise şöyle savunur:

> *"Şimdi mesele Hükümet tarafından yani milletin masrafı ile, milletin bütçesi ile idare olunmayıp bir sahibi hayırın parası ile ve Maarif Nezaretinin tasdikine iktiranen tesis olunan bir mektebi alîde tederrüs eden talebe madem ki o mektepte dahi tahsil edecekleri ilim ile o vatana hüsnü hizmet edecek, bu askerlik halinde müsaade görsün."*[261]

Mebûsân Meclisi'nin 25 Teşrîn-i sânî 1326 (8 Aralık 1910) tarihli 13. birleşiminde Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın devletin dâhilî ve haricî siyaseti ile ilgili yapılmasını istediği müzakereler sırasında söz alan Stoyanoviç Efendi'nin maârife ilişkin dikkat çektiği husus ise Sırp mektepleri ile ilgilidir.

Prizren Metropoliti'nin Patrikhane'ye bağlı olduğunu ve kendilerinin ayrı bir kiliseleri olmadığını belirten Stoyanoviç Efendi,[262] "Patrikhane imtiyazlarından yararlanacaklar" düşüncesiyle kendi cemaatlerine ait mekteplerdeki muallimlerin şahadetnamelerinin maârifçe onaylanmadığını söyler.

Maârif Nâzırı Emrullah Efendi, Stoyanoviç Efendi'nin bu sözlerine karşılık Rum ve Bulgar mekteplerinin birtakım imtiyazları olduğunu, alınan karar gereğince bunların şahadetnamelerinin Patrikhane tarafından onaylandığını, Maârif Müfettişlerinin de bunlara müsaade etiklerini anlatır. Eğer bir Metropolit tarafından cemaat adına hükûmete müracaat olursa Sırp mektepleri için de aynı kararların geçerli olduğunu söyler. Ancak bir yerin ileri gelenleri ya da bir şahıs tarafından Sırp mektebi açmak için hükûmete müracaat olursa bu durumda o mektebin, Maârif Nizâmnâmesi gereğince husûsî mektep olarak değerlendirileceğini ifade eder. Stoyanoviç Efendi'nin bahsettiği Sırp mekteplerinden yalnızca ikisi için Metropolit tarafından hükûmete müracaat yapıldığını söyleyen Emrullah Efendi, diğer yirmi dokuz Sırp mektebi için müracaatların Sırp köylüler tarafından yapıldığını ve onların adına ruhsat verildiği için bu mekteplerin de husûsî mekteplerden sayıldığını belirtir. Bu nedenle hükûmetin tasdik etmesi için muallimlerinden şahadetnamelerini göstermelerini istediklerini söyler.

---

[261] **MMZC**, D. I, İS. III, C. II, s. 134.

[262] **Sava Stoyanoviç:** 1877 Piriştine doğumludur. Mülkiyye'de okumuştur. Avukatlık da yapan Stoyanoviç Efendi, 11 Kasım 1908'de 181 oy alarak Piriştine'den mebûs seçilmiştir. Güneş, **a.g.e.**, 456.

Stoyanoviç Efendi, bu mekteplerin husûsî mektepler olmadığını, cemaatler tarafından idare olunan mekteplerin husûsî mektepler olarak değerlendirilmeleri durumunda Patrikhane'ye bağlı olan diğer mekteplerin de husûsî mektep olarak adlandırılmaları gerekeceğini söyler. Ayrıca bu kararların bab-ı âli ile Patrikhane arasında alındığını, Metropolitler Patrikhane'ye bağlı olduğu için bu kararın kendilerini de kapsaması gerektiğini savunur. Emrullah Efendi'nin, zaten Metropolit adına verilirse bir sorun olmadığını söylemesi üzerine Stoyanoviç Efendi bu konuyu uzatmak istemediğini ve Maârif Nâzırı ile husûsî olarak görüşeceğini ifade eder.[263]

2.7. Maârifte Gördükleri Eksiklikler ve Bunların Nasıl Giderilebileceği İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 25 Mayıs 1326 (7 Haziran 1910) tarihli 107. birleşiminde *"1326 senesi Muvazene-i Umûmîyye Kanun lâyihası"* dolayısıyla söz alan Varteks Efendi'nin maârifte gördüğü eksikliklere ilişkin düşüncelerini anlamak mümkündür. Varteks Efendi'nin maârif ile ilgili eleştirdiği hususlardan biri şu ifadelerinden anlaşılabileceği üzere Maârif Nâzırlarının ve maârife ilişkin programların çok sık değişmesidir:

> *"Maarif, ziraata, harbiyeye, bahriyeye hiçbir şeye benzemez. Eğer 4 sınıflı bir mektepte 4 senede 4 Nâzır tebdil olunduğu vakit programda 4 defa tebdile uğrarsa, tahsilde bulunan talebenin ne kadar zararına olacağını hepiniz anlarsınız."*

Varteks Efendi, "güzel tertip edilmiş" dahî olsa sürekli değiştirilen bir programın, "fena tertip edilmiş" bir programdan daha iyi olduğunu düşünür. Bu nedenle Varteks Efendi memlekette bulunan ilim sahibi, mektep dilinden anlayan kişilerden oluşan bir heyet teşkil edip bir program tertip ettirmek ve bunu Mebûsân Meclisi'ne onaylatıp uygulamaya koymak önerisinde bulunur.

Varteks Efendi'nin değindiği bir diğer husus ise, "kümes gibi yerlere" teşkil edildiğini düşündüğü ibtidâî mekteplerin, sağlığa uygun daha güzel binalarda tesis edilmesidir. Varteks Efendi sağlıksız olduğunu düşündüğü bu mekteplere devam eden talebelerin durumu ile ilgili olarak şu değerlendirmelerde bulunur:

---

[263] **MMZC**, D. I, İS. III, C. I, s. 431, 432.

"Sabahleyin mektebe giderken yüzünden kan akarken, akşama eve döndüğünde çehresinde sönük, soluk bir renk ile geliyor. Biz çocuklarımızı mektebe niçin gönderiyoruz? Renkleri solmak için mi? Rica ederim, sıhhate muvafık değilse o mektepleri falan kapayalım. Yeni binalar tesis edelim, hasta bir vücuda mâlik olanın fikri de hastadır. Bunları güya tahsil için mektebe gönderiyoruz. Öğrendikleri şey nedir? Fazla olarak hasta oluyorlar. Muallimleri de mekteplere kıyas etmelidir. Bunun için yeni mektep binaları tesis edilinceye kadar ve muallimler yetişinceye kadar bu mektepleri kapamalıyız."

Ahlâkî derslere önem verilmesi gerektiğini düşünen Varteks Efendi'ye göre "mekteplerde en noksan şey terbiyedir, ahlâktır." Mektepte, çocuğun ahlâkını düzeltmek esas olmalıdır. Bu nedenle mekteplerde önce ahlâk eğitimine sonra diğer derslere önem verilmesi gerekir.

Varteks Efendi, gerek dersaâdet gerekse taşra muallimlerinin tedris usûllerine âşinâ olmadıklarını düşünür. Bu konuda getirdiği öneri ise taşra muallimlerinin dersaâdete getirilerek talîm usûllerine alıştırılmaları, ayrıca on beş günde bir olmak üzere muallimler için "tedrisat gazetesi" çıkarılmasıdır. Maârif Nâzırı Emrullah Efendi'nin on bin nüshaya kadar satılan böyle bir gazete olduğunu belirtmesi üzerine Varteks Efendi, bunun takdir edilecek bir şey olduğunu ve buna ne kadar önem verilirse o kadar iyi olacağını söyler.[264]

Maârifte görülen eksikliklere ilişkin görüş bildiren mebûslardan biri de Boşo Efendi'dir. Boşo Efendi bütçeden maksadı, "ihtiyaç nereye ise oraya verilmeli" şeklinde yorumlar. Herkesin kendi sancağını kendi mahallini düşünmemesi gerektiğini söyler. Müslüman unsurların gayrimüslim unsurlara göre maârif açısından daha geri kaldığını düşündüğü anlaşılan Boşo Efendi, "*Eğer mümkünse, tahsisat, anasırı Gayri Müslimeye verilmesin de sırf anasırı Müslimeye verilsin ki, onlar da maarifçe daha ziyade terakki etsinler."* ifadesini kullanılır. Boşo Efendi bu sözleri "dalkavukluk" yapmak için değil yine kendini düşündüğü için söylediğine dikkat çeker.[265] Yanya'da Rumlarla beraber Arnavutların da bulunduğunu belirten Boşo Efendi bu hususta ki gerekçelerini ise şöyle açıklar:

"Bir rum (Rum) maarifçe müterakki olduğu halde nasıl olup da vatan muhabbetini o vatan derdini, o cahil Arnavut'a anlatacak? Nasıl ki bir Ermeni, istediği kadar müterakki olsun da maariften haberi olmayan bir kişiye gidecek de vatan derdini anlatacak? Onun için, biz bunu hem cahil olanlar için, hem de

[264] **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, Ankara, TBMM Basımevi, 1986, s. 70.
[265] **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 74.

bizim için de düşünüyoruz. Zira biz de anlatmak istiyoruz. Onlar da anlamalıdır."[266]

Aynı bütçe görüşmelerine devam edilen 29 Mayıs 1326 (11 Haziran 1910) tarihli 110. birleşimde, Boşo Efendi'nin tekrar söz aldığı görülmektedir. "Dârülmuallimîn muallimleri" yetiştirmeden dârülmuallimîn mektebi açılmasını doğru bulmayan Boşo Efendi, taşrada tesis edilen mekteplere iki yüz kuruş maaşla bir tahrirat kâtibi, bir telgrafçı bir de dârülmuallimîn muallimi gittiğini, onlara *"iktidarınız nedir?"* diye sorulduğunda *"ne yapalım, zamlı maaş verdiler, gittik"* yanıtını verdiklerini söyler. Bu kişilerin hiçbir maharetleri olmadığına dikkat çeken Boşo Efendi'ye göre muallimler öğretim yöntemlerini bilmelidirler. Medreselerdeki öğretim yöntemlerinin, mekteplerdekinden farklı olduğunu söyleyen Boşo Efendi, maâriften istifade edilmek isteniyorsa yeni öğretim yöntemlerinin takip edilmesi gerektiğini, ayrıca dârülmuallimînde ders verecek muallimleri yetiştirmeden dârülmuallimîn açmanın da faydasız olacağını savunur.[267]

Mebûsân Meclisi'nin 26 Mayıs 1326 (8 Haziran 1910) tarihli 108. birleşiminde aynı bütçe görüşmeleri sırasında söz alan Dağavaryan Efendi ise; fen darülfünûnunda ders verebilmek için fen doktorlarına ihtiyaç olduğunu, bir kişinin ne kadar âlim olursa olsun eğer fen doktoru değilse darülfünûnda fen dersi veremeyeceğini söyler. Talebeleri ile birlikte bir fen fakültesi olduğu hâlde burada bir tane fen doktoru olmadığına dikkat çeker. Başka memleketlerde bu hâldeki bir mektebin kapatılacağını vurgulayan Dağavaryan Efendi, talebelerin Avrupa darülfünûnlarına tahsil görmek üzere gönderilmesi ve bunların da "doktor essiyans", profesör olduktan sonra talebe yetiştirmek üzere darülfünûnlarda görevlendirilmesi

---

[266] **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 75. İstanbul Mebûsu Hüseyin Cahit Bey'in, "*Rum vatandaşlarımızın, Ermeni vatandaşlarımızın vesair vatandaşlarımızın kemalî şerefle gösterebilecekleri ve bizim de kemalî teessürle yad edeceğimiz bir hakikattir."* sözlerinden anlaşılabileceği üzere gayrimüslim unsurlara ait mekteplerin Müslim unsurlara ait mekteplerden daha iyi durumda olduğu noktasında Boşo Efendi ile benzer düşüncelere sahip olduğu görülmektedir (**MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 78.). Hüseyin Cahit Bey, "en ziyade zulüm gören" mekteplerin resmî mektepler olduğunu söyler. Maârif bütçesinin oldukça az olmasını bu durumun sebeplerinden biri olarak değerlendirirken maârifin önemini bilen muhtelif unsurların maârife daha fazla bütçe ayırdıklarına dikkat çeker*: "...bugün Anadolu'yu gezecek olursanız, bizim ibtidâî mekteplerimizin sefil, zavallı, bikes hallerinin karşısında diğerlerinin mükemmeliyetini görürsünüz."* sözleriyle bu konudaki düşüncelerini dile getirir. En büyük amaçlarının da mektepleri, muhtelif unsurların rağbet edecekleri bir hâle dönüştürmek olması gerektiğini, eğer nitelikli mektepler yapılırsa muhtelif unsurların da bu mekteplere gelmek isteyeceklerini, böylece kardeşlik bağlarının güçleneceğini söyler. **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 79.

[267] **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 185.

önerisinde bulunur. Dağavaryan Efendi, Avrupa'ya gönderilecek talebelerin de Paris Sorbon Fakültesi'ne yollanması gerektiğini düşünür.[268]

Mebûsân Meclisi'nin 25 Teşrîn-i sânî 1326 (8 Aralık 1910) tarihli 13. birleşiminde Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın hükûmetin icraatı hakkında beyanatı ile ilgili müzakereler sırasında söz alan Karolidi Efendi ise, mebûsluk görevini yerine getirmek için gerek seçim bölgesini gerekse Aydın vilâyetini ve özellikle Anadolu'nun birkaç yerini gezip gördüğünü ancak maârif hususunda hiçbir ilerleme gözlemleyemediğini söyler. Mevcut mekteplerde üç sınıf ile bir muallimden başka bir şey olmadığını ifade eder.[269]

Aynı müzakereler sırasında görüş bildirmek üzere söz aldığı görülen mebûslardan biri de Dağavaryan Efendi'dir. Dağavaryan Efendi, rüşdiyye mektepleri ve rüşdiyye mektep muallimleri ile ilgili olarak şu değerlendirmelerde bulunur:

> *"Bu defa çok gezdim, 4-5 vilayet gezdim, her yerde mektepleri gördüm. Teessüfle söylerim ki, rüşdiye mekteplerimiz acınacak bir haldedir. Çok defa muallimlerin bir şeyden haberi yoktur. Adeta muallimler kendi söyledikleri dersleri bilmiyorlar."*

Dağavaryan Efendi rüşdiyye mektep muallimlerinin bu durumunun neden kaynaklandığını ise şöyle açıklar:

> *"Bu, rüşdiye mekteplerinde olan muallimlerin büyük bir kısmı vasıta ile daha yüksek bir mektebe gidip 150 kuruşluk bir muallim, 400, 500, 600 kuruşluk bir muallim olur. Onun için rüşdiyeler, âdeta çoluk çocuk elinde kalmıştır."*

Dağavaryan Efendi'ye göre mektep açmak istense bile yeterli muallim yoktur. Bu nedenle bütün mektepleri bir anda açmak yerine bir-iki sene için yalnızca rüşdiyye mektepleri açılmalıdır. Bu mektepler için nitelikli hocalar bulunduktan sonra diğer mektepleri açmak için uğraşılmalıdır.

İdâdî mekteplerinin programlarını da incelediğini söyleyen Dağavaryan Efendi, bu mekteplerde de adeta rüşdiyye düzeyinde dersler verilmesini eleştirir. Ayrıca bu mekteplerin yalnızca isimlerinin değiştirildiğini idâdî, "ekol sökonder", "jimnaz" ve lisenin de aynı anlama geldiğini söyler.

---

[268] **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 118.
[269] **MMZC**, D. I, İS. III, C. I, s. 434.

Dağavaryan Efendi'nin *"Darülfünunlara gelince; hocalarımızın hiçbirisi bunun içinde tahsil görmüş değildir."* sözleri üzerine ise Meclis Reisi araya girer ve bütün darülfünûn muallimlerinin hepsini cahil olarak mı gördüğünü sorar. Dağavaryan Efendi, bazılarını kastettiğini söyler. Avrupa darülfünûnlarında "Doktor Es Siyans" olanların ders verebildiklerini ancak kendilerinde şimdiye kadar "Doktor Es Siyans" hatta "lisansiyeler" dahî olmadığını ifade eder. Maârif Nâzırı Emrullah Efendi'nin *"Ne Darülfünunu biliyorsun, ne de maarifi biliyorsun."*[270] sözleri ile Dağavaryan Efendi'ye karşılık verdiği görülmektedir.

Dağavaryan Efendi'nin eleştirdiği bir diğer husus ise maârife ayrılan bütçenin doğru kullanılamamasıdır. Memurların, hocaların maaşlarına zam yapmaktan başka bir şey yapılmadığını düşünen Dağavaryan Efendi, muallimlerin niteliksizliği ile ilgili olarak da şu değerlendirmelerde bulunur:

> *"200 kuruş alan bir İptidaî muallimine 500 kuruş verdik, Rüşdiye mektebine gönderdik. Aynı hocadır, iptidaiyeden Rüştüyeye (rüşdiyyeye) gidiyor, orasını İptidaiye yapıyor. Rüşdiyeden İdâdiyeye gidiyor, orasını Rüşdiye yapıyor. Zira fazla bir şey bilmez, bilemez. Mekâtib-i âliyemize gelince: Maatessüf orada da lâyıklı hocalarımız, muallimlerimiz yoktur."*[271]

Âli mektepler düzeyinde ise Tıbbiyye Mektebine ilişkin düşüncelerini dile getiren Dağavaryan Efendi, bu mektepteki en büyük eksiklik olarak pratik eksikliğini gösterir. Nabza bakmayı dahî bilmeyen hekimler olmasını da buna bağlar. Ayrıca hekimlerin iyi bir şekilde yetişmeden, hastalık tanımadan, kendilerine maaş verilerek Anadolu'ya gönderilmelerini *"orada bulunan ahalimizin hiç kıymeti yok mudur?"* sözleriyle eleştirir.

Dağavaryan Efendi'nin Tıbbiyye Mektebi ile ilgili düşüncelerini Mebûsân Meclisi'nin 9 Mayıs 1327 (22 Mayıs 1911) tarihli 104. birleşiminde *"1327 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* dolayısıyla söz aldığı sırada bir kez daha meclis tartışma gündemine getirdiği görülmektedir. Dağavaryan Efendi'nin Tıbbiyye Mektebi'nde gördüğü eksikliklerden biri de teşkilâtsızlıktır. *"Maatteessüf bunun şimdiye kadar hiçbir teşkilatı yoktur, öyle ki, vaktine göre ve orada bulunan Heyet-i Muallimine göre, Mektep İdaresinin müdirine göre teşkilat değişir, kadro değişir, muallim*

---

[270] **MMZC**, D. I, İS. III, C. I, s. 442.
[271] **MMZC**, D. I, İS. III, C. III, s. 511.

değişir ve böylece onlardan istifade olunmaz." sözlerinden anlaşılabileceği üzere bu teşkilâtsızlık nedeniyle Tıbbiye Mekteplerinden yeterince yararlanılamadığını düşünmektedir.

Dağavaryan Efendi'nin Tıbbiyye Mektebinde huzursuzluğa neden olduğunu düşündüğü bir diğer husus ise *"Bir tarafı 20 lira alıyor, bir taraf daha genç, henüz mektepten çıkmış, bir tarafını bulmuş, nasıl ise 30 lira alıyor. Bunlar tabiidir ki, Mektep içinde daima gürültü çıkarmaya sebebiyyet veriyor."* sözüyle dile getirdiği gibi mektepte görev yapan öğretim elemanlarının maaşları arasındaki dengesizliktir. Dağavaryan Efendi'ye göre bu sorunun önünü alabilmek için Avrupa'daki usûl takip edilerek her öğretim elemanının saat başına alacağı ücret belirlenmelidir.

Dahilî ve haricî hastalıklar için muallim sayısının fazla olduğuna dikkat çeken Dağavaryan Efendi'ye göre "serîriyyât[272] muallimi" ise yoktur. Bu durum da yine teşkilâtsızlıktan kaynaklanmaktadır.

Dağavaryan Efendi'nin dikkat çektiği bir diğer husus *"Doktorluk kitaplardan öğrenilmez, asıl doktorluk hastanelerde, ameliyathanelerde, hasta başında öğrenilir."* sözlerinden anlaşılabileceği üzere doktorluğun ameliyat ve pratik gerektiren bir meslek olması nedeniyle teorik derslerden fazla klinik çalışmalara önem verilmesi gerektiğidir. Dağavaryan Efendi'ye göre bir talebe teorik bilgiyi ne kadar iyi öğrenirse öğrensin hasta ile doğrudan karşılaşmadıkça tam olarak yetişmiş sayılamaz.[273] Dağavaryan Efendi, Paris Fakültesi ile yaptığı karşılaştırmada ise Tıbbiyye Mektebi'nde yeteri kadar uygulama yapılmamasını şöyle eleştirir:

> *"Avrupa'da mekteplerden fazla seririyata, kliniklere ehemmiyet verilir. Mesela, Paris Fakültesinde bir talebe isterse nazarî derslere gitmesin hiç ehemmiyet vermez, yalnız bir gün hastaneye gitmese, kulağından tutarlar. Hiç değilse üç sene her gün gitmelidir. Üç senede ne kadar hasta görür bilir misiniz? Mesela, Fornikel=farnigner servisine giderse frengi için günde 300 tane hasta görür. Her gün bir hastalıktan 300 tane görürsü (görürse), artık o mesele hakkında hoca olur. Bizimkiler ise, tatbikat ve ameliyat görmüyorlar. Birçok vakit nazarî derslerini bitiriyorlar fakat hastanın yanına gittiklerinde şaşırıyorlar. Bunlarda iyi tecrübem vardır. Fransız Hastahanesinde, Yedikule Hastahanesinde bulunduğum esnada bunlardan 5-10 tane gelir idi. Bunlara hasta gösterirdik,*

---

[272] **Serîriyyât:** Hekim yetişeceklerin hasta başında ders gördükleri hasta koğuşları; hasta bakılan yerler, klinikler. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Yay. Haz. Aydın Sami Güneyçal, 24. bsk., Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2007, s. 942.

[273] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 37. Dağavaryan Efendi'nin bu konudaki benzer düşünceleri için ayrıca bkz. **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 148.

tatbikat ettirirdik. Çok vakit görürdüm ki, kalbin dinlemesini bile bilmezlerdi. Bir nabız bakmasını bilmezlerdi."[274]

Dağavaryan Efendi'nin dikkat çektiği bir husus da Tıbbiyye Mektebi'nin bulunduğu yer dolayısıyla uygulama yapılacak hasta bulunamamasıdır. Dağavaryan Efendi bu mektepte yer alan göz kliniklerinin dolduğunu, onun dışındaki kliniklere hasta dahî bulunamadığını söyler. Tıbbiyye Mektebi'nin Haydarpaşa'daki yerinden, hastaların buraya gitmedikleri ya da gidemedikleri için memnun olmadığı görülmektedir. Ancak *"...esasen Mektebin orada olması doğru değil ise, ne yapayım ki evvelce orada yapılmış, eğer 700 bin lira masarif olmasaydı naklinde bendeniz de ısrar edecektim."* sözlerinden anlaşılabileceği üzere yedi yüz bin lira masrafla mektebin başka bir yere nakledilmesini de istemediği anlaşılmaktadır.[275] Halkın ve talebelerin karşılıklı olarak birbirlerinden yarar görebilmeleri için Dağavaryan Efendi'nin önerisi ise Paris'te olduğu gibi birkaç yerde "serîriyyâthane" açılmasıdır.[276]

Mebûsân Meclisi'nin 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911) tarihli 103. birleşiminde *"1327 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* ile ilgili söz alan Papazyan Efendi'nin Maârif Nezâreti hakkında eleştirdiği hususlardan biri Nezâretin mekteplerin açılmasına ilişkin belirli bir yöntemi olmamasıdır. Papazyan Efendi, meşrutiyetle idare edilen bir hükûmetin mektep tesisinde izleyeceği üç yol olması gerektiğinden bahseder: "*Birincisi, vilayetin aded-i nüfusu, ikincisi, cehaletin derecesi ve üçüncüsü, matbuanın nispet-i adediyyesi."*[277] Ancak Maârif Nezâreti'nin mektep tesisinde bunları dikkate almadığını söyler.

Papazyan Efendi, maârifte gördüğü eksiklikler kadar bunların nasıl giderilebileceğine ilişkin görüşlerini de belirtir. Mekteplerin tesisinde Maârif Nezâretince esaslı ve belirli bir usûlün tatbik olunması, ibtîdâî öğretimin yedi seneye

---

[274] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 38.

[275] *"...bu kadar para sarf edildi, o Mektebin oradan nakli caiz değildir denilemez."* sözünden anlaşılabileceği üzere Artas Efendi, mektebin masraf gerekçesi ile nakledilmemesi görüşünü eleştirmektedir. Onun bu hususu eleştirirken kullandığı şu ifadeler ise kendisinin tıp ilmi ve Tıbbiye Mektebine neden önem verilmesi gerektiğine ilişkin görüşlerini yansıtması bakımından önemli görünmektedir: *"...her bir ilim, Vatanın terakkisine hizmet ettiği gibi, tababet başkaca bir mevki ihraz eder. Çünkü tababet bizim hayatımız, Milletimizin hayatı, Askerimizin hayatı tababettedir. Tabip yetiştirmek hususunda merciimiz de orasıdır."* **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 41.

[276] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 38.

[277] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 10, 11.

çıkarılması ve bunun son iki senesinin sanayi ve zirâat için ön hazırlığa ayrılması, ihtisas erbabı yetiştirmeye mahsûs olan idâdî mekteplerinin sayısının arttırılması, sanayi-i âlîye mahsûs bir mektebin tesis edilmesi, tedrisatın en mühim kısmı olan terbiye-i etfal ilminin tahsili için Avrupa'ya çok sayıda talebe gönderilmesi, İstanbul'daki ilmiye mekteplerine devam eden ve taşradan gelen talebenin ikâmetine mahsus ikâmethaneler tesis olunması, memleketin her tarafından belirli miktar talebe alınıp âlî mekteplere devam ettirilmesi, inâs terbiyesinin takviye edilmesi ve en mühim olarak da tedris işlerinde merkeziyet usûlünün kaldırılmasıyla muhtelif unsurlar ile cemaatların tedrisattaki hürriyet ve hukuklarına riayet edilmesi, husûsî mektep yapımına ve öğretim hizmetlerinin serbestçe icra edilmesi hususunu içeren bir kanun lâyihası yapılması, yaşlı olup okuyup-yazma bilmeyenlerin tedrisi için bütçeye bir miktar meblağın eklenmesi, Dârülmuallimîn bütçesinin arttırılması gibi öneriler sunduğu görülmektedir.[278] Dârülmuallimîn için ayrılan paya ilişkin düşüncelerini dile getiren Papazyan Efendi bu konuşması sırasında öğretmen yetiştirmeye yönelik şu önerilerde bulunur:

> *"Evvela darülmuallimlerimizin adedini tezyid etmeli; saniyen terbiye-i etfal için Avrupa'ya pek ziyade talebe göndermeli. Çünkü, memleketimizde bulunan muallimlerden hiç kimse memnun değildir. Salisen; umum muallimleri askerlik vazifesinden muaf tutmalı; rabian; muallimler, kendi mesleklerini memuriyet mesleğine tercih etmek için memurlar kadar ve hatta memurlardan ziyade mükafata nail olmalı."*[279]

Papazyan Efendi'nin taşralardaki darülfünûn ihtiyacını karşılamaya yönelik düşünceleri olduğu da görülmektedir. Taşrada âlî mektepler olmadığına dikkat çeken Papazyan Efendi'ye göre her vilâyetten belirli sayıda talebe, masrafları hükûmet tarafından karşılanmak üzere darülfünûna kabul edilmelidir. Bu talebelerin ikâmet edebilecekleri umûmî ikâmetgâhlar tesis edilmelidir. Papazyan Efendi, talebeler için yapılmasını istediği umûmî ikâmetgâhların yararlarını ise şöyle sıralar:

> *"Birincisi şudur ki, talebe birlikte yaşayarak gerek mektepte ve gerek istikbal hayatta birbirine merbut bulunacaktır. İkincisi, onların vasıtasıyla anasır-ı muhtelifede dahi irtibat hâsıl olur. Üçüncüsü, birlikte okuyarak, çalışarak, bir temasta bulunarak malumat-ı ilmiyyeleri daha derin ve daha mütenevvi olur ve dördüncüsü ise, heyet-i talimiyye bir nezaret-i maneviyye istimal ile*

[278] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 11.
[279] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 8.

çalışmalarına yardım eder. O hassenat-ı maneviyyeden başka bir de fevaid-i maddiye ciheti var. Bilhassa maddeten ne derece müzayaka ve zarurette bulundukları malum değil midir? Han köşelerinde rutubetli mahallerde günde 40 para ile imrar-ı hayat eden talebeden bir şey beklemeye hakkımız var mı? Bu etfal, memleketimiz için en aziz ve kıymetli bir etfaldir."[280]

Papazyan Efendi'nin memleketin ilerlemesi için önünde büyük bir engel olarak gördüğü cahil halkın eğitilmesi ile ilgili olarak da tatil günlerinde gece dersleri verilmesi şeklinde bir düşüncesi olduğu görülmektedir.[281]

2.8. Sınâî Eğitim İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 29 Kânûn-ı sânî 1324 (11 Şubat 1909) tarihli 26. birleşiminde Kayseri Mebûsu İmam Zâde Ömer Efendi'nin, Kayseri'de inşasına başlanan Sanayi Mektebine ayrılan tahsîsâtın ibtidâî ve rüşdî mekteplere ayrılmasına yönelik takriri[282] meclis tartışma gündemindedir. İmam Zâde Ömer Efendi "Kâtibi Sânî İzzet Paşa'nın icadı" olarak nitelediği ve Ankara vilâyeti dahilinden alınan "Rüsûmu munzamm" gelirlerinin bir kısmının Kayseri'ye bırakıldığını, bu parayla da Kayseri mutasarrafının Kayseri'de bir Sanayi Mektebi yapmak istediğini ancak kendilerinin Kayseri'de Sanayi Mektebi'ne ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle bunu istemediklerini söyler. Sanayi Mektebi'ne ayrılacak paranın ibtidaî mektep ya da başka bir ihtiyaç için kullanılmasını ister. Aristidi Paşa'nın, İmam Zâde Ömer Efendi'nin bu sözlerini eleştirirken kullandığı şu ifade ise kendisinin Sanayi Mekteplerine bakış açısını ortaya koyması bakımından önemli görünmektedir:

"Mutasarrıf, tahtı idaresinde bulunan beldelerde Sanayi Mektebi de açar. Fena bir şey mi? Cümlemiz arzu ederiz. Her devirde Sanayi Mektebi açılsın. Vâkıâ Kayseri'de halı ticareti var, marangozluk ta (da) vardır. Fakat Sanayi, bu iki şeyden ibaret değildir. Birtakım fukara vardır ki evlâdına sanat öğretemezler. Eğer bir Mektebi Sanayi açılırsa, orada fukara zuafâ çocukları giderler ve sanat öğrenirler. Esbabı maişetlerini, herbiri bir şeye tevessül edersek temin ederler. Bu fena birşey midir? Bu arzu olunmayacak bir şey midir? Bu, Mutasarrıf aleyhinde bir şikayet olabilir mi, Mekteb açıyor diye? Benim itikatımca olamaz."

Aristidi Paşa her devirde sanayi mekteplerinin açılmasını ister. Aristidi Paşa'ya göre "sanat" öğrenebilecek maddi güce sahip olmayan çocuklar Sanayi

[280] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 9.
[281] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 10.
[282] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 573.

Mektepleri sayesinde "sanat" öğrenebilirler ve bu da istenecek bir şeydir. Aristidi Paşa'nın bu sözlerine karşılık İmam Zâde Ömer Efendi tekrar söz alır ve kendisini savunur. Ona göre hiçbir insan *"maarif, mektep olmasın"* diye düşünmez. Ancak Kayseri'de mevcut olan para eğer yeni bir mektep yani Sanayi Mektebi yapımı için harcanırsa bu mektebin devamlılığını sağlayacak paranın karşılığı olmadığı ve ileride bu yüzden halktan usûlsüz para almak zorunda kalmamak gerekçesiyle böyle söylediğini ifade eder. Aristidi Paşa'nın bu açıklama üzerine tekrar söz almadığı görülür ve ikili arasında geçen tartışma bu şekilde sonlanır.[283]

Mebûsân Meclisi'nin 26 Mayıs 1326 (8 Haziran 1910) tarihli 108. birleşiminde *"1326 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* ile ilgili tartışmalar sırasında söz alan Zöhrap Efendi, kendi mekteplerindeki öğretimin düzeyinin Fransa'da yirmi sene önce uygulanan düzeyde olduğunu dile getirir. Artık Fransa, Almanya ve İngiltere'de uygulanan tahsilin, sınâî tahsil olduğuna dikkat çeker. Memur olmayı hedefleyen anlayış yerine gençlere bir an önce para kazandıracak sınâî tahsile önem verilmesi gerektiğini söyler. Bununla ilgili lâyihalar hazırlanması önerisinde bulunur.[284]

Mebûsân Meclisi'nin 2 Mayıs 1327 (15 Mayıs 1911) tarihli 98. birleşiminde *"Nafia Nezâreti 1327 senesi bütçe görüşmeleri"* dolayısıyla söz aldığı sırada Zöhrap Efendi'nin bu hususta benzer düşünceleri dile getirdiği görülür. *"...asrımızda, zamanımızda tedris ve tahsil meselesi bir buhran geçiriyor"* sözüyle maârifin durumunu ortaya koyan Zöhrap Efendi, bu sonuç nedeniyle kimi uzmanların yalnızca âlî tahsile teşebbüs etmemek; "tahsil-i maddiyeye", "tahsil-i sanayiye" de önem vermek gerektiğini düşündüklerini söyler. Fransa, Almaya gibi tahsil derecesi yüksek yerlerde "tahsil-i maddiyeye", "tahsil-i sanayiye" daha fazla önem verilmesi gereği hissedildiğini için bu amaçla büyük uğraşlar verildiğini, sanayinin amelî surette yayılması için büyük fedakârlıklar gösterildiğini anlatır. Muntazam ve tetkik üzerine yapılmış bir program ile Osmanlı memleketlerinde Sanayi Mektepleri açmanın mühim bir emir olduğunu ifade eder. Mevcut Sanayi Mektepleri ile ilgili olarak da değerlendirmede bulunan Zöhrap Efendi, birkaçının nakdî yardım noksanlığı nedeniyle muallimleri olmadığına ve kapanacak hâle geldiklerine dikkat çeker.[285]

---

[283] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 577, 578.
[284] **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 115.
[285] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VI, s. 506.

Mebûsân Meclisi'nin 12 Teşrîn-i evvel 1327 (25 Ekim 1911) tarihli 6. birleşiminde *"Mükellefiyet-i Askeriye Kanun lâyihası"* dolayısıyla söz alan Zöhrap Efendi'nin, bir kez daha sanayi ile ilgili düşüncelerini dile getirdiği görülür. Zöhrap Efendi'ye göre "ticaretle, sınâatla, medeniyetle olan hücumlar asıl harptir." Bunlarda mağlup olanlar diğer hususlarda muzaffer olamazlar. Mevcudiyetin koruması için "daimî harpte" muzaffer olmaya çalışılmalıdır.[286] Zöhrap Efendi, Türk unsurunda sanayinin durumuna ilişkin olarak da şu değerlendirmede bulunur:

> *"Bir taraftan Teşvik-i Sanayi Kanunu yapıyorsunuz, memlekette sanayii uyandırmağa çalışıyorsunuz; fakat nerede teşei-i (teşvik-i) sanayi, nerede amele, nerede san'at, nerede işçi, nerede, nerede? Yine bilhassa Türk unsuruna hitaben söylüyorum; bugün san'at, ticaret diğer anasırda bir dereceye kadar müterakki, carîdir. Türk unsurunun bu hususlaki esbab-ı mahrûmiyyeti nedendir bilir misiniz? Bazıları batıl bir fikir dermeyan ediyorlar, diyorlar ki, Türk unsuru sınaata, ticarete müsait değildir; kat''yyen böyle değil. Yalnız zavallının vakt-ü zamanı imkânı yok. Hizmet-i askeriyeden vakti boş kalmıyor ki bu işlere baş vursun."*[287]

Mebûsân Meclisi'nin 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911) tarihli 103. birleşiminde *"1327 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* ile ilgili söz alan Papazyan Efendi'nin şu ifadeleri ise kendisinin amelî öğretimin önemine yönelik düşüncelerini ortaya koyması bakımından önemli görünmektedir:

> *"Memleketimizde zürra sanatkâr sınıflarının ahalinin 90 ve 95'ini teşkil ettiğini daima söylüyoruz. Bu 95 için bu ana kadar ne yaptık? Bunlar, ne sizin tedrisat-ı aliyenizden ne taliyenizden ve ne de liselerinizden istifade etmeye muktedirler. Ahalinin ekseriyyetini teşkil eden bu sınıflara öyle bir terbiye vermeliyiz ki, onlar çalışıp hâsılatını artırmak, kazanç elde edebilmek iktidarını ihraz etsinler ve bu suretle kendi mevcudiyetlerini muhafaza edebilsinler. Ulum-u ameliyye, ahalimiz için en mühim meselelerdendir. Zira, eskiden kalma usul-i ziraiyye ve sanayi ile devam edersek mahvolacağımız muhakkaktır."*

Papazyan Efendi'nin zirâat ve sanayi noktasından değerlendirdiği amelî öğretimin gelişmesi için sunduğu öneri ise şöyledir:

> *"...evvela mekâtib-i iptidaiyyenin son iki senesinde sanayi ve bilhassa ziraat mebadisi hakkında malumat-ı esasiyye verilmesini teklif ediyorum. Saniyen; taşrada sanaat ve ziraat mekteplerinin tesisine takviyyet verilmesini talep ediyorum. Zira, bu gibi mekteplerden memleketimiz mahrum kalmıştır ve salisen; ulum-u aliyye-i ameliyeye dair hiçbir müessese bulunmadığından hiç olmazsa bir*

[286] **MMZC**, D. I, İS. IV, C. I, s. 109.
[287] **MMZC**, D. I, İS. IV, C. I, s. 110.

politeknik mektebi tesisini teklif ediyorum ve bu hususta Maarif Nezaretinin nazar-ı dikkatini celbederim. Avrupa memleketlerinin her birinde böyle müesseseler vardır."

Memleketin *"memurdan çok, adama muhtaç"* olduğuna dikkat çeken Papazyan Efendi'nin eleştirdiği bir diğer husus da mevcut mekteplerde ihtiyacın ve talebin göz ardı edilerek sadece memur yetiştirmenin amaçlanmasıdır.[288]

2.9. İbtidâî Eğitim İle İlgili Görüşleri

Mebûsan Meclisi'nin 28 Temmuz 1325 (10 Ağustos 1909) tarihli 129. birleşiminde *"1325 senesi Muvazene-i Umûmîyye Kanun lâyihası"* meclis tartışma gündeminde yer alır. Kanun lâyihasının Maârif Nezâreti bütçesine ilişkin kısmında Maârif Meclisi ve Mekâtib-i İbtidâiyye Müdürlerine ihtiyaç olup olmadığı ile ilgili tartışmalar sırasında söz alan Zöhrap Efendi'nin bu konuda düşüncelerini dile getirdiği görülmektedir. Zöhrap Efendi'ye göre *"bir iklimin, bir memleketin, bir yerin mahsulü olan ve Anasırı Muhtelifeyi birbirine ısındıracak ve tevhidi vatanı teşkil edecek şey, maariftir, diğer taraftan askerliktir."* Askerlik ve maârifte yetki genişliği kuralı olmaması gerektiğini savunan Zöhrap Efendi, Mekâtib-i İbtidâiyye Müdürlerinin ve Maârif Meclisinin olmasını iki açıdan gerekli gördüğü anlaşılmaktadır. Bunlardan biri talîm ve terbiye hususundaki yanlışları düzeltmek, diğeri ise özellikle Avrupa'da maârif ile ilgili gelişmeleri takip ederek kendi memleketlerinde uygulayabilmek içindir.

Zöhrap Efendi'nin, Maârif Nâzırının memlekette on bin ibtidâî mektep olduğuna ilişkin sözünün doğru olduğunu ifade ettiği sırada Konya Mebûsu Mustafa Efendi, *"Hava var, hava!"* diyerek araya girer. Bunun üzerine Zöhrap Efendi, tam da bu nedenle "*havayı cisme tahvil etmek için"* Mekâtib-i İbtidâiyye Müdürlerine daha çok gerek olduğunu dile getirir. Ayrıca Zöhrap Efendi'ye göre bütçe görüşmeleri sırasında bir dairenin teşkilâtını değiştirmek doğru değildir. Eğer bir dairenin teşkilâtı değiştirilmek isteniyorsa, bunun husûsî bir kanunla konu edilmesi gerekir. Bu nedenle Zöhrap Efendi, bütçe kanunu ile Mekâtib-i İbtidâîyye Müdüriyetinin kaldırılmasını da doğru bulmadığını ifade eder.[289]

---

[288] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 8.
[289] **MMZC**, D. I, İS. I, C. VI, s. 302, 303.

Aynı bütçe görüşmeleri sırasında Zöhrap Efendi Mekâtib-i İbtidâiyye Müdürüne verilen dört bin kuruşun çok fazla olduğu şeklindeki eleştirilere de cevap verir. Kullandığı şu cümlelerden ise ibtidâî mektep hocaları hakkındaki düşüncelerini anlamak mükündür:

> *"Hariciye Nezaretinden bir şube müdürü olsa yhaut (yahut) Brüksel'de bir maslahatgüzar olsa, buna on beş bin kuruş vermeyi muahaze etmek kimsenin hatırına gelmez Fakat bizim mekâtibi iptidaiyemizin, ki başlıca en mühimleridir, çünkü bir mektebi âlide terbiyeyi tahkim için o kadar büyük himmet lâzım değil, mekâtibi iptidaiyede yani hali tufûliyyette ki terbiye ve takviye elzemdir. O noktada mesuliyet kabul eden ve ifayı vazife edecek olan bir müdüre verilen dört bin kuruş, müthiş ve memleketimizi yıkacak bir meblağ gibi telakki olunuyor. Bunu katiyyen kabul etmem."*[290]

Mebûsan Meclisi'nin 20 Kânûn-ı sânî 1325 (2 Şubat 1910) tarihli 34. birleşiminde Agop Boyacıyan Efendi'nin, *"Şehremaneti istikrazı hakkında Muvazenei Maliye Encümeni Mazbatası"* dolayısıyla görüşlerini bildirmek üzere söz aldığı sırada kullandığı şu ifadeler ise ibtidâî ve rüşdî mekteplere ilişkin düşüncelerini göstermesi bakımından önemli görünmektedir:

> *"Evvela mekâtibi iptidaiyemizin ıslahı ve saniyen vilâyâtta yollarımızın ikmali. Eğer bu iki şeyi yapmazsak, kendimizi aldatmayalım, selamete yetişmiş olamayız. Onun için, itibarı malimizi iyi saklamalıyız. İleride, bendeniz görüyorum ki, büyük bir istikraz akdedeceğiz. Bu iki meselelere, yani mekâtibi iptidaiye ve Rüştiyelerin ıslah ve tamimine ve vatanımızın tealisine gayret edelim."*[291]

Mebûsân Meclisi'nin 25 Mayıs 1326 (7 Haziran 1910) tarihli 107. birleşiminde *"1326 senesi Muvazene-i Umûmîyye Kanunu lâyihası"*nın Maârif Nezâreti bütçesi ile ilgili kısmında söz alan Hamparsum Efendi'nin ibtidâî mekteplere ilişkin görüşlerini dile getirdiği görülmektedir. Hamparsum Efendi'nin ibtidâî mekteplerin önemi ve bu mekteplerde nasıl bir eğitimin verilmesine yönelik düşüncelerini ise şu ifadesinden anlamak mümkündür:

> *"Maâriften bahsolunduğu zaman arkadaşlarım, hep İdâdî Mekteplerine dair görüşüyorlar. Bir insan, kendi için bir bina yaptığı zaman o binanın temelini sağlam yapmaya çalışır. Bizim maarifin temeli de Mekâtibi İbtidâiyyedir. Maarifi İbtidâiyyedir. Maarifi İbtidâiyyeyi öyle hocalara teslim ediyoruz ki, bu temeli gittikçe çürütmüş oluyoruz. Onların öğrettiklerinin hiçbiri fununu hâzıraya muvafık değildir. Avrupa'da çocukların 7 yaşına kadar eline hiç kitap*

[290] **MMZC**, D. I, İS. I, C. VI, s. 303.
[291] **MMZC**, D. I, İS. II, C. II, s. 107.

verilmeden tahsil ettiriliyor. Onlara ameli olarak hikmetten, kimyadan bahsolunuyor. Bu gibi şeyler onlara oyun gibi öğretiliyor. Böyle mektebi âliye gittiği zaman o çocuk, birçok şeylerin esasını öğreniyor."

Hamparsum Efendi'nin eleştirdiği bir diğer husus ise çocukların pek çok defa mektebe gönderilmesi yerine sokaklarda ufak tefek işlerle örneğin çıraklıkla büyütülmesidir. Hamparsum Efendi ayrıca ibtidâî tahsil mecbur olduğu hâlde bunu icra edecek hiçbir zabıta olmamasına da dikkat çeker. Bu gibi çocukları cehalet ve sefaletten kurtarmak için nezâretin ve hükûmetin tedbirler alması gerektiğini söyler. Hiç olmazsa mektep olan yerlerde ahâlînin, çocuklarını mektebe göndermeye mecbur tutulmaları gerektiğini ifade eder. Maârif Nâzırı Emrullah Efendi'nin, Maârif Kanunu'nda bu hususa yer verildiğini ve zaten mecburî olduğunu söylemesi üzerine Antalya Mebûsu Ebüzziya Tevfik Bey, bu kanunun otuz sekiz sene evvel neşrolunduğuna ancak hâlâ tatbik olunmadığına dikkat çeker. Emrullah Efendi ise artık uygulamaya başladığını söyler.

Ayrıca Hamparsum Efendi, maddi durumu iyi olmayan çocukların kitap masraflarına da dikkat çeker. Bununla birlikte gündüz fabrikalarda çalışmak zorunda olanlar için tarih, coğrafya, hesap öğretmek üzere gece mektepleri açılması önerisinde bulunur.[292]

Mebûsân Meclisi'nin 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911) tarihli 103. birleşiminde *"1327 senesi Maârif Nezâreti bütçesinin"* meclis tartışma gündeminde yer aldığı görülmektedir. Maârif Nezâreti'nin heyet-i umûmîyyesi ile ilgili söz alan mebûslardan Papazyan Efendi; Romanya'nın kırk beş, Bulgaristan'ın otuz, Sırbistan'ın yirmi beş sene önce kabul ettiği mecburî ve parasız tahsilin kendilerinde hâlâ kabul edilemediğine dikkat çeker.[293] Papazyan Efendi'ye göre öğretimin mecburi olabilmesi için talebenin elbise, kitap ve geçimini sağlayacak diğer ihtiyaçlarının hükûmet tarafından parasız karşılanması gerekir.[294]

Papazyan Efendi'nin, Abdülhamit devrinde öğretimin ibtidâî kademesi ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir:

---

[292] **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 77.
[293] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 7.
[294] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 8.

"Malumdur ki, devr-i sabıkta Hükümet-i Müstebide, ihtilalden ziyade, tedrisat-ı ibtidaiyyeden korkuyordu. Çünkü, tedrisat-ı ibtidaiyye, ahalimizin en geri kalan tabakalarına kadar aks ve taammüm ederek ve bu suretle onların gözlerini açarak büyük bir tehlike teşkil ediyordu ve ahalide, tedrisat-ı ibtidaiyyeden istifade ederek kendi hukukunu derç ve müdafaa etmeye alıştıracaktı. Ondan dolayı idiki, devr-i sabıkta mekatib-i ibtidaiyye yok gibi idi."[295]

"Abdülhamit devrinde yalnız öğretimin ibtidâî kısmından değil bütün öğretimden endişe edildiğini" söyleyen Bursa Mebûsu Mehmet Tahir Bey'in de Papazyan Efendi'ye bu hususta katıldığı görülmektedir. Papazyan Efendi ise, Abdülhamit devrinde maârifin durumu ile ilgili sözlerine şöyle devam eder:

"...mekatib-i ibtidaiyye o vakit medfun idi. Devr-i sabıkta tedrisat âdeta bir zehir idi ki, tedricen Etfal-i Vatanın ruhunu temizleyerek ahlaklarını telmih ederek onları istibdat için birer alet ve istinatgah yapmak maksadına hizmet ediyordu. Devr-i sabıkın mektepleri, hemen umumiyyetle memur fabrikası idi ve ona meyyal idi, zira başka meslek-i faaliyet meskût idi. Memur bu memleketin gayr-i mesul sahibi idi. Ve ondan maada memur sınıfı başkalarına nispetle en ehemmiyyetli olan mevki-i istikbali maddeten en ziyade temin edilen bir meslek idi. Sonra, o devirde tedrisat yalnız sunuf-u aliyyeye münhasır idi. Çünkü, tedrisat-ı ibtidaiyye yok idi ve mekâtib-i taliyye de şerait-i duhuliyye ve maddiye cihetlerinden o kadar ağır idi ki, çalışkan ahali ondan istifade etmek halinde bulunmuyordu."

Papazyan Efendi, Abdülhamit devrinde maârifin durumunu ortaya koyduktan sonra sözlerine, Meşrutiyet devrinde maârifin amacının ne olması gerektiği ile ilgili devam eder. Meşrutiyetle idare olunan hükûmetin, her şeyi çalışkan ahâlî eliyle, ahâlî için yapması gerektiğini söyler. Bu nedenle tedrisâtın dahî halk için yapılması gerektiğini belirtir. "Tedrisât-ı cedidenin" de amacının öncelikle ferdin niteliklerini ve yeteneklerini ortaya çıkararak onun ilerleme ve olgunlaşma sebeplerini temin etmek ve ikinci olarak da fertleri medeni, olgun, ahlâklı, hürriyet sahibi, beşeri heyetin üyesi bir vatan evlâdı olarak yetiştirmek olduğunu ifade eder. Papazyan Efendi, maârifte ulaşılması istenilen amaca götürecek "amelî ve nazarî tedrisât" olmak üzere iki yol olduğundan bahseder. Bütün bunların başlangıç noktasını da diğer medeni devletlerde olduğu gibi ibtidâî öğretimin teşkil ettiğini savunur. Papazyan Efendi, ibtidâî öğretimin iktisadî, toplumsal, zirâî, sanatsal ve askerî yönden etkilerini ise şu cümleler ile dile getirir:

[295] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 6.

"Yalnız Maarifi iptidaiyyedir ki, ahalinin her sınıfına, her tabakasına tesir ve taammüm ederek bütün ahaliyi temdin ile kendi hukuk ve menafiine vakıf olur. Maarif-i iptidaiyye, menafiî iktisadiyye ve ictimaiyye nokta-i nazarından beynilmilel (beyne'l-milel) cidal-i iktisadide ahaliye, kendi mevcudiyetlerini muhafaza ve rekabete mukavemet etmek iktidarını verir. Maarif-i ibtidaiyye, bilhassa memleketimizin biçare cahil zürra ve sanatkâr ahalisi için en elzem olan şeydir. Şimdiki halde devam edersek, en ufak bir rekabete bile dayana(maya)cağız. Bunlardan mada tedrisat-ı ibtidaiyye, efrad-ı askeriyyenin seviyye-i irfanını tezyid eder. Bu suretle kuvve-i askeriyye, maddeten dahi kesb-i metanet eder."[296]

2.10. Kız Öğrencilerin Eğitimi İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 25 Mayıs 1326 (7 Haziran 1910) tarihli 107. birleşiminde *"1326 senesi Muvazene-i Umûmîyye Kanunu lâyihası"*nın Maârif Nezâreti bütçesi ile ilgili kısmında söz alan Varteks Efendi'nin dile getirdiği bir husus da inâs mekteplerine önem verilmesi yönündedir. Van, Bitlis, Erzurum ve civarında hiç inâs mektebi olmadığını söyleyen Varteks Efendi'ye göre bir memleketin "valideleri" tahsil görmezse o memleketin iktisadî kaynakları, milletin malî durumu ne kadar yüksek olursa olsun faydasızdır. *"Düşünülsün ki, o vâlideler yarınki vatan yavrularının mürebbiyeleridir. Onların seviyei ahlakiyesini istikbalimiz üzerinde büyük bir tesiri vardır."* sözleri de kız öğrencilerin eğitimine ilişkin bakış açısını ortaya koyması bakımından önemlidir.[297]

Hamparsum Efendi'nin de kız öğrencilerin terbiyesinde başarılı olacak muallimeler yetiştirmek ve mektepler açmak gerektiğini savunduğu görülmektedir.[298] 25 Teşrîn-i sânî 1326 (8 Aralık 1910) tarihli 13. birleşimde *"Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hükûmetin icraatı hakkında beyanatı"* ile ilgili müzakereler sırasında söz alan Hamparsum Efendi, kabinenin beyannamesinde dahilî ve haricî siyasetten bahsedildiğini ancak kendisinin yalnızca dahilî siyaseti tenkit edeceğini belirterek sözlerine başlar. Adana (Kozan) mebûsu olması nedeniyle de Adana'yı ziyaretinde gördüğü durum üzerinden kabinenin izlediği dahilî siyaseti meşrutiyetin ruhuna ve Kanun-i Esâsi'ye uygunluğu yönünden değerlendireceğini ifade eder. Adana'da meydana gelen, milyonlarca lira zarara ve pek çok can kaybına neden olan

[296] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 6, 7.
[297] **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 71.
[298] **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 77.

"Adana hadisesine" değinir.[299] Meydana gelen bu olayların asıl nedenine ilişkin düşüncelerini dile getirirken de Adana'da maârifin durumu ve inâs mekteplerine ilişkin şu açıklamada bulunur:

> *"Acaba Adana hadisesine sebebiyet veren asıl esbab ne idi? Hepimiz de itiraf ederiz ki, bu vaka cehalet yüzünden oldu. Bu cehaleti defetmek ise tabiî Maarif vasıtasıyla olacağında hiç şüphe yoktur ve bu Maarifin ise orada pek nâkıs olduğunu ben teslim ettiğim gibi, hepiniz de teslim edersiniz, gerek mektebi iptidai ve gerek rüştüye (rüşdiyye) bunların hepsinin pek çok kusurları vardır ki bunun hakkında Maarif Nazırı Beyefendinin nazarı dikkatini celbeteceğim. Ve göstereceğim ki, en esaslı bir hatada bulunuyor, o nedir? Biliyorsunuz ki, cehaleti ilk defa olarak defeden en birinci mektep inas mektebidir. Halbuki orada inas mektebi bulunmadığı halde bu hususta teşebbüsatta da bulunulmamıştır."*

İbtidâî ve rüşdî mekteplerde gördüğü eksikliklerin yanı sıra Hamparsum Efendi'nin bu konuşmasında dikkat çektiği bir husus da kız öğrenciler için gerekli gördüğü "inâs mekteplerinin" eksikliğidir. Hamparsum Efendi'nin, Maârif Nezâreti'ni bu konu da hiçbir teşebbüste bulunmadığı gerekçesiyle eleştirdiği görülmektedir.[300]

Mebûsân Meclisi'nin 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911) tarihli 103. birleşiminde *"1327 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* ile ilgili söz alan Papazyan Efendi ise çocukların esas terbiyelerini annelerinin elinden alacakları gerekçesiyle kız öğrencilerin eğitimine önem verilmesi gerektiğine ilişkin düşüncelerini şöyle ifade eder:

> *"...kadınlar terbiyyesinin derecesi de çok geri kalmıştır, pek dundur. Fakat İstanbul'da Hükümetin bu babtaki ihmalini anlayamıyorum. Yalnız İstanbul'da bir dar-ül muallimatımız vardır. Bunun resmî cetvelinde sanayi talimatıyla karışık olduğundan asıl miktarını bilmiyorum, ihtimal ki, o da darülmuallimlerimiz halinde bulunuyor. İnas rüştüyyeleri (rüşdiyeleri) ise bütün memlekette yalnız (118)'dir. Çocukların esas terbiyyesi, validelerin yediyle olacağı malum olduğundan, bahusus en ziyade Nezaretin nazar-ı dikkatine arz ediyorum."*[301]

[299] **MMZC**, D. I, İS. III, C. I, s. 438.
[300] **MMZC**, D. I, İS. III, C. I, s. 439.
[301] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 10.

2.11. Ders Kitapları İle İlgili Görüşleri

Mebûsan Meclisi' nin 16 Teşrîn-i sânî 1325 (29 Kasım 1909) tarihli 8. birleşiminde *"İpek Mebûsu İbrahim Bey'in; matbuata icabeden ehemmiyetin verilmesi, gazete ve sair matbu eserlerden ve memleket dâhilî telgraflardan alınan posta ücretlerinin tenziline dair takriri"*[302] meclis tartışma gündeminde yer alır. Maârife olan ihtiyacın ortada olduğunu söyleyen İbrahim Bey, buna rağmen maârifin esasını teşkil eden ibtidâî ve rüşdî düzeyde mekteplerde okutulan kitap ve dergilerin basım masrafının üç beş kat yüksek olduğuna dikkat çeker. Taşraya gönderilen kitap ve dergilerden posta ücreti alınmasıyla bu fiyatların bir kat daha yükseldiğini söyler. Mekteplerde okutulan kitap ve dergilerin uygun bir fiyata getirilmesini ve posta ücretlerinden muaf tutulmasını ister. Mazliyah Efendi[303] ve Varteks Efendi takririn dikkate alınmasını yönünde görüş bildirirler. Yapılan oylama sonucunda takririn tartışma gündemine alınarak Maârif Encümenine gönderilmesine karar verilir.[304]

Mebûsan Meclisi'nin 9 Kânûn-ı sani 1325 (22 Ocak 1910) tarihli 28. birleşiminde meclis tartışma gündeminde yer alan konulardan biri de *"Hakkı Telif Kanun lâyihası"*dır. Kanun lâyihasının ikinci maddesinin[305] okunmasının ardından İpek Mebûsu İbrahim Bey'in kitap ve dergi fiyatları ile ilgili düşüncelerini meclis gündemine bir kez daha taşıdığı görülür. Telif hakkıyla birlikte kitap fiyatlarının

---

[302] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 124, 125. Aynı birleşimde matbuatın çoğaltılıp gelişmesi için gazete kağıdı ithâlinden alınan vergiden, posta ve telgraf ücretlerinden muaf tutulması hususunda bir takririn de Nali Efendi'den geldiği görülmektedir. Nali Efendi'ye göre bir memlekette genel ahlâk yalnızca mekteplerin çoğaltılması ve düzenlenmesiyle ilerlemez. Matbuatın çoğaltılıp yaygınlaşmasının da toplumsal, ahlâkî, maddi ve manevi faydaları vardır. Bu yüzden gazete kağıtlarından alınan gümrük vergisinin kaldırılmasını, gazetelerden alınan posta ücretlerinin uygun bir hâle getirilmesini ister. Çorum Mebûsu Ali Osman Efendi takririn kabul edilmemesi yönünde görüş bildirir. Gerekçesini ise şu cümlelerle dile getirir: *"Kâğıttan alınan resmi tenzil olunursa terbiyei umumiyenin terakkisine vasıta olur diyor. Bu doğru değil. Terbiyei umumiyenin istifadesi, evvelemirde mekâtibin tekessürüyle olur. Mekâtip tekessür etmedikçe ahali müstefit olamaz. Olsa olsa matbaacılar müstefit olur."* Buna karşılık Kırkkilise Mebûsu Mustafa Arif Bey ve Pançedoref Efendi takririn tartışma gündemine alınması yönünde görüş bildirirler. Yapılan oylama sonucu takririn görüşme gündemine alınarak Muvazene-i Umûmiyye Encümenine gönderilmesine karar verilir. **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 125, 126.

[303] **Nesim Mazliyah Efendi:** 1878 Manisa doğumludur. Hukuk Mektebini bitirmiştir. Selanik Ticaret Mahkemesi üyesi iken seçimlere katılmış ve 1 Kasım 1908'de 184 oy alarak İzmir'den mebûs seçilmişir. İkinci ve üçüncü devrede de mebûsluk görevini sürdürmüştür. Güneş, **a.g.e.**, s. 261.

[304] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 125.

[305] Hakkı Telif Kanun lâyihasının ikinci maddesi şöyledir: *"Mahsulâtı fikriye ve kalemiye her nevi kütübü müellefat ve resim ve elvah ve hutut ve mâhkukât ve heykel ve plan ve harita ve mimari ve coğrafî ve toprağrafî ve sair fenni musattahat ve musiki beste ve notaları gibi azardır."* **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 589.

yükseleceğine dikkat çeken İbrahim Bey, halkın ekonomik durumuna ilişkin düşüncelerini ise şöyle dile getirir:

> *"Cümlemizce malumdur ki millette para yok, meselâ çocuk mektebe geldiği vakitte aşağıda pabuç yok. Hatta mahalle mekteplerinde bir fukara çocuğu ayaklarını temizler, öyle yalın ayak mektepe girer. Emin olunuz ki bunlarda da pek fakir olanları vardır ki kitap parası olmadığından mektebe gidemiyor. Düşünelim, yalnız kırk paralık elifbağ (elifba) almayacak bir de coğrafya alacak tarih, hesap alacak yirmi otuz kuruş kitap parası tedarik edecek, insaf edelim. Düşünelim, papucu (pabucu) olmayan köylü çocuğu otuz kuruş kitap parası nasıl tedarik edebilir? Hakkı telif diyoruz. Bu hakkı telif, zamanı sabıkta olmadığı halde yine kitaplar o kadar pahalı idi. Şimdi daha pahalı olacak. Fukaraya acıyalım, onları düşünelim, onları herkes İstanbulda gibi iş sahibi değildir. Taşralarda fukara çoktur."*

İbrahim Bey mekteplerde okutulan kitapların telif hakkından muaf tutulması yönünde görüş bildirir.

Artas Efendi, İbrahim Bey'in bu görüşlerine katılmaz. Artas Efendi'ye göre mektep kitapları için dahî olsa böyle bir istisnanın uygulanması hırsızlığa davet çıkartmak anlamına gelir ve bu da kanuna uygun değildir.[306]

Varteks Efendi ise sözlerine, İbrahim Bey'in daima fakirlerin hukukunu gözeten tekliflerde bulunduğunu ancak bu teklifinin fakirlere muhalif bir teklif olduğunu belirterek başlar. Varteks Efendi'ye göre mekteplerde nitelikli, pedagojiye uygun kitapların meydana gelebilmesi için eser sahiplerinin ödüllendirilmesi gerekir. Bu ödül de telif hakkıdır.

Varteks Efendi kitap fiyatlarının Maârif Nezâreti'nce belirlemesi fikrine de karşıdır. Ona göre eser sahipleri eserlerinin fiyatlarını kendileri belirlemelidir. Varteks Efendi'nin bu hususta düşüncelerini ise şu cümlelerinden anlamak mümkündür:

> *"Diyorlar ki Maarif fiyatını koysun hakkı yoktur. İsterse resmî ister gayri resmî mekteplerde olsun. Maarifin başka çok vasıtaları vardır. Müsabaka edebilir. Ben coğrafya kitabı isterim der. Beş on adama teklif eder. Onlar içinden istediğini alır. Fakat ben kendi kendime bir kitap yaparsam fiyatını takdir ettiremem. Bunda Maarifin asla hakkı yoktur. O benim hürriyeti şahsiyeme aittir. Onun için teklif ederim ki herkesi hür bırakmalı, her müellif kendi kitabını istediği gibi satmakta serbesttir."*[307]

---

[306] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 589.
[307] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 590.

Konu ile ilgili görüş bildiren mebûslardan Hamparsum Efendi ise, söz konusu mektep kitapları dahî olsa yine telif hakkı olması gerektiğini savunur. İbrahim Bey'in bahsettiği mektep kitaplarını alacak maddi güce sahip olmayan talebeler için de ücretsiz kitap dağıtılması önerisinde bulunur. Bu şekilde hem eser sahiplerinin telif hakları korunacak hem de talebeler mağdur olmayacaktır.[308]

Telif Hakkı Kanun lâyihasının üçüncü maddesinin[309] okunmasının ardından söz alan Kastamonu Mebûsu Ahmet Mahir Efendi'nin sözleri ise mecliste yeni bir tartışma başlatır. Ahmet Mahir Efendi, muallimlerin öğrettikleri ilimlerin talebelerine yadigâr kaldığını, talebelerin bunları derleyerek kitap şekline getirebileceğini, bunun engellenmesini uygun görmediğini söyler.

Bu hususta görüş bildiren mebûslardan Dağavaryan Efendi ise, kendisi hoca olsa talebelerine kendi ders notlarını bastırıp satma hakkını vermeyeceğini ve böyle bir şeyin hiçbir yerde kabul edilemeyeceği gibi kendilerinin de bunu kabul etmelerinin mümkün olmadığını ifade eder.

Boyacıyan Efendi, Dağavaryan Efendi'nin bu düşüncelerine ek olarak talabeye böyle bir hak verilmesi durunda görülebilecek zararlara dikkat çeker. İlmin daima ilerlediğini, bu durumda muallimin de kendi fikrini gözden geçirip düzeltme hakkı olduğunu, ayrıca talebelerin ders notlarını düzgün tutamaması gibi bir riskin olduğunu da sözlerine ekler.[310]

Talebelerin dinledikleri dersleri not alıp yayınlamaları ile ilgili görüş bildiren mebûslardan biri de Zöhrap Efendi'dir. Muallimlerin haklarının korunması ve muallimlerin mevcut durumlarına ilişkin değerlendirmede bulunan Zöhrap Efendi'nin şu cümleleri ise oldukça önemli görünmektedir:

> *"...pek âlâ bilirsiniz ki bizde muallimlerin heyeti içtimaiyede mevkii parlak bir mevki değildir. Mesela vükelâdan bir zat kadar, hattâ tüccar kadar para kazanan bir muallim gösterebilir misiniz? Yoktur. Velhasıl bizde muallimlik pek kârlı bir iş değildir. Bu vaziyette bulunan bir millette muallimin esbabı maişetini onun*

[308] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 592.
[309] Kanun lâyihasının üçüncü maddesi şöyledir: "*Hakkı telif gibi asarı tab ve neşir ve mevkii ticarete vaz eylemek ve başka lisana tercüme veya bir eseri tiyatro ve piyesi haline, ifrağ etmek hukukunu cami olduğu gibi terbiye ve talim veya eğlence maksadıyle (maksadıyla) verilen konferanslara ve derslere ve mev'izelere ve nutıkalara (nutuklara) şamildir. Ancak Meclisi Mebusan ve Âyan'da ve mehakimde ve içtimaatı umumiyede irad edilen nutukları herkes zapt ve neşredebilir. Fakat bir zatın nutuklarını ve bir muallimin derslerini cem ve tedvin ile tab etmek sahibinin hakkıdır.*" **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 592.
[310] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 593.

tealisini düşünmek lazımdır. Yani bu misalleri irattan maksadım şudur ki bizde muallimlik mükemmel bir sureti taayyüş temin edecek derecede değildir. Diyebilirim ki muallimler, müteallimlerden daha ziyade muhtacı himayedir. Madem ki esasen hak kendilerinindir çünkü bendeniz bir muallimlik etmiş beş kuruş para ile kendisinin hakkı telifini satmış olması fikrine iştirak edemem. Böyle kendisi zaten muhtaç olan bir muallimin, hakkını müteallimlere vermesi caiz olamaz, bilâkis bunun neticesinde ne yaparız? Zaten mazharı rağbet olamıyan heyeti içtimaiyemizde maddî tekellüflere mazhar olmadığından dolayı herkesin süklûk (?) etmediği şu meslek ki en âli, en mukaddes bir meslektir, gittikçe daha ziyade mütenezzil oluyor. Çünkü muktedir bir adam kendini düşünür, maddiyatı bu dünyada büsbütün terkedemeyiz. Yalnız hamiyetle, ulviyetle insanlar yürümez. Hesapla yürür muhakeme eder. Der ki ben bütün hayatımı mualliklik (muallimlik) aleminde geçirecek olur isem nihayetünnihayet ayda yirmi lira, otuz lira kazanacağım. Halbuki eğer ben memuriyet alemine, ticaret alemine girersem ayni (aynı) iktidarla yüz lira kazanacağım. Yahut bir fikri fedakâriye mağlup değilse öbür meslekleri tercih eder. Muallimlik mesleğini bırakır. Binaenaleyh bendeniz derim ki her hangi bir mesleği biz şerefli görmek istersek onlara maddî lutufları (lütufları) ve alelhusus kendi haklarından istifadeyi dirîğ etmemeliyiz."[311]

Mebûsân Meclisi'nin 22 Teşrîn-i sânî 1326 (5 Aralık 1910) tarihli 11. birleşiminde *"Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın, hükûmetin icrââtına dair beyânâtı"* meclis tartışma gündemindedir. İbrahim Hakkı Paşa'nın memleketin iç ve dış siyaseti hakkında yaptığı açıklamalar ile ilgili görüş bildirmek üzere söz alan mebûslardan biri de Konya Mebûsu Mehmet Vehbi Efendi'dir. Mehmet Vehbi Efendi bu konuşması sırasında Maârif Nezâreti'ne ilişkin düşüncelerini de dile getirir. Maârif Nezâreti'nin önemli bir vazifesinin kitap satmak olduğunu söyleyen Mehmet Vehbi Efendi satılan kitapların ise hiçbir işe yaramadığına, aklı başında muallimlerin bu kitapları ellerine bile almaya tenezzül etmediklerine dikkat çeker. Böyle kitapların satılabilmesini ise kitapları hazırlayanların "maârifte" olmasına bağlar. Mehmet Vehbi Efendi'nin bu yorumları üzerine Kozmidi Efendi, *"Bazısı da yanımızda"* diyerek İstanbul Mebûsu Hüseyin Cahit Bey'i işaret eder ve onun hazırladığı kitapları da bu çerçevede değerlendirir. Hüseyin Cahit Bey, Kozmidi Efendi'ye edep dairesine dönmesini söyler. Kozmidi Efendi, *"İnkâr mı olunuyor? Bu, hakikattir."* diyerek kendisini savunur. *"Cahit Bey, o kitapları, Kozmidi Efendi'nin istifadesi için yazdı, okusunlar da istifade etsinler."* diyen Biga Mebûsu Arif İsmet Bey'in ise bu hususta Hüseyin Cahit Bey'i desteklediği anlaşılmaktadır.[312]

[311] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 594, 595.
[312] **MMZC**, D. I, İS. III, C. I, s. 309, 310.

2.12. Kütüphane Teşkîli İle İlgili Görüşleri

Mebûsan Meclisi'nin 5 Mayıs 1325 (18 Mayıs 1909) tarihli 74. birleşiminde *"Matbuat ve Matbaalar Kanunnâmesi"* meclis tartışma gündemindedir. Bu kanunnâmenin onuncu maddesi ise gazeteler, günlük dergiler ve süreli yayınlara ait nüshalarının basılmadan önce bulunulan yerin en büyük dahiliye memuru ile "müddeî-i umûmîyesine"[313] üzerleri mesûl müdürlerin imzasıyla imzalanmış ikişer nüshasının gönderilmesi yönündedir. Bu madde ile ilgili söz alan Dalçef Efendi,[314] gazetelerin nüshalarının basılmadan önce "müddeî-i umûmîye" veya bulunulan yerin en büyük mülkiye memuruna gönderilmesinin istibdat devrinin sansürlerini çağrıştırdığını söyler. Meclis Reisinin dünyanın her yerinde bunun böyle olduğunu söylemesi üzerine *"Velev ki, bu, Avrupa'da da bulunmuş olsun. Başka yerlerde kütüphane-i milliyelere gönderilir."* sözüyle adı geçen matbu eserlerin birer nüshalarının milli kütüphanelere gönderilmesi gerektiğine dikkat çeker.

Yapılan oylama sonucu on birinci madde mebûslar tarafından aynen kabul edilir.[315]

Mebûsan Meclisi'nin 12 Mayıs 1325 (25 Mayıs 1909) tarihli 79. birleşiminde meclis tartışma gündeminde *"Matbaalar kanun lâyihası"* vardır. Kanun lâyihasının yedinci maddesi; matbaacıların ilim, fen ve sanayiye ait basılan kitap ve dergilerin ikişer nüshasını Dersaâdet'te Dahiliye ve Maârif Nezâreti'ne, vilâyetlerde yerel hükûmete ve maârif idaresine vermeye mecbur olduklarına ilişkindir. Nali Efendi, *"Dersaâdet'te Dahiliye ve Maârif Nezâreti'ne iki nüsha verilecektir"* ifadesi ile ilgili olarak bu nüshaların Dahiliye Nezâreti yerine Mebûsan Meclisi Kütüphanesi'ne verilmesi ve bu şekilde bir kütüphane teşkîl edilmesi önerisinde bulunur. İzmit Mebûsu Ahmet Müfit Bey, Nali Efendi'ye cevaben söz konusu yerlere kopyaların gönderilmesinin bir vazife gereği olduğunu söyler. Ancak istenirse bu nüshaların Mebûsan Meclisi'ne hediye edilebileceğini belirtir. Hamparsum Efendi de Nali Efendi'ninkine benzer bir öneri getirir. Bir kitap veya derginin neşr olunduğu zaman medenî memleketlerde olduğu gibi iki nüshasının genel kütüphanelere

---

[313] **Müddeî umûmî:** Savcı, umûmî haklar adına dava açan hakim. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 707.
[314] Zabıt Ceridesinde Dalçef Efendi'nin Siroz olan seçim bölgesi Selanik olarak gösterilmiştir. **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 500.
[315] **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 500-501.

bırakılması gerektiğini savunur. Gerek vilâyetlerde gerekse pây-ı tahtta halkın yararlanabileceği genel kütüphanelere ihtiyaç olduğuna dikkat çeker. Dağavaryan Efendi de her memlekette olduğu gibi bir nüshanın milli kütüphaneye verilmesi gerektiğini söyler.[316]

Mebûsân Meclisi'nin 25 Mayıs 1326 (7 Haziran 1910) tarihli 107. birleşimde *"1326 senesi Muvazene-i Umûmîyye Kanunu lâyihası"*nın Maârif Nezâreti bütçesi ile ilgili olan kısmında söz alanVarteks Efendi, kütüphanelerin ıslahı için ne kadar kitap varsa toplanması gerektiğini, eğer böyle yapılmazsa kitaplardan yalnızca bir iki kişinin istifade edebileceğini söyler. Kütüphanelerin yanına her sancak ve kazada ilgili belediyenin yardımıyla kıraathaneler teşkil edilmesi ve bu kıraathanelerde yalnız eski kitapların değil ecnebi lisânında Arnavutça, Ermenice, Rumca ve diğer Osmanlı unsurlarına ait lisânlarda yazılmış kitapların, ayrıca halkın anladığı tarzda başka kitapların da bulundurulması önerisinde bulunur.[317]

Varteks Efendi'nin dile getirdiği bir diğer husus ise, Osmanlı mekteplerinde hükûmetin tercüme suretiyle okuttuğu kitaplardan diğer unsurların da istifade edebilmelerini sağlamak için bu kitapların muhtelif unsurların lisânlarına da tercüme edilmesi gerektiğidir. Varteks Efendi ayrıca Türkçe'ye tercüme olunan bazı kitapların diğer lisânlara tercüme edilerek tüm Osmanlı tebaasının istifadesine sunulmasının eşitliğin gereği olması nedeniyle hükûmetin borcu olduğunu söyler. Varteks Efendi'nin bu düşüncelerine karşılık Menteşe Mebûsu Halil Bey ise, devletin resmî lisânının Kanûn-ı Esâsî'de belirtildiği üzere Türkçe olduğuna, unsurlar arasında birlikteliği sağlamak için tek bir lisâna ihtiyaç duyulduğuna, bu lisânı diğer unsurlara sevdirmek, ilmen ve edeben her suretle zenginleştirmek gerektiğine dikkat çeker.[318]

Mebûsân Meclisi'nin 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911) tarihli 103. birleşiminde *"1327 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* dolayısıyla söz alan Papazyan Efendi'nin de okuma-yazma oranı oldukça düşük olan ahâlî için kütüphane teşkîl edilmesine yönelik düşünceleri olduğu görülmektedir:

---

[316] **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 665, 666.
[317] **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 86.
[318] **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 91.

"Hükümet, her tarafta kütüphaneler, kıraathaneler tesis etmelidir. Ahalimizin hayatı dört duvar arasında mahdut olduğundan, onları iğfal etmek çok kolay bir şeydir. Genç sınıflarımız kahvehanelerde, kafeşantonlarda ifati-i (ifâte-i) hayat ediyorlar. Bunlar nush ile ıslah edilemez. Bunlar, beyhude geçen hayatlarını, kitaplardan aldıkları malumat ile mukayese ede ede yalnız ıslah-ı hâl edebilirler."[319]

2.13. Gazetecilikte Mektep Mezunu Olmanın Gereği İle İlgili Görüşleri

Mebûsan Meclisi'nin 28 Nisan 1325 (11 Mayıs 1909) tarihli 69. birleşiminde *"matbuat ve matbaalar kanunnâmesi"* meclis tartışma gündemindedir.[320] Gazete çıkarabilmek için gereken şartlarla ilgili yapılan tartışmalar sırasında İstanbul Mebûsu Hüseyin Cahit Bey, gazetelerin halk üzerinde yarattığı etkiye dikkat çekerek gazete çıkarabilmek için gazete sahibinde âlî mektep mezunu olma şartının aranması gerektiğini savunur.[321] Hüseyin Cahit Bey'in bu sözleri ise konu ile ilgili tartışmaları başlatır. Bazı mebûslar gazete çıkarabilmek için mektep mezunu olma şartının aranması gerektiğini savunurken bazılarının mektep mezunu olmayı dahî gerekli görmedikleri dikkat çekmektedir.[322]

---

[319] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 10.

[320] Aynı birleşimde tartışılan konulardan biri de "depozito" meselesidir. Hükûmet tarafından gönderilen kanun lâyihasının dördüncü maddesinde Dersaâdet'te neşrolunacak gazete ve dergiler için gazetecilerin yayınlarından kaynaklanan ceza gerektirecek bir durum olduğunda para cezasını önceden tazmin edebilmek amacıyla "depozito" alınması gerekli görülür. Ancak Matbuat Encümeni düzenlediği lâyihada bu maddeye yer vermez. Kastamonu Mebûsu Yusuf Kemal Bey ise bu durumu meclis tartışma gündemine taşıyarak tartışmaları başlatır (Yusuf Kemal Bey'in sözleri için bkz. **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 331.). Bu konuda söz alan mebûslardan biri de Varteks Efendi'dir. "Depozito" alınmasına karşı olan Varteks Efendi matbuatın serbest olması gerektiğine yönelik düşüncelerini gerekçeleriyle birlikte dile getirirken gazetelerin mektepte edinilen fikirleri yaymak noktasındaki işlevinden de bahseder: *"Depozito meselesine karışmak, doğrusu burada taaccüp olunacak şeydir. Esasen Hükümet tarafından bu kanunname lâyihası geldiği vakit taaccüp ettim. Evvela düşünelim ki, bu gazeteciler kimlerdir? Nasıl adamlardır? Mektepten çıkan adamlar umum vatana, millete bir faydası olmak için kendi fikirlerini neşretmek için gazete çıkarmaya teşebbüs ederler. Onların cebinde 200 lira değil, 50 lira yoktur. Biz öyle adamları böyle çekerek binlerce, milyonlarca lira sarfiyla tesis ettiğimiz mekteplerde aldıkları fikirleri gazetelerle umumen neşretmelerine mani oluyoruz. Biz onları niçin bu kadar masrafa duçar ediyoruz? 150-200 lira depozito bırakmak lâzım geldiği halde, o vakit parası olan adam gazete neşredecektir. Demek ki gazetecilik bir türlü meslek olacak. O da, zengin olan adamlara hasr olunacak gazete çıkarmak. Ve orada fukara olan fakat âlim, münevver fikirli adamlar gazete çıkarmayacaktır."* **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 334.

[321] İstanbul Mebûsu Hüseyin Cahit Bey'in bu konudaki düşünceleri için bkz. **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 320.

[322] Matbuat Encümeni Mazbata Muharriri Dersim Mebûsu Lütfi Fikri Bey gazete sahibinin değil de mesûl müdürün mektep mezunu olması gerektiği yönünde görüş bildirir (**MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 320, 321.). Saruhan Mebûsu Şekip Bey, âlî mektep mezunu olma şartına karşıdır. Bu düşüncesine gerekçe olarak âlî mekteplerden mezun olmayan ancak gazetecilik yeteneğine sahip insanların bu

Bu konuda düşüncelerini dile getiren mebûslardan biri de Zöhrap Efendi'dir. Zöhrap Efendi tabîblik, muallimlik gibi mesleklerde nasıl ki bir mektep mezunu olma şartı aranıyorsa gazetecilik hususunda da mektep mezunu olma şartı aranması gerektiğini savunur. Eğer umûmî kanunlarda gazetecilik için âlî tahsil şart olarak konulmazsa ve herkes gazetecilik yapabilir denilirse muallimlik ve tabîblik için de mektep mezunu olma şartı aranmaması gerekeceğini söyler. Çünkü Zöhrap Efendi'ye göre gazetecilik de tıpkı tabîblik ve muallimlik gibi milletin manevi hayatına etki eder. Gazetelerin millet üzerinde bırakabileceği iyi ya da kötü etkilere dikkat çeken Zöhrap Efendi, yabancı memleketlerde herkesin bir dereceye kadar tahsil gördüğü için *"gazeteciliğin bilcümle ahvalini veznetmeye muhakeme etmeye,*

---

haklarından mahrum edilmemeleri gerektiğini gösterir (**MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 321.). Karahisar-ı Sahip Mebûsu Rıza Paşa mesûl müdürün okuyup yazacağı şeyin anlamına vakıf olmasının yeterli olacağı gerekçesiyle idâdî mektebi mezunu olmasını yeterli görür (**MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 321.). Kastamonu Mebûsu Yusuf Kemal Bey, âlî mektepten mezun olma şartının eklenmesi konusunda Hüseyin Cahit Bey'e katıldığını söyler. Ona göre Osmanlılar Osmanlı terbiyesini idâdî mekteplerden değil âlî mekteplerden alacaklardır (**MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 322.). İzmir Mebûsu Seyyit Bey, âlî mekteplerden mezuniyet şartının aranmasına karşı olduğunu ifade eden bir diğer mebûstur. Âlî mektep mezunu olmadığı hâlde âlî mektepten çıkanlara uzun süre ders okutacak ilme, hitâbete sahip ve onlardan daha ahlâklı kişiler tanıdığını söyler. İzmir Mebûsu Seyyit Bey bu konuda Saruhan Mebûsu Şekip Bey ile aynı görüşü savunur. Seyyit Bey'e göre âlî mektep insana hiçbir zaman güzel ahlâk bahşetmeyeceği gibi meziyet ve iktidar da bahşetmez. Bir husûsî mektepte, baba evinde âlî mektepte gördüğü dersten daha ziyade ders görebilen ve daha fazla Osmanlı olarak yetişen insanlar olabilir (**MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 322, 323.). Seyyit Bey'in düşüncelerini savunurken kullandığı şu ifade ise oldukça dikkat çekicidir: *"Şunu ilâve ederim ki, bugün Sadrazamımız mektebi âliden mezun değildir. Bütün Vükelâmızın içinde mektebi âliden mezun zatlar bir iki tane bulunur. Koca bir Devletin bütün bu memleketi, siyaseti umumiyesini idare eden bir zat mektebi âliden mezun olmak şart edilmiyor da bir gazete çıkarmak için mektebi âliden çıkması imtiyazı manasını anlamıyorum."* (**MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 500.). Hama Mebûsu Abdülhamit Zehravi Efendi de Hüseyin Cahit Bey'in görüşüne karşıdır. Ona göre güzel ahlâk ve bilgi sahibi olmak yalnızca âlî mektep mezunlarına ait bir özellik değildir. Mekteplilere milletin saygısı ortada olmakla birlikte onlara birtakım ayrıcalıkları vermemek saygısızlık olarak kabul edilemez. Güzel ahlâk için mektepten mezun olmak şart olmadığı gibi kötü ahlâk da mektep bitirmeye bağlı değildir. Mektepli olduğu hâlde kötü ahlâk sahibi insanlar olduğu gibi mektep görmeyen ancak iyi ahlâk sahibi kimseler de olabilir (**MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 323, 324.). Siroz Mebûsu Hristo Dalçef Efendi de Seyyit Bey'in düşüncelerine katıldığını belirtir (**MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 324.). Edirne Mebûsu Ahmet Talat Bey Seyyit Bey'in düşüncelerine karşıdır. Seyyit Bey'in söylediği gibi mektep görmediği hâlde lâyıkıyla ilim tahsil etmiş âlim kimseler bulunabilir. Ancak ona göre bu bir istisnadır ve kural teşkil etmez. Mekteplerden çıkanlarda zekâ ve yetenek daha çok olur. Meseleye yaklaşımı ise İstanbul'da âlî mekteplerden mezun olma, vilâyetlerde idâdî mezunu olma kazalarda da rüşdiyye mezunu olma şartı aranması şeklindedir (**MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 324.). Üsküp Mebûsu Sait Bey'de memleketin ihtiyaç duyduğu maârifi milletin bulduğu yerden aldığı gerekçesiyle mesûl müdür için âli mektep mezunu olma şartının kaldırılması gerektiğini savunur (**MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 327.). Beyrut Mebûsu Rıza-Es Sulh Bey mesul müdürün mektepli olmaması yönünde görüş bildirir (**MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 498.). Sinop Mebûsu Hasan Fehmi Efendi âlî mektep mezunu olma şartının aranmasını desteklerken bu durumun aynı zamanda gençleri mektep mezunu olmaya teşvik edeceğini de vurgular. **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 499.

onun mealini anlamaya, mazarratını def etmeye muktedir" olduklarını ifade ederken kendi halkının durumuna ilişkin şu değerlendirmede bulunur:

> *"Bizde, gazetede bir makalenin derci, en mutedil, en mükemmel bir kitapta yazılmış gibi telâkki olunur. Böyle olunca, bu ahvali de meydanda oldukça, hâttâ 'gazetede gördüm, artık bunun fevkinde bir hakikat yoktur', diye bu telâkki bizde cari bulundukça, biz nasıl olabilir ki bu selâhiyeti vâsiayı, bu selâhiyeti kâmileyi, bu maneviyatı tutalım da hiçbir teminat altında olmayan bir adama teslim edelim? Bu doğru değildir. Binaenaleyh, bütün bu esbaba binaen müdiri mesulün tahsili âlî görmesinin şart ittihaz kılınmasını talep ederim."*[323]

Mebûsan Meclisi'nin 5 Mayıs 1325 (18 Mayıs 1909) tarihli 74. birleşiminde mesûl müdürün mektepli olup olmamasına ilişkin tartışmaların devam ettiği görülmektedir. Isparta Mebûsu Eşref Efendi'nin mesûl müdürün özelliklerini belirleyen yedinci maddeye *"Mekâtibi Aliye-i Osmaniyeden mahreç bulunması"* şartının eklenmesi yönündeki takriri dolayısıyla Nali Efendi'nin söylediği şu sözlerden kendisinin de mesûl müdürün âlî mektep mezunu olması şartını desteklediği ve yabancı gazetelere ayrıcalık verilmesine karşı olduğu anlaşılmaktadır:

> *"Gazete imtiyazı almak için Mekâtibi Âliyeden mezun bir müdiri mesul aramak iktiza eder ki, bu iyidir. Mekâtibi Osmaniyeden mezun müdiri mesul aramak iktiza eder. O halde ecnebilere gazete imtiyazı vermemeliyiz..."*[324]

2.14. Öğrencilere Yaklaşım ile İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 18 Mart 1325 (31 Mart 1909) tarihli 50. birleşiminde tartışılan konulardan biri *"Serseri ve mazanne-i su'*[325] *eşhas hakkında kanun lâyihası"*dır. Kanun lâyihasının 12. maddesinde serseri ya da mazanne-i su' takımından olmadıklarını ispat edemeyenler için uygun görülen ceza şudur:

> *"...serseri makulesinden ise, 5 değnekten 20 değneğe kadar darbolunduktan sonra 9 (u)ncu madde mucibince ve mazannai sû' takımınca 15 değnekten 35 değneğe kadar darbolunduktan sonra 11 (i)nci madde mucibince hapis veya nefy olunurlar."*[326]

---

[323] **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 342.
[324] **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 498.
[325] **Mazanne-i su'**: Kendisinden ancak fenalık beklenen kimse. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 589.
[326] **MMZC**, D. I, İS. I, C. II, s. 589.

Değnekle darp etmek suretiyle verilen bu ceza şekli mebûslar arasında yeni bir tartışma başlatır. Bu tartışmalar sırasında söz alan mebûslardan Varteks Efendi, söz konusu kanun maddesine ilişkin düşüncelerini belirtirken mektepte dayağın yeri olmadığı, dayakla terbiye olunamayacağı ile ilgili şu görüşlerini yansıtır:

> *"Bundan 30 sene, 50 sene evvel olan mekteplerimiz orada biz öyle zannediyorduk ki, okutmak için dayak olmak lazımdır. Falaka ayağımızdan, ellerimizden, başımızdan eksik değil idi. Ve bizim babalarımız bizi mektebe gönderdiği vakit de 'eti sana olsun, kemiği bize olsun' diyorlardı. Ve böyle de biz adam olmazdık Sonra sonra, anladılar. Baktılar ki, dayak ile insan terbiye olunmaz. Hiçbir şey öğrenmez. Dayak meselesini kaldırdılar. Başka başka vasıta koydular. Bunları terbiye etmek için ve şimdi o dayağı, ki bir vakit bizim analarımız da, ... babalarımız da istiyordular ve şimdi dayak vuran hocaya ceza veriyorlar. Demek ister, mektepten bu dayağı niçin kaldırırlar? Yok ki ona öğrenmeye mani oluyordu. Bir de çocuğun izzeti nefsini öldürür. Çocuk(lar) küçüklükten dayak yemeye alışıp da arsız ve edepsiz oluyorlar."*[327]

Hakkari Mebûsu Seyyit Taha Efendi'nin mektepte çocuk terbiyesi için atılan dayakla serseri ya da mazanne-i su' takımından olanlara atılacak dayağın aynı olmadığını belirtmek için *"O başka, bu başka."* diyerek araya girmesi üzerine Varteks Efendi, dayağın ne çocukların ne de büyüklerin terbiyesi için uygun olduğunu şöyle ifade eder:

> *"... nasıl ki, mekteplerde bir çocuk ne kadar tembel olursa, ne kadar da arsız olursa ona dayak kullanmak akla ve fikre mugayir görüyorlar ve yapmazlar. Öyle de biz, kendi dışarıdaki olan büyük çocuklara, büyük arsızlara, büyük büyük rezillere dayak vurmayarak, başka vasıtalarla onları ıslah etmeye çalışmalıyız."*[328]

Zöhrap Efendi'nin de Varteks Efendi ile benzer düşünceler taşıdığı görülmektedir. Zöhrap Efendi'ye göre *"darp ile, şiddet ile ıslahı nefs istihsal olunamaz."*[329]

Meclis-i Mebûsan'ın 19 Nisan 1325 (2 Mayıs 1909) tarihli 64. birleşiminde Serseri ve mazanne-i su' eşhas kanun lâyihası ile ilgili tartışmaların devam ettiği

---

[327] **MMZC**, D. I, İS. I, C. II, s. 591.

[328] **MMZC**, D. I, İS. I, C. II, s. 592. Konya Mebûsu Mehmet Vehbi Efendi ise Varteks Efendi'ye cevaben şunları söyler: *"...benden evvel kürsi-i hitabette olan zat buyuruyorlar ki, mektepte evvel çocuklar dövülürdü. O dayak o çocukları adeta arsız ediyor. Şimdi dövülmüyor da öyle değildir demek istiyor. Bunu cümlenizin vicdanına havale ederim ki, o zamanda olan terbiye ile şimdi olan terbiyeye dikkat buyurun... Zamanımız pek büyük bir şahidi âlidir ki, daha ziyade şimdi çocuklardaki terbiyesizlik niçin? Dayak olmadığından için."* **MMZC**, D. I, İS. I, C. II, s. 593.

[329] **MMZC**, D. I, İS. I, C. II, s. 603.

görülmektedir. Diğer mebûslarca dikkate alınmasa da Boyacıyan Efendi'nin de *"15 yaşından aşağı bulunan serseri çocukları mektebi sanayie koymak mecburidir."* şeklinde bir takriri olduğu görülmektedir.[330]

Mebûsân Meclisi'nin 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911) tarihli 103. birleşiminde *"1327 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* ile ilgili söz alan Papazyan Efendi'ye göre ise, maârif idaresi ve muallimler talebenin ruh hâlini göz önüne almalı ve ona göre davranmalıdırlar. *"Talebe, muallimden korkmayıp, ancak ona karşı hürmet edecektir."* diyen Papazyan Efendi, muallimlerin talebelerini hayata hazırlarken nasıl davranmaları gerektiğine yönelik düşüncelerini şöyle ifade eder:

> *"İdadilerden başlayarak talebe kısmının takdir-i vicdanisinin iktidarının neşv ü nema bulup, tezyidine ve muhtariyyet-i şahsiyyesinin takviyesine ehemmiyyet ve sarf-ı himmet edilmelidir. Şöyle ki; mekâtib-i aliyyeye gidince derece-i tekamülü daha ziyade terakki etmiş olsun. Zira ferdası günü hayat-ı umumiyyeye, hayat-ı hakikiyyeye dahil olacaktır. Aksi takdirde ya müddet-ül-hayat muallimlere muhtaç olacaktır yahut şimdiye kadar pek çok nesillerin ezildiği gibi, kendileri dahi bar-ı hayatın altında ezileceklerdir. Binaenaleyh, muallimler, mekâtib-i aliye talebesine karşı ashab-ı rüşt gibi muamele edeceklerdir."*

Papazyan Efendi'nin eleştirdiği bir diğer husus ise İstanbul'da bazı mekteplerin derslik kapılarına delikler açmak suretiyle talebelerin gizlice gözetlenmesidir:

> *"Maarif Nezaretinin ve onun taht-ı nezaretinde bulunan bilcümle müessesatın talebeye karşı ittihaz edeceği ahval, ihtiram ve emniyet olmalı. Halbuki İstanbul'da bile öyle mektepler mevcuttur ki, dersanelerde bulunan talebeleri hafiyyen tecessüs etmek için kapılarda delikler açılmıştır, tıpkı mahpushanelerde olduğu gibi."*

Bu iddialara karşılık Maârif Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey bunun aslı olmadığını, kapılardaki deliklerin devr-i sabıktan kalma dershanelerden kalmış ya da gece bakmak için açılmış olabileceğini söylerken Maârif Müsteşarı yangın için olduğunu söyler. Papazyan Efendi ise, bunların vaktiyle yangın için kullanılmış olduğunu ancak şimdi başka amaçlar için kullanıldığını ifade eder.[331]

---

[330] **MMZC**, D. I, İS. I, C. III, s. 154.
[331] **MMZC**, D. I, İS. III, C. VII, s. 9.

2.15. Mektep Yapımı İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 29 Kânûn-ı sânî 1324 (11 Şubat 1909) tarihli 26. birleşiminde Kayseri Mebûsu İmam Zâde Ömer Efendi'nin,[332] Ankara ve Suriye'de mektepler adına düzenlenen "zebhiyye resminin"[333] kaldırılmasına ve Kayseri'de inşasına başlanan Sanayi Mektebine ayrılan ödeneğin ibtidâî ve rüşdî mekteplere ayrılmasına yönelik takriri[334] meclis tartışma gündemindedir. Bu tartışmalar sırasında söz alan Aristidi Paşa, sözlerine rüsûmun belediyeler için önemine değinerek başlar. Eskiden rüsûm gelirlerinin tamamının belediyelere ait olduğunu, belediyelerin de bu geliri beldenin düzen ve temizlik gibi işleri için kullandığını, bu gelirlerin yarısının hükûmet tarafından mal sandığına aktarılmasıyla belediye gelirlerinin zayıfladığını ve halkın ihtiyaçlarını karşılamada zorlanır hâle gelindiğini belirtir. Duruma örnek olması açısından kendisinin Sivas'ta bulunduğu sırada yaşadığı bir olayı anlatır. Sivas halkı "skarlet" gibi bir takım sağlık sorunlarıyla karşılaşır ve yalnızca "skarlet"ten her sene 2000 çocuk ölür. Doktor ve sıhhiye müfettişlerinin raporları da doğrular ki bu durumdan kurtulmak için temizlik işlerine önem vermek gerekir. Halk, çocukları ölmesin diye "zebhiyye rüsûmuna" gönüllü olarak para ekleme ve bu parayı da temizlik işlerine ayırma kararı alır. O sırada İstanbul'dan bir telgraf gelir. Telgrafta "zebhiyyenin" belirli bir miktar arttırıldığı, doğrudan doğruya Maârif Sandıklarına yatırılacağı ve toplanan bu paranın da Şam'da tesis olunacak Tıbbiyye Mektebine gönderileceği bildirilir. Aristidi Paşa'nın söz konusu telgrafa yanıtı ise, *"...bir memleketi tahrip suretiyle diğer bir memleket imar edilmez. Siz burayı tahrip ve Şam'ı mamur etmek istiyorsunuz."*[335] şeklinde olur. Aristidi Paşa, Sivas'ta halkın sağlığını korumak amacıyla toplanan paranın Şam'da Tıbbiye Mektebi tesisi için

---

[332] Zabıt Ceridesinde "İmam Zade Ömer Efendi" olarak geçen Kayseri mebûsu çeşitli kaynaklarda Ömer Mümtaz Bey olarak da geçmektedir. Bununla ilgili bkz. Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 274; Olgun, **a.g.e.**, s. 45.

[333] **Zebhiyye resmi**: Kasaplardan kestikleri hayvanlar için alınan vergi. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 1174. Ayrıca bkz. "Mürde Bacı", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II, İstanbul, MEB Basımevi, 1983, s. 621.

[334] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 573.

[335] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 577. Kayseri vilâyetinin bir diğer Türk Mebûsu Hacı Kasım Efendi'nin de benzer düşüncelere sahip olduğunu şu ifadesinden anlamak mümkündür: *"Kayserinin Maarifi büsbütün nakıs, ne etrafında var, ne de içinde var. Bunları itmam etmek için başka varidat da kâfi değildir. Oranın ikmâli olsun. Madem ki dahil, muhtaç iken, gayra verilmez; nitekim bir adam kendi muhtacı var iken, ahara tasadduk edemediğidir."* **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 575.

istenmesini çelişki olarak görür ve paranın mahallinde harcanması gerektiğini savunur:

> *"...Mektebi Tıbbiye küşâdı niçin? İnsaniyetin ömrünü teyit ve temin için mi? Hastalığın men'i için mi? Siz de burada hastalığın sirayetine mi meydan açıyorsunuz? Biz bunun için tedarik etmek istiyoruz bu parayı. Buna müsaade ediniz. Mahalline bırakınız. Buradaki menfaat, oradaki menfaatten daha ziyadedir, büyüktür."*[336]

Aristidi Paşa'nın paranın mahalline bırakılması ve halkın ihtiyaçları doğrultusunda harcanmasına yönelik istekleri kabul edilmez. Aristidi Paşa'ya göre yaşanan bu olayın sorumlusu İzzet Paşa'dır. İzzet Paşa, doğum yeri olan Şam'da namını yürütmek için böyle bir girişimde bulunmuştur ve bu işin bedelini de diğer memleket halklarına yüklemiştir. "Hürriyet devrinde" artık bu amaçla "rüsûmlar" toplanmamalıdır.

Mebûsan Meclisi'nin 25 Teşrîn-i sânî 1325 (8 Aralık 1909) tarihli 12. birleşiminde Muş Mebûsları İlyas Sami ve Keygam[337] Efendilerin *"Muş'ta leylî ve neharî bir idadi mektebinin tesis ve küşadı ve müslim ve gayrimüslim mekâtibinin hissei maariflerinin tezyidi hakkında takriri"*[338] okunur. Bu takrirde yer alan kimi ifadeler ise mebûsların maârife bakış açılarını ve Muş'ta maârifin durumunu yansıtması bakımından önemli görünmektedir. *"Arazisindeki kıymet ve kabiliyet kadar efradı sekenesinde de fıtrî bir istidat bulunan bu cesim kıt'ada emri ehemmi maariften cüz'î bir eser olsun bile bulunmaması, umumun hamiyetini tahrik edeceği derkârdır."* ya da leylî ve nehârî bir idâdî mektebinin açılması gereğini belirtirken kullandıkları *"...zalâmı cehalet içinde ezilen mahallerin ziyayı maariften başka bir şeyle tenviri mümkün olamadığından, burada leylî ve neharî bir idadi mektebinin*

---

[336] **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 577. Mebûsân Meclisi'nin 7 Şubat 1324 (20 Şubat 1909) tarihli 32. birleşiminde Maârif Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey zebhiyye rüsûmu ile ilgili açıklamalarda bulunur. Bağdat'tan İşkodra'ya kadar senelik maârif gelirinin 390 000 lira, masrafının ise 448 000 lira olduğunu ve 50 000 küsür lira açık bulunduğunu belirtir. Maârif ile ilgili işlerin iyi görülememesine neden olarak da yeterli paranın olmamasını gösterir. Anadolu'da, Şam Tıbbiye Mektebi için alınan rüsûmun da aslında maârifin ihtiyaç duyduğu parayı temin etmek, açığı kapatmak adına kullanıldığını şu sözleriyle dile getirir: *"Zebhiye rüsumundan 28 bin lira para hasıl oluyor. Rumeli vilâyatı zebhiyye resmi munzammı, kendine terk olunmuş. Anadolu vilâyatından da gûyâ Şam Tıbbiyesi karşılığı diye alıyoruz. O para, Maarif açığına zammolunuyor..."* **MMZC**, D. I, İS. I, C. I, s. 740.

[337] **Keygam Efendi:** 1865 Muş doğumludur. Ermeni Mektebini bitirmiştir. Muş Ermeni Murahhashane kâtibi iken 20 Aralık 1908'de 107 oy alarak Muş'tan mebûs seçilmiştir. İkinci ve üçüncü devrede de mebûsluk görevini sürdürmüştür. Güneş, **a.g.e.**, s. 321.

[338] Takrir metni için bkz. **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 227.

tesis ve küşadı…" ifadesi dikkat çekicidir. Muş Sancağı'nın biri Ermeni biri Türk olan iki mebûsunun takrirlerinde yer alan bir diğer istekleri ise Müslim ve gayrimüslim mekteplerinin maârif hisselerinin arttırılması yönündedir. Söz konusu takrir üzerinde herhangi bir tartışma yapılmadan Maârif Encümenine havalesine karar verilir.[339]

Mebûsan Meclisi'nin 9 Kânûn-ı sani 1325 (22 Ocak 1910) tarihli 28. birleşiminde Zöhrap Efendi'nin, "*Meclisi Mebusan ve Ayan ve bir Darülfünun binası inşası için Osmanlı ve Avrupalı Mimarlar arasında bir proje müsabakası açılmasına ve buna ait tahsisatın 1326 senesi bütçesine ithaline dair"* bir takriri olduğu görülmektedir.[340] Ancak takrir sonrası yaşanan tartışmalarda Zöhrap Efendi'nin "pây-ı tahtın uygun bir yerinde" inşa edilmesini istediği darülfünûn binasına ilişkin ifadelere rastlanmamaktadır. Takrire ilişkin tartışmalar meclis binası üzerine gerçekleştirilir. Kimi mebûslar Zöhrap Efendi'nin takririnde yer verdiği gibi bir meclis binası yapımını desteklerken kimi mebûsların bu görüşe karşı çıktıkları görülür.[341] Takrir ile ilgili yapılan oylama sonucunda 77 kabul, 47 red kararı çıkar. Ancak ekseriyet sağlanamadığı için meclisin geçici olarak Rıza Paşa Konağı'nda toplanmasına karar verilir.[342]

2.16. Hukuk Eğitimi ve Hukuk Mektebi İle ilgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 20 Mart 1326 (2 Nisan 1910) tarihli 65. birleşiminde *"Mehakimi sulhiyye teşkili hakkında lâyihai kanuniyye"* meclis tartışma gündeminde

---

[339] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 227.
[340] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 577.
[341] Biga Mebûsu Arif İsmet Bey, Zöhrap Efendi'nin fikrini desteklerken (**MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 577.) Sinop Mebûsu Rıza Bey'in "kel başa şimşir tarak" benzetmesini yaptığı bu görüşe karşı olduğu anlaşılmaktadır. Rıza Bey darülfünûnu hariç tuttuğunu belirtmekle birlikte meclis binası için para harcamak yerine o paranın maârife, donanmanın kuvvetlendirilmesine ve asker teminine harcanmasının daha doğru olacağını savunur (**MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 578.). Gümilcine Mebûsu İsmail Hakkı Bey ve Bursa Mebûsu Ömer Fevzi Bey, Sinop Mebûsu Rıza Nur Bey ile aynı görüşte olduklarını ifade ederler (**MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 578.). Manastır Mebûsu Mehmet Vasıf Efendi (**MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 580.) ve Hama Mebûsu Abdülhamit Zöhravi Efendi (**MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 584.) ihtişamlı bir meclis binası yapmanın yeri ve zamanı olmadığını düşünen mebûslardandır. Erzurum Mebûsu Varteks Efendi ise bu mebûslardan farklı düşünür. Meclis-i Mebûsân binasının Osmanlı milletine yaraşır şekilde bütün umûm binalardan, her daireden, daha muhteşem, şanlı ve süslü olması gerektiğini söyler (**MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 579.). Tartışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 577-586.
[342] **MMZC**, D. I, İS. II, C. I, s. 586.

yer almaktadır. Kanun lâyihasının ikinci maddesi[343] sulh mahkemelerinde görev yapacak hâkimler ile ilgilidir. Osmanlı darülfünûnu hukuk şubelerinden veya kûzat mektebinden âlâ derecede şahadetname alanların diğer şartları da yerine getirmelerinden sonra sulh hâkimi olabilmelerine ilişkin görüş bildiren mebûslardan biri Mazliyah Efendi'dir. Mazliyah Efendi'nin bu hususstaki görüşlerini ise şu ifadelerinden anlamak mümkündür:

> *"...bunlar âlâ olarak mezun olmuşlardır; fakat hiçbir vakit bendeniz kabul edemem ki, mektepten âlâ ve aliyyülâla derecede mezun olanlar muâmele-i Hukukiyyeye vâkıf olsun. Bu, pek yanlış bir fikirdir. Hiçbir mektebe uğramamış olan yahut karibi âlâ derecede Şahadetname almış olan, ihtimal ki, âlâ ve aliyyülâlâ derecede ihrazı muvaffakiyet etmiş olan kimselerden daha ziyade muamelâtı Hukukiyyeye vâkıf olacak. Mesaili Hukukiyyeyi daha iyi halleder. Bu, hergün ef'âl ile sabittir. Binaenaleyh, âlâ kaydının buradan bütün bütün tayyı lâzımdır."*

Mazliyah Efendi'nin bu ifadelerinden anlaşılabileceği üzere mektepten âlâ ya da âliyyülâlâ dereceyle mezun olunması hukuk işlerine vakıf olabilmenin bir ölçüsü olarak değerlendirilemez. Bu nedenle Mazliyah Efendi'ye göre ikinci maddedeki âlâ kaydı kaldırılmalıdır.[344]

Konuyla ilgili düşüncelerini belirtmek üzere söz alan mebûslardan Artas Efendi'ye göre ise mutlak surette âlâ derecesine sahip olmak şartı aramak yerine âlâ derecesine yakın şahadetname alanların bu göreve tayin olunmaları sağlanabilir. Artas Efendi, âlâ derecesinin mecburî bir şart olarak konulması hâlinde hem böyle kişileri bulmak da güçlük çekileceğine hem de mekteplerde birinci derece şahadetname vermek için "türlü türlü gürültüler" olacağına dikkat çeker. Âlâ derecesinden kanunun gösterdiği şekilde rağbet olmayacak olursa daha aşağı derecede olanların tayin olunabilmesine ilişkin ikinci maddede düzenleme yapılması

---

[343] *"Sulh hâkimliğine darülfünunu Osmanî hukuk şubelerinden veya mektebi kuzattan şahadetnameyi haiz olup, laakal 2 sene hâkimlik veya müddei umumi muavinliği veyahut mekâtibi mezkûreden âlâ derecede mezun olup da, laakal üç sene müstantiklik veya istinaf veya bidayet hâkimi başkâtipliği etmiş olanlar, veyahutta şahadetnamesi olmayıp da, işbu memuriyetlerde laakal dört sene ifayı hizmet ederek, mekâtibi mezkûre programları mucibince Adliye Nezareti marifetiyle bilimtihan âlâ derecede şahadetname ahzına kesbi istihkak eylemiş bulunanlar veyahut mekâtibi mezkûreden âlâ derecede mezun olup da üç-dört sene müddet ifayı vekâlet eden dava vekilleri, intihabı hükkâm hakkındaki usule tevfikan nezareti mezkûrece bilintihap bâ iradei seniyye tayin olunurlar."* **MMZC**, D. I, İS. II, C. III, Ankara, TBMM Basımevi, t.y., s. 515.

[344] **MMZC**, D. I, İS. II, C. III, s. 516.

gerektiğini söyler. Artas Efendi ayrıca Avrupa darülfünûnlarında tahsil gören Osmanlı tebaasının da bu haktan mahrum bırakılmamaları gerektiğini şöyle anlatır:

> *"Mektebi Hukuktan mezun olarak aliyyülâlâ derecesinde şahadetname alanlar, ve üç sene müddetle Dâva Vekâletinde bulunanlar Sulh Hâkimi olabilecek deniliyor. Halbuki Osmanlı tebaasından birçoğu Avrupa dürülfununa gider, orada tahsil eder. Alelusul burada imtihan dahi verir, ispatı liyakat eder. Üç sene Dâva Vekâletinde bulunan böyle adamlar ne için Sulh Hâkimi olmasın? Biz, Devlet tarafından da talebeye Avrupaya gitmek için akça veririz ki, Avrupaya gitsinler, ilmi Hukuk tahsil etsinler. Niçin Avrupada ilmi hukuk tahsil ettikten ve buraya icrayi vekâlete mezun ve tebaai Osmaniyyeden olduktan sonra niçin Sulh Hâkimi olmasın? Sulh Hâkimi olabilecek Dâva Vekillerini yalnız bizim mekteplerden mezun olmaya hasretmeyelim."*[345]

Haris Vamvaka Efendi'nin[346] ve Varteks Efendi'nin de bu hususta Artas Efendi ile benzer düşüncelere sahip oldukları görülmektedir.[347]

3. II. DEVRE (1912) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsan Meclisi'nin birinci devresinin normal koşullarda Ekim 1912'ye kadar devam etmesi gerekirken meydana gelen siyasal gelişmeler nedeniyle 1912 seçimlerinin daha erken bir tarihte, Ocak 1912'de başladığı görülmektedir. II. Meşrutiyet döneminin ikinci genel seçimi olan 1912 seçimi aynı zamanda Türk tarihinin de ilk erken genel seçimidir.[348]

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsan Meclisi'nin ikinci devresi 5 Nisan 1328 (18 Nisan 1912)-23 Temmuz 1328 (5 Ağustos 1912) tarihleri arasını kapsamaktadır. Bu tarihler aynı zamanda ikinci devre birinci ictimâ senesinin başlangıç ve bitiş tarihlerini ifade etmektedir. Bu devrede yer alan birleşim sayısı ise 47'dir.

---

[345] **MMZC**, D. I, İS. II, C. III, s. 518, 519.
[346] **Haris Vamvaka Efendi**: 1873 Kozan doğumludur. Cenevre Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. Belediye meclisi üyesi iken seçimlere katılmış ve 19 Ocak 1910'da 50 oy alarak Sefice'den mebûs seçilmiştir. Güneş, **a.g.e.**, s. 497.
[347] **MMZC**, D. I, İS. II, C. III, s. 519, 520, 522.
[348] Demir, **a.g.e.**, s. 164.

3.1. Rum Mebûslar

Rumların, 1912 seçimlerinde meclise on beş temsilci gönderdikleri görülmektedir. Bu mebûsların isimleri ve seçim bölgeleri ise şöyledir:[349]

Gelibolu: Narlis (Narlı Efendi)

İstanbul: Y. Artas, B. Orfanidis

İzmir: P. Karolidis (Pavli Karolidi Efendi), Emmanoulidis (Emanualidi Efendi)

İzmit: A. Mihailidis (Anastas Efendi)

Karesi: K. Savvopoulos (Kostantin Savapulos Efendi)

Konya: A. Kallinoğlu [Anasyas (Ananyadis) Efendi]

Manastır: T. Nalis (Tarayan Nali Bey)

Midilli: D. Savvas (Dimitraki Sava Efendi)

Siroz: D. Digkas (Dimitri Dinga Efendi)

Sakız: Apodiakos (Apodyako Efendi)

Trabzon: M. Kofidis (Matyo Kofidi Efendi)

Yanya: D. Kigkos (Dimitraki Kinkos Efendi), K. Sourlas (Kostantin Surlas Efendi)

3.2. Ermeni Mebûslar

Ermenilerin, 1912 seçimlerinde meclise on temsilci gönderdikleri görülmektedir. Bu mebûsların isimleri ve seçim bölgeleri ise şöyledir:[350]

Erzurum: Karakin Pastırmacıyan, Varteks Serengülyan

Halep: Artin Boşgezenyan

İstanbul: Bedros Hallaçyan, Kirkor Zöhrap

İzmir: Vahan Bardizbanyan

Muş: Kegam Dergarabetyan

Sivas: Karabet Paşayan

Tekfurdağı: Agop Boyacıyan

Van: Onnik Terezekyan Virmiyan

---

[349] Boura, **a.g.y.**, s. 28; Demir, **a.g.e.**, s. 216.
[350] Demir, **a.g.e.**, s. 221.

3.3. Musevî Mebûslar

1908 seçimlerinde seçilen dört Musevî mebûsun 1912 seçimlerinde de yerlerini korudukları görülmektedir.

3.4. Bulgar, Sırp ve Ulah Mebûslar

Bulgarların, 1912 seçimlerinde meclise beş temsilci gönderdikleri görülmektedir: Bu mebûsların isimleri ve seçim bölgeleri şöyledir:

Manastır: Pançedoref Efendi

Selanik: Yordan Nikolof Efendi

Serez: Aleksandr Boynof Efendi, Stoyan Hacef Efendi

Üsküp: Feodor Paskolef Efendi

Sırpların, 1912 seçimlerinde meclise iki temsilci gönderdikleri görülmektedir: Bu mebûsların isimleri ve seçim bölgeleri şöyledir:

Manastır: Dr. Yinaki Dimitroviç

Üsküp: İspiro Hacı Resiç

Ulahlar'ın ise 1908 seçimlerinde olduğu gibi 1912 seçimlerinde de Görice mebûsu olarak Filip Mişe'yi meclise gönderdikleri görülmektedir.[351]

4. II. DEVRE (1912) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARININ EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ

4.1. Avrupa'ya Hukuk Tahsili İçin Öğrenci Gönderilmesi İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 14 Temmuz 1328 (27 Temmuz 1912) tarihli 41. birleşiminde *"1328 Adliye Nezâreti bütçesi"* meclis tartışma gündemindedir. Adliye Nezâreti bütçesinin Avrupa'ya gönderilen ve gönderilecek talebe masrafları ile ilgili söz alan Sivas Mebûsu Mustafa Ziya Efendi, hukuk tahsili için Avrupa'ya talebe gönderilmesi fikrine karşıdır. Bu fikri destekleyenlerin meseleye lisân noktasından

[351] Demir, **a.g.e.**, s. 227.

baktıklarını, karma mahkemelerde lisân bilen memurlara ihtiyaç olduğunu gerekçe gösterdiklerini ancak Hukuk Mektebi mezunları arasında Fransızca bilen pek çok kişi olduğunu ve bu kişilerin karma mahkemelerde görevlendirilebileceklerini söyler. Mustafa Ziya Efendi'ye göre Adliye Nezâreti bütçesinde Avrupa'ya talebe göndermek için ayrılan para da memleketin ihtiyaç duyduğu mahkemelerin teşkîli için harcanmalıdır.[352] Bu hususta düşüncelerini dile getiren mebûslardan biri de Artas Efendi'dir. Avrupa'ya hukuk tahsili için talebe gönderme fikrini desteklediği anlaşılan Artas Efendi, Avrupa'ya yalnızca yabancı lisân öğrenmek üzere talebe gönderilmediğini vurgularken Avrupa'ya neden talebe gönderilmesi gerektiği ile ilgili görüşlerini şöyle ifade eder:

> *"Avrupa'ya gönderilen talebe, bizim mektebi hukukta tahsili ilm ettikten sonra, bilmüsabaka Avrupa'ya giderler. Avrupa'ya gitmekten maksat yalnız ecnebi lisanlarını taallüm değildir. Avrupa'da her bir fen sureti mükemmelede bulunduğu gibi, ilmi hukukun tahsil ve taallümü dahi o derecede kesbi itila (ıttılâ) etmiştir. Bizde güzel hâkim, güzel muallim yetiştirmek her halde Avrupa'nın ilim ve maarif hususunda ihraz ettiği terakkiyattan haberdar olmaya mütevekkiftir. Binaenaleyh, Avrupa'ya talebe göndermekten sarfı nazar etmeyelim ve bu kalemin de tezyidi rey ve mütalaasındayım."*[353]

Paşayan Efendi ise meseleyi farklı bir yönden değerlendirir. İlk olarak bütçede yer verilen beş bin liranın kaç kişiye tahsis edildiğini sorar. Zöhrap Efendi, yirmi beş kişi yanıtını verir. Bunun üzerine Paşayan Efendi Avrupa'ya gönderilecek talebelerin maddi durumu iyi olmayanlar arasından seçilmeleri gerektiği ile ilgili olarak şunları söyler:

> *"Bunlar müsabaka imtihanıyla gönderiliyorlar. Acaba bu ayrılan talebenin, haddizatında, oradaki masarifi tesviye edecek kadar kudreti maliyeleri var mıdır, yoksa fakir ve kudreti olmayanlardan mı tefrik ediliyor? Acaba bu ciheti nazarı dikkate alıyorlar mı? Avrupa'da tahsil eden öyle talebe var ki, babalarının kudreti maliyesi pek vasidir. Böyle çocuklar gideceğine, fukara çocukları gitse pek muvafık olur."*

---

[352] Tokat Mebûsu Şakir Efendi ve Trabzon Mebûsu Servet Bey Avrupa'ya hukuk tahsili için talebe göndermenin gereksizliğine inanan mebûslardandır. Kastamonu Mebûsu İsmail Mahir Efendi ve Müntefek Mebûsu Cemil Efendi ise Avrupa'ya hukuk tahsil etmek üzere talebe gönderilmesi fikrini desteklemektedirler. **MMZC**, D. II, İS. I, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 471, 472.

[353] **MMZC**, D. II, İS. I, C. II, s. 471. Kütahya Mebûsu Abdullah Azmi Efendi, Paşayan Efendi'nin bu fikrine katıldığını söyler. Maddi durumu iyi olan talebelerin bu imtihanı kazanmalarının takdir edilecek bir şey olduğunu, ancak bu talebelerin maddi durumları iyi olduğu için Avrupa'ya kendi imkânlarıyla da gidebileceklerini, bu nedenle imtihanların yalnızca fakir talebeler arasında yapılması gerektiğini belirtir. **MMZC**, D. II, İS. I, C. II, s. 472.

Müntefek Mebûsu Cemil Efendi bu hususta zenginlik ve fakirlik ayrımı yapılmadığını, talebeler arasından yetenekli olanların gönderildiğini vurgular. Bunun üzerine Paşayan Efendi Avrupa'ya yetenekli ve fakir talebelerin gönderilmesi gerektiği ile ilgili düşüncelerini şöyle dile getirir:

> *"Müsabaka imtihanı, ehliyetini tayin ediyor, doğrudur; ama ehliyetlinin içinde zengin de var, fukara da vardır. Madem ki zengin çocuğu gidip tahsil edebilir, ne için onlara muavenet edelim? Ehliyetlinin fukarasını tercih edelim."*

Avrupa'ya hukuk tahsili için talebe gönderilip gönderilmemesi, gönderilen talebelerin bu tahsilden istifade edip edemedikleri ve gönderilecek talebelerin zengin ya da fakir olmalarına ilişkin yaşanan tartışmalar sırasında Zöhrap Efendi'nin de söz aldığı görülmektedir. Zöhrap Efendi'nin şu sözlerinden anlaşılabileceği üzere kendisi, Avrupa'ya hukuk tahsili için talebe gönderme fikrini desteklemektedir:

> *"Efendim, iki cihete ait münakaşat vuku buluyor. Biri, esasen ilmi hukuk tahsili için Avrupa'ya talebe izamına ihtiyaç var mıdır deniyor. Kemali hayretle işittim ki, bazı rüfekayı kiram, bu ihtiyacı kabul etmiyorlar."*

Zöhrap Efendi, kendi kanunlarının Avrupa kanunlarından çok daha farklı bir esasa dayandığı gerekçesiyle Avrupa hukuk tahsilinden bir fayda beklenmeyeceğine yönelik eleştirilere[354] karşılıksa şunları söyler:

> *"Bir kere, bizde ilmi hukuk tahsil olunuyor ve bizim kavaninimiz Avrupa kavanininden gayri bir esasa mübtenidir. Binaenaleyh, Avrupa hukuk tahsilinden bir fayda beklenemez fikri, büsbütün nabemahaldir. Düveli muhtelifede kavanin tahalüf (tahallüf) edebilir; fakat ilim her yerde birdir, ilim tahalüf (tahallüf) etmez. Rusya'da tatbik olunan kavanin, İsveç'te tatbik olunmaz. İsveç'te tatbik olunan kavanin İngiltere'de tatbik olunmaz. Bütün bu devletlerin kavanini muhtelif olmakla beraber, ilmi hukukun en âlâ tahsili nerede mümkün ise oraya daima muhtelif memleketlerden talebe gider. Bu, bizim için bir itirafı acz değildir. Bilakis biz, asıl en alî menabie müracaatta, zannederim diğerleriyle müsabaka etmeliyiz ve onları geçmeliyiz."*

Tokat Mebûsu Şakir Efendi'nin *"İlmi fıkh burada okunmadıktan sonra, başka yerde okunamaz ve ilmi fıkhın muallimi, burada, İstanbul'da yetişir, başka yerde yetişemez."*[355] sözlerine ise Zöhrap Efendi'nin, *"Avrupa'da ilmi fıkh da tahsil*

---

[354] Bu mebûsların Sivas Mebûsu Mustafa Ziya Efendi ve Tokat Mebûsu Şakir Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Onların bu konudaki görüşleri için bkz. **MMZC**, D. II, İS. I, C. II, s. 471.
[355] **MMZC**, D. II, İS. I, C. II, s. 471, 472.

ederler ve bizim kütübü fıkhiyemizin pek muhteremlerini, pek güzidelerini Fransızcaya tercüme etmişlerdir." şeklinde karşılık verdiği görülmektedir. Zöhrap Efendi Avrupa'ya hukuk tahsili için gönderilecek talebelerin yetenekli ve fakir olanlardan seçilmesine yönelik düşüncelerini ise şöyle ifade eder:

> *"Müsabakada fukara ile zengini ayırmak ve kendine mahsus vesaite malik olanlar, kendi vesaiti ile gönderilmek üzere muhtaç olanların tercih edilmesi tabiidir. Bütçenin müzakeresiyle; yani bu vesile ile bu temenniyatın hükümete tebliğ olunmasına bendeniz de kendi hesabıma iştirak ederim. Şu kadar ki, gerçi vesaiti maksut olan talebe bulunmadığı halde, çünkü bizim maksadımız, memlekette münevver fikirli, ilim sahibi adamlar bulundurmaktır. Eğer vesaiti mefkud olacak talebe bulunmazsa, o halde, diğerlerinin dahi bu suretle gönderilmemesi taraftarı değilim."*

Müntefek Mebûsu Cemil Efendi'nin *"Eğer her ikisi müsavi olursa fakir tercih olunsun, değil mi?"* şeklindeki sorusunu da Zöhrap Efendi'nin *"Evet, müsabaka onu icabettirir."* şeklinde yanıtladığı görülmektedir.

Zöhrap Efendi'nin görüş bildirdiği bir diğer husus da Avrupa'ya gönderilen talebelerin hakkıyla çalışıp bu imkânlardan istifade edip edemedikleri ile ilgilidir. Zöhrap Efendi bu konudaki düşüncelerini ise; Servet Bey'in Avrupa'ya gönderilen talebelerin Fransızcalarının, Avrupa kürsülerinde büyük muallimler tarafından anlatılan dersleri anlayabilecek düzeyde olmadığına yönelik değerlendirmeleri üzerine şöyle dile getirir:

> *"Filvaki, bizim mektebi hukukta bulunan talebemizin Avrupa lisanlarına tamamiyle vukufları yoktur. Ve giden efendilerin bu noksanları gözetilerek, birinci senesi lisan tahsiline hasredilmiştir. Beyan edildiği veçhile ıstılahatı fenniyeyi ve o büyük muallimlerin takrirlerini bihakkın anlayacak derecede lisanda terakki ettikleri anlaşıldıktan sonra, asıl tahsile gönderiliyorlar."*

Avrupa'ya hukuk tahsili için gönderilecek talebenin seçiminde zenginlik-fakirlik ayrımı yapmanın doğru olmadığını düşünen Artas Efendi ise bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade eder:

> *"Avrupa'ya talebe göndermekten maksat, fukaraya medarı taayyüş istihsal etmek değildir. Memleketimize âlim ve o suretle vatana menfaatli evladı vatan yetiştirmektir. Rica ederim, biz memnun olalım ki, fukara ile zengin bir arada müsabakaya girer de, zenginimiz tekaddüm eder. Vakıa zenginin takaddüm etmesi pek nadirdir; fakat o zenginleri de müsabaka neticesinde Avrupa'ya göndermemek caiz değildir. Burada deniliyor ki, zenginler kendi parasıyla gitsin. Ne malumdur ki, o zenginler bilmüsabaka kazandıkları halde Avrupa'ya*

gönderilmedikleri takdirde kendi parasıyla gidecektir. Eğer kendi parasıyla gitmeyecek olursa, o vakit memleket muktedir bir evladı vatandan mahrum kalır. Bendenizce ilimde, müsabakada zenginliğin, fakirliğin nazarı dikkate alınması doğru değildir."

"Avrupa'ya talebe göndermemek hiçbirimizin aklından geçmez."[356] sözlerinden anlaşılacağı üzere Varteks Efendi'nin de Avrupa'ya talebe göndermek fikrini desteklediği görülmektedir. Ancak Varteks Efendi bu talebeler için ayrılan bütçenin fazla olduğunu düşünmektedir:

"...Avrupa'ya gönderilen talebe, orada ne gibi ömür geçiriyorlar, onu bilmek lazım. Bizim işittiğimize göre, maatteessüf, Avrupa'ya giden talebelerin üzerine hiçbir murakabe yapılmıyor ve bunlar orada ilim tahsil edeceklerine, başka şeyler tahsil ediyorlar. (Handeler) Elbette istisnaları var. O istisnaları da takdir ederiz. Bu hal, oradaki talebenin ekserisi zengin olduğundan ileri geliyor. Yirmi beş talebeye beş bin lira; yani her bir talebeye iki yüz lira vermek, şimdi isbat edeceğim veçhile, çoktur. Bunlar, kendi pederlerinden, akrabalarından, bir de bu kadar para alıp orada yiyorlar. Biz, Avrupa'da bulunduğumuz zaman oralarda, Cenova'da ve başka yerde bulunan talebeler-ki, bugün her birisi birer mütehassıs birer âlim olmuşlar- ayda yüz kırk, yüz elli, yüz altmış frank ile geçinirlerdi. Ayda sekiz lira ile geçiniyorlardı demek istiyorum. Bugün hepsi de millete faydalı zevattırlar."

Süleymaniye Mebûsu Hikmet Bey'in *"O, hayatı sefalettir. Rus talebesinin nasıl tahsil ettiğini biliyoruz."* ifadesi üzerine Varteks Efendi, fukara çocuklarının zengin çocuklarına neden tercih edilmesi gerektiğine ilişkin sözlerine şöyle devam eder:

"Benim dediğim, fukara ile zengini tefrik etmek değil; fakat her halde fukara çocuğun hiçbir vasıtası olmadığı halde, o gidip öğrendikten sonra, geri döndüğü vakit, herhalde millete hizmet edecektir. O düşünecek ki, ben burada tahsil etmesem, İstanbul'a avdet ettiğimde kimse bana maaş vermez. Halbuki, zengin evladı, babam sağ olsun der. Beş sene burada milletin parasıyla tahsil ederim. Oraya gittiği vakitte, hükümet ister beni kullansın, ister kullanmasın, işte böyle deyip, tembellik edebilir. İkincisi de, hukuktan çıkan yirmi iki, yirmi üç yaşında bir çocuk o kadar ilme haris ise ve ilim öğrenmek isterse ve kendinin veyahut kendi babasının parası varsa, gidip Avrupa'da tahsil edebilir. Halbuki, o yaştaki bir fukara çocuğu ilme ne kadar haris olursa olsun, parası olmadığı için bir şey yapamaz. Onun için fukara çocuğunu bu meselede daima zengin çocuğuna tercih etmek lazımdır."[357]

[356] **MMZC**, D. II, İS. I, C. II, s. 472, 473.
[357] **MMZC**, D. II, İS. I, C. II, s. 474.

4.2. Emanuel Emanualidi Efendi'nin Mebûsân Meclisi'nde Kütüphane Açılması İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 4 Haziran 1328 (17 Haziran 1912) tarihli 15. birleşiminde *"Karesi Mebusu Hasan Ferhat Bey ve rüfekasının; nizamname-i dahilinin usul-ü müzakereye dair maddesinin tadili hakkındaki teklifine mütedair Nizamname-i Dahiliyye Encümeni mazbatası"* meclis tartışma gündeminde yer alır. Nizâmnâme ile ilgili görüş bildiren mebûslardan Emanualidi Efendi'nin dikkat çektiği husus ise nizâmnâmede yer alan *"Kütüphanenin emri idaresi, idare memurlarına aittir."* ifadesidir. Emanualidi Efendi nizâmnâmede böyle bir ifade olduğu hâlde Mebûsân Meclisi'nde bir kütüphane olmadığına dikkat çeker. Bu kütüphanelerin oldukça yararlı olduklarını ve kendi meclislerinden başka büyük ve önemli bir kütüphaneye sahip olmayan başka bir meclis kalmadığını söyler. Gerektiği gibi bir kütüphane meydana getirebilmek için de husûsî bir encümen teşkîli önerisinde bulunur. Emanualidi Efendi'nin bu değerlendirmeleri üzerine söz alan Karolidi Efendi, meclisin zaten evvelce bir encümeni ve kütüphanesi olduğunu ancak Çırağan yangınında bu kütüphanenin yandığını söyler. Emanualidi Efendi ise Karolidi Efendi'ye *"İyi ki siz yanmadınız. Yine teşkil edebilirsiniz."* şeklinde bir yanıt verir.[358]

"Mebûsân Meclisi'ne yakışır bir kütüphane" kurabilmek için öncelikle husûsî encümen kurulmasına yönelik *"İzmir Mebûsu Emanuelidi, İstanbul Mebûsu Artas, Amasya Mebûsu Arif Fazıl, Sivas Mebûsu Hüsnü, Trablusşam Mebûsu Cesri"* imzalı bir takrir olduğu da görülmektedir. Emanualidi Efendi ve arkadaşları tarafından verilen takririn yapılan oylama sonucu kabul edilmediği görülmektedir.[359]

4.3. Karabet Paşayan Efendi'nin Ordu Mensuplarının Maârif Cemiyetlerine Üye Olmaları İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 18 Haziran 1328 (1 Temmuz 1912) tarihli 23. birleşiminde *"Mensubîn-i askeriyyenin siyasiyat ile men'î iştigali hakkında Askerî*

[358] **MMZC**, D. II, İS. I, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 333.
[359] **MMZC**, D. II, İS. I, C. I, s. 343, 344.

Ceza Kanunnamesine zeyl kanun lâyihası" meclis tartışma gündeminde yer almaktadır. Askerî Ceza Kanunnamesine ek olarak hazırlanan kanun lâyihasıyla amaçlanan askerlerin siyaset ile uğraşmalarını kanunen engellemektir. Böyle bir engel, Askerî Ceza Kanunnamesinde ve mevcut diğer kanunlarda yer almadığı için bu düzenlemeye gerek görülür. Kanun lâyihasının encümen tarafından teklif edilen ordu mensuplarına ilişkin dördüncü maddesi şöyledir:

> *"Mensup olduğu Nezaretten alelusul müsaade istihsal etmeksizin Maarif ve Umur-u Hayriyye maksadiyle teşekkül eden cemiyetlere intisap edenler kırk beş günden üç aya kadar hapsolunur."*

Madde ile ilgili söz alan mebûslardan Paşayan Efendi,[360] maddenin maârif ve hayır işleri için çalışan bir kişinin bundan men edilmesi anlamına geldiğini ve böyle işler için çalışan bir zabitin neden ceza göreceğini anlayamadığını ifade eder.[361] Karesi Mebûsu Hüseyin Kadri Bey bu kişilerin izin aldıkları takdirde ceza görmeyeceklerini söylerken Denizli Mebûsu Sadık Efendi, bu kişilerin asıl vazifelerinin askerlik olduğuna dikkat çeker. Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa da *"Vazife-i askeriyyesi haricindeki işler(e) karışmasın."* sözüyle benzer düşünceye sahip olduğunu gösterir. Bu düşünceler üzerine Paşayan Efendi hiç olmazsa ilgili maddede bu kişiler için *"izin almaya mecbur olsunlar"* şeklinde bir ifadeye yer verilmesini ister. *"İstihsal-i müsaadeye mecbur olsunlar gibi bir kayıt ilâve edilsin. Zira, bundan Umur-u Hayriyye ve Maarif işlerine karışmasınlar gibi bir mana çıkıyor."* şeklinde bir değerlendirmede bulunur.

Sinop Mebûsu İsmail Hakkı Bey bir memurun evlenecek dahî olsa zaten amirinden izin almaya mecbur olduğunu söylerken Kayseri Mebûsu Ali Galip Bey, Paşayan Efendi'nin görüşlerine katıldığını belirtir. Ali Galip Bey subayların, maârif ve hayır işleri amacıyla kurulmuş bir cemiyete üye olmalarında hiçbir siyasî sakınca olamayacağını, bunun tek sakıncasının subayların aslî vazifelerine yetişememek, vazifelerini yerine getirememek olabileceğini söyler. Aslî vazifelerini aksattıkları

---

[360] **Karabet Paşayan Efendi:** II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsân Meclisi'nin yalnızca ikinci devresinde görev yapmıştır. Siyasal tutumu ile ilgili olarak Feroz Ahmad-Dankward Rustow (Ahmad-Rustow, **a.g.e.**, 262, 275.) tarafından yapılan çalışmada *"müstakil"* ifadesi kullanılırken Fevzi Demir'in çalışmasında *"Liberal, Hürriyet ve İtilaf veya Ahrar Fırkasına bağlı"* ifadesi kullanılmıştır. Demir, **a.g.e.**, s. 354, 371.

[361] **MMZC**, D. II, İS. I, C. I, s. 574.

takdirde de ceza alacaklarını, bu nedenle maârif ve diğer hayır işlerinde çalışmaya müsait olmayan memurların ikinci bir vazife almaktan sakınacaklarını söyler. Memleketin maârife olan ihtiyacına ve bu ihtiyacı karşılayacak yeterli sayıda aydın fikirli kimselerin bulunmadığına dikkat çeker. Bu ihtiyacın karşılanmasına yardımcı olabilmek adına önemli bir kısmı âlî mektep mezunu olan subayların maârif ve diğer hayır işlerinde hizmetlerinden yararlanılması gerektiğini savunur. Yapılan tartışmalar ve oylama sonucunda encümenin teklif ettiği dördüncü maddenin aynen kabul edildiği görülmektedir.[362]

[362] **MMZC**, D. II, İS. I, C. I, s. 576.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜÇÜNCÜ VE DÖRDÜNCÜ DEVRE OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI VE EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ (1914-1920)

1. III. DEVRE (1914-1918) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsan Meclisi'nin üçüncü devresi 1 Mayıs 1330 (14 Mayıs 1914)-21 Kânûn-ı evvel 1334 (21 Aralık 1918) tarihleri arasını kapsamaktadır. Üçüncü devrede yer alan ictimâ senelerinin başlangıç ve bitiş tarihleri ile yapılan birleşim sayıları şu şekildedir:

Üçüncü devrede "ictimâ-ı fevkalâde" olarak adlandırılan ictimâ senesi 1 Mayıs 1330 (14 Mayıs 1914) tarihinde başlamış, 20 Temmuz 1330 (2 Ağustos 1914) tarihinde sona ermiştir ve yapılan birleşim sayısı 47'dir.

Üçüncü devre birinci ictimâ senesi 1 Kânûn-ı evvel 1330 (14 Aralık 1914) tarihinde başlamış 31 Teşrîn-i evvel 1331 (13 Kasım 1915) tarihinde sona ermiştir ve yapılan birleşim sayısı 48'dir.

Üçüncü devre ikinci ictimâ senesi 1 Teşrîn-i sânî 1331 (14 Kasım 1915) tarihinde başlamış, 29 Şubat 1331 (13 Mart 1916) tarihinde sona ermiştir ve yapılan birleşim sayısı 44'tür.

Üçüncü devre üçüncü ictimâ senesi 1 Teşrîn-i sânî 1332 (14 Kasım 1916) tarihinde başlamış, 31 Mart 1333 (31 Mart 1917) tarihinde sona ermiştir ve yapılan birleşim sayısı 63'tür.

Üçüncü devre dördüncü ictimâ senesi 1 Teşrîn-i sânî 1333 (1 Kasım 1917) tarihinde başlamış, 31 Mart 1334 (31 Mart 1918) tarihinde sona ermiştir ve yapılan birleşim sayısı 79'dur.

Üçüncü devre beşinci ictimâ senesi 1 Teşrîn-i evvel 1334 (10 Ekim 1918) tarihinde başlamış, 21 Kânûn-ı evvel 1334 (21 Aralık 1918) tarihinde sona ermiştir ve yapılan birleşim sayısı 29'dur.

1.1. Rum Mebûslar

1914 seçimlerinde Rumlar, Mebûsân Meclisi'ne on altı temsilci göndermişlerdir.[363] 1914-1918 döneminde görev yapan Rum mebûslar ve seçim bölgeleri ise şöyledir:[364]

Aydın: E. Emmanouilidis (Emanuel Emanualidi Efendi)[365]

Canik: Th. Arzğlu (Todoraki Efendi, Arzuoğlu Todoraki Efendi)

Çatalca: Th. Dimitriadis (Tokinidis Efendi, Tokidis Efendi)

Gelibolu: D. Fitos (Dimitriaki Fito Efendi)

İstanbul: B. Orfanidis (Vasilaki Orfanidis Efendi), B. Tsorbacoğlu (Viktor Bey Çorbacıoğlu),[366] I. Haralambidis (Haralambidis Efendi)

İzmir: S. Simeonoğlu (Simonaki Simonoğlu Efendi), E. Meymaroğlu (Vangil, Vangel Mimaroğlu Efendi)

İzmit: Anastas Efendi

Karahisar-ı Şarkî: I. Gkevenidis (Kovanoğlu Yanko Efendi)

Karesi: K. Savvopoulos (Kostantin Savapulos Efendi)

Niğde: A. Kallinoğlu (Anasyas, Ananyadis Efendi)[367]

Tekfurdağı: Th. Efklidis (Efkalidis Efendi)

Trabzon: M. Kofidis (Matyo Kofidi Efendi), Y. İoannidis (Yorgi Yuvanoğlu Efendi, Hacı Yorgi Yuvanidi Efendi)

---

[363] Rumeli'nin yitirilmesiyle Rum nüfusunda bir azalma görülmesine karşın bu sayı 1912 seçim sonuçlarıyla hemen hemen aynıdır. Bu sayı daha önce hiç Rum mebûs çıkarmayan Tekfurdağı, Aydın, Canik ve Karahisar-ı Şarkî'den birer, daha önce bir Rum mebûs çıkarmış olan Trabzon'dan iki ve daha önce iki Rum mebûs çıkaran İstanbul'dan üç Rum mebûsun seçilmesiyle korunmuştur. Bu da İttihatçıların son ana değin Rum unsuruyla bağlarını koparmak istemediğini göstermektedir. I. Devre Rum mebûslarından ise sadece dördü 1914'te tekrar seçilebilmiştir. Bunlar; Kofidis, Savapulos, Emanualidi ve Anastas Efendilerdir. Demir, **a.g.e.**, s. 316.

[364] Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 268; Boura, **a.g.y.**, s. 28; Demir, **a.g.e.**, s. 358, 359, 371.

[365] Katerina Boura (Boura, **a.g.y.**, s. 28.), Emanualidi Efendi'yi ilk üç devrede de İzmir mebûsu olarak gösterirken Fevzi Demir (Demir, **a.g.e.**, s. 362.) ve Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 270.) bu mebûsun ilk iki devre İzmir, üçüncü devre Aydın mebûsu olduğunu ifade etmektedirler.

[366] Bu mebûs Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow'un çalışmasında Musevî olarak gösterilmektedir. Ahmad-Rustow, **a.y.**, s. 268.

[367] Katerina Boura (Boura, **a.g.y.**, s. 28.) bu mebûsun seçim bölgesini "Konya" olarak gösterirken, Fevzi Demir (Demir, **a.g.e.**, s. 369.) ve Feroz Ahmad- Dankwart A. Rustow (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 274.) "Niğde" mebûsu olduğunu ifade etmektedirler. *"Emanualidi Efendi ve rüfekasının Rum unsurunun esbabı muhacereti ve ittihaz olunan tedabir hakkında sual takriri"* altında imzası bulunan Rum mebûslardan Ananyadis Efendi'nin, seçim bölgesi "Niğde" olarak gösterilmektedir. Bkz. **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 606.

1.2. Ermeni Mebûslar

1912 seçimlerinde Mebûsân Meclisi'ne on temsilci gönderen Ermenilerin 1914 seçimlerinde bu sayıyı on beşe çıkarttıkları görülmektedir.[368] 1914-1918 döneminde görev yapan Ermeni mebûsların isimleri ve seçim bölgeleri şöyledir:[369]

Bitlis: Minas Çıraz Efendi

Ergani Madeni: İstepan Çıracıyan Efendi

Erzurum: Varteks Serengülyan Efendi, Osib Mededyan Efendi

Halep: Artin Boşgezenyan Efendi

İstanbul: Bedros Hallaçyan Efendi, Krikor Zöhrab Efendi

İzmir: Onnik İhsan Efendi

Kayseri: Karabet Tomayan Efendi

Kozan: Matyos Nalbantyan Efendi

Maraş: Agop Hiralakyan Efendi

Muş: Kegam Dergarabetyan Efendi

Sivas: Dikran Barsamyan Efendi

Van: Vahan Papazyan Efendi, Onnik Terezekyan Virmiyan Efendi[370]

1.3. Musevî Mebûslar

1908 ve 1912 seçimlerinde dört olan Musevî mebûs sayısının 1914 seçimlerinde üç olduğu görülmektedir. 1914-1918 devresinde görev yapan Musevî mebûsların isimleri ve seçim bölgeleri ise şöyledir:[371]

Bağdat: Sason Hasgayl (Ezechiel) Efendi

İstanbul: Emanuel Karasu Efendi

İzmir: Nesim Mazliyah

---

[368] Demir, **a.g.e.**, s. 318.
[369] Demir, **a.e.**, 355-384.
[370] Demir, **a.e.**, s. 378; Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow'un ortak çalışmasında Van mebûsu olarak gösterilen Asaf (Doras) Bey'in de Ermeni olduğu ifade edilmektedir. Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, 278.
[371] Demir, **a.g.e.**, s. 360, 362, 383.

2. III. DEVRE (1914-1918) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARININ EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ

2.1. Mülkiyye Mektebi'nin Leylîye Çevrilmesi İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 5 Haziran 1330 (18 Haziran 1914) tarihli 17. birleşiminde *"Mekteb-i Mülkiyyenin leyliye tahvili hakkında kanun layihası"* meclis tartışma gündemindedir. 7 Haziran 1330 (20 Haziran 1914) tarihli 18. birleşimde de konu ile ilgili tartışmaların devam etmesinden anlaşılabileceği üzere çok sayıda mebûsun, Mülkiyye Mektebi'nin leylî ya da nehârî olmasına yönelik görüş bildirdiği dikkat çekmektedir.

Mülkiyye Mektebi'nin leylîye çevrilmesine ilişkin gerekçeyi açıklamak üzere -Mazbata Muharriri birleşime katılmadığı için- Encümen Reisi Denizli Mebûsu Mehmet Sadık Efendi söz alır. Mehmet Sadık Efendi, hükûmetin Mülkiyye Mektebi'nin leylî olmasını teklif etmesi üzerine Maârif Encümeni'nde bu konunun tartışıldığını, encümen üyelerinden bazılarının mektebin leylî olması durumunda bu mektepten yalnızca zengin çocuklarının faydalanabileceği ve fakirlikten başka kusuru olmayan zeki çocukların bu mektepten yoksun kalacağı gerekçesiyle mektebin leylî olmasına karşı çıktıklarını söyler. Gerek Maârif Nâzırının gerekse Mektep Müdürünün bu düşüncelere sahip üyelere mektebin neden leylî olması gerektiğine ilişkin gerekçeler gösterdiklerini anlatır. Maârif Nâzırı ve Mektep Müdürünün, leylî ve nehârî tahsil gören talebeler ile ilgili istatistiklerden bahsettiklerini ve bu istatistikler sonucunda mektebe leylî olarak devam eden talebelerin gerek tahsil gerekse beden terbiyesi yönünden daha iyi durumda olduklarını belirttiklerini söyler. Pek çok encümen üyesinin mektebin leylî olmasını istemediğini ancak Maârif Nâzırının, bu mektebe çok masraflar yapıldığı için mektebi kapatamayacaklarını, zaten mektebi darülfünûnun bir şubesi yapmak üzere bir lâyiha hazırlamayı düşündüklerini, şimdi ise bu kanunun kabul edilmesinin zorunlu olduğunu anlattığını ifade eder.[372]

[372] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 379, 380.

Mehmet Sadık Efendi'den sonra sözü Mülkiyye Mektebi Müdürü Hikmet Bey alır ve Mülkiyye Mektebi nehârî iken neden leylî yapmak istediklerini gerekçeleriyle anlatır. Hikmet Bey, üç senedir Mülkiyye Mektebi'nin idaresinde bulunduğunu ve elinde birtakım istatistikler olduğunu söyler. Mektebe devam eden talebenin yüzde yetmişinin vilâyetlerden geldiğini ve aileleri tarafından kendilerine ayda yaklaşık beş lira gönderildiğini, ellerine senede 60 lira geçtiği hâlde bu talebelerin ne düzgün yiyip içebildiklerini ne de üstlerine başlarına bakabildiklerini, mektepten çıktıkları gibi kıraathanelere ve Galata köprüsünün öte tarafına, Beyoğlu'na gittiklerini ve bir kısmının bu suretle harcandığını anlatır. Bununla birlikte talebelerin bir kısmının da han köşelerinde, bekâr odalarında sefil olduklarını dile getirir. Oysa mektepteki leylî hayatın çok daha farklı olduğunu söyler. Talebelerin ne zaman yatıp ne zaman kalkacaklarının, ne yiyip ne içeceklerinin belli olduğunu anlatır. Eğer mümkün olabilse bütün mekteplerin yanına bir pansiyon yapmak suretiyle talebelerin daha düzgün bir hayat sürmelerinin sağlanabilmesi yönünde görüş bildirir.[373]

Encümen Reisi ve Mektep Müdürünün bu açıklamalarından sonra mebûslar konuya ilişkin düşüncelerini belirtmek üzere söz alırlar. Bu mebûslardan biri de Boşgezenyan Efendi'dir.[374] Mektebin leylî olmasını savunanların başlıca talebelerin köprünün öte tarafına (Beyoğlu'na) gidip gelmelerini ya da iyi yiyip içemediklerini sebep gösterdiklerini belirten Boşgezenyan Efendi, mektep leylîye çevrilse dahî bu sakıncaların ortadan kalkacağını düşünmez. Bu sakıncalardan tamamen kurtulmak için mekteplerin İstanbul'dan başka bir yere taşınması önerisinde bulunur.

Boşgezenyan Efendi'nin bu önerisine karşılık Zöhrap Efendi'nin *"Halep'e göndermeli, Halep'e!"* sözü mecliste gülüşmelere neden olur. Boşgezenyan Efendi bu sözler üzerine mebûsu olduğu Halep ile ilgili olarak şunları söyler:

> *"Halep pek münasip bir yerdir. Halep'e şehba, o şirin belde Memaliki Osmaniyenin şimdi merkezidir. Kendine mahsus bir medeniyeti vardır, her türlü esbab mevcut, şehirde ucuzluk da var."*

---

[373] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 380, 381.

[374] **Artin Boşgezenyan:** 24 Kasım 1909'da 52 oy alarak Halep'ten mebûs seçilmiştir. İkinci ve üçüncü devrede de aynı görevi sürdürmüştür (Güneş, **a.g.e.**, s. 373.). Siyasî tutumu ile ilgili olarak Fevzi Demir *"Liberal, Hürriyet ve İtilâf veya Ahrar Fırkası'na bağlı olanlar"* ifadesini kullanmaktadır. Demir, **a.g.e.**, s. 354, 378.

Meclis Reisinin *"...sadede geliniz şimdi Halep'in güzelliklerinden bahsetmiyoruz"* uyarısı üzerine Boşgezenyan Efendi'nin, *"Halep'e kaldırmazsanız Erzurum'a kaldırınız ki efendim, orası mebdei memlekettir. Saf hava, memleket ucuz, iyi idare edilir."*[375] önerisinde bulunduğu görülür. Mamûretülazîz Mebûsu Mehmet Said Efendi ise bu tartışmalar ile ilgili olarak iş ahlâkının tahsis edilmesi gerektiğini yoksa mektep nereye kaldırılırsa kaldırılsın faydasız olacağını söyler.

Mülkiyye Mektebi'nin kaldırılmasını, hiç değilse nehârî hâle getirilmesi gerektiğini savunan Boşgezenyan Efendi ise gerekçelerini şöyle açıklar:

> *"Bendeniz, bu mektebin leyliye tahvilinde bir fayda görmüyorum. Şayet Mektebi Mülkiyye memur yetiştirecektir diye kırk, elli kişinin hatırı için leyliye tahvil iktiza ediyorsa, o leyliye girmek iktidarında olmayan talebe nereye girecek? Demek ki, biz yeni bir zadeganlık icab ediyoruz. Halbuki, kadimden beri Osmanlılarda zadeganlık yoktur. Çünkü, Osmanlıların hepsi asildir. Asil oldukları için ayrıca bir sınıf teşkil etmemişlerdir. (Alkışlar) Bu ise, zadeganlığa doğru bir hatvedir. Ne için erbabı servet istifade etsin de fukara kalsın? Fukarada belki öyle erbabı zeka vardır ki, zenginde bulunmaz."*

Boşgezenyan Efendi, ayrıca Mülkiyye Mektebi'ne de ihtiyaç olmadığını söyler. Hukuk Mektebi'nin, darülfünûnun ders programlarına birkaç ders eklemek suretiyle aynı ihtiyacı karşılayabilecek memurların buralarda da yetiştirilebileceğini savunur. *"Maarif Nezareti bu Mekatibi Mülkiyeyi, Mekatibi Aliyeyi düşünmekten ise, bizim taşradaki o sıbyan mekteplerini, Mekatibi İptidaiyyeyi düşünse, o fukara köylülere malumatı iptidaiyye neşretse, bu mülke, bu memlekete daha hayırlı hizmet etmiş olmaz mı?"* sözlerinden anlaşılabileceği üzere memleketin ibtidâî mekteplere daha çok ihtiyacı olduğunu ve bu mekteplere daha fazla önem verilmesi gerektiğini düşünür. Bu düşüncesini *"Bizim ihtiyacımız, mekatibi iptidaiyyedir, Nezaret, onu düşünsün."* sözünden de anlamak mümkündür.

Bununla birlikte Boşgezenyan Efendi, Mülkiyye Mektebi'nin gerekli olduğu düşünülüyorsa hiç değilse maddi durumu iyi olmayan talebelerin de mektepten yararlanabilmeleri için nehârî olmasını ister. Talebelerin ahlâkı ile ilgili tehlikenin de mektebin leylî ya da nehârî olmasından öte talebelerin yaradılışından kaynaklandığına dikkat çeker.

---

[375] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 395.

Denizli Mebûsu Mehmet Sadık Efendi, Boşgezenyan Efendi'den *"Maârif Nezâreti ibtidâî mektepleri düşünsün."* sözünü geri almasını ister. Maârif Nezâreti'nin memleketin saâdet ve selâmeti için çalıştığını ve bu amaçla Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanunu'nun dahî yapıldığını hatırlatır. Mazelyah Efendi'nin *"Canım, bu yalnız kanunla mı olur?"* sözleri ise, Mazelyah Efendi'nin Maârif Nezâreti'nin İbtidaî mekteplerle ilişkin yapması gerekenler noktasında Boşgezenyan Efendi ile aynı fikirde olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.[376]

Encümen adına maârif bütçesini tetkik ettiği için konunun bütçeye etkisine ilişkin görüşlerini belirtmek üzere Zöhrap Efendi'nin de söz aldığı görülür. Mülkiyye Mektebi'nin leylîye çevrilmesi durumunda mektebe ayrılan bütçeye yüzde elli oranında yük geleceğini açıklar. Bunca masraf arasında bunun isabetli bir karar olup olmadığına dikkat çeken Zöhrap Efendi'nin, Mülkiyye Mektebi'nin leylîye çevrilmesi hususunda tereddütleri olduğu görülmektedir. Encümen mazbatasından anladığı kadarıyla Maârif Nâzırının da aslında bu kanunun "şiddetli bir taraftarı" olmadığını söyleyen Zöhrap Efendi, hükûmetin de bu hususta çelişkileri olduğuna dikkat çeker:

> *"Bendeniz, kendi hesabıma, bu noktada müteredditdim, Birincisi, zaten encümen mazbatasından anlaşıldığı üzere Nazır Bey, bu kanunun pek şiddetle taraftarı değil. Başlıca mütalaası, bu kanunu mevkii tatbika koymuşuz. Şu dakika bu kanunu reddedemeyiz. Zira birtakım mesarif ihtiyar ettik.*[377]

Hükûmetin böyle bir şey düşünmediğini söyleyen Boşgezenyan Efendi'ye karşılık Zöhrap Efendi'nin tekrar söz aldığı görülür. Hükûmetin ifade tarzı ve encümen mazbatasından hükûmetin bu kanunun devamı taraftarı olmadığı anlamını çıkardığını söylemesi üzerine Boşgezenyan Efendi, hükûmet memurundan, hükûmetin fikrinin Zöhrap Efendi'nin belirttiği gibi olup olmadığını açık açık söylemesini ister. Söz alan Mülkiyye Mektebi Müdürü Hikmet Bey, Zöhrap Efendi'nin ifade ettiği gibi *"bu devletçe de gerekli değildir, zaten Nezâret de bunu istemiyor"* gibi sözleri söylemenin doğru olmadığını, hükûmetin oyu olmadan bu kanunun meclise gelemeyeceğini söyler.

---

[376] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 395.
[377] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 396.

Zöhrap Efendi'nin görüş bildirdiği bir diğer husus da Mülkiyye Mektebi talebelerinin kendilerine bakamayacakları ya da sağlıklarını koruyamayacakları gerekçesiyle Mülkiyye Mektebi'nde leylî usûlün uygulanması gerektiğini savunanlar ile ilgilidir. Âlî derecesinde gördüğü Mülkiyye Mektebi'nin bu gerekçe ile leylîye çevrilmesini doğru bulmayan Zöhrap Efendi düşüncelerini ise şöyle dile getirir:

> *"...leyli ne demektir? Kendisini hıfz ve siyanete muktedir olmayanlara tatbik edilen bir usuldür, başka bir şey değildir. Eğer bizim talebemiz, gençlerimiz Sultanî tahsilinden sonra da kendi nefislerini, kendi sıhhatlerini, kendi vücutlarını hıfz ve siyanete muktedir olmazlarsa, o vakit bu tahsillerine biz ne demeliyiz? Bir tabir bulamıyorum. Binaenaleyh aklen de kabul etmeliyiz ki, tahsili aliye giden efendiler, hiçbir vakit böyle bir sıyaneti hususiyyeye bir tahaffuzu mahsusa maruz bırakılmamalıdır."*[378]

Bu konuda benzer görüş bildiren mebûslardan biri de Varteks Efendi'dir.[379] Varteks Efendi mektebin leylî olması durumunda talebelerin birtakım kötü alışkanlıklardan korunacakları, daha iyi şartlarda beslenme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanacağı, dersleri ile daha iyi meşgul olabilecekleri yönündeki değerlendirmelere karşılık şu düşüncelerini dile getirir:

> *"...leyli taraftarları en evvel ahlâk cihetine ileri sürüyorlar ve han, apartman köşelerini gösteriyorlar. Ben çok adamlar tanırım ki han ve apartman köşelerinde büyümüşler, fakat milletin en büyük adamları olmuşlar ve ben çok adam tanırım ki, değil Mektebi Mülkiyyeden, en büyük Darülfünunlardan çıkmış oldukları halde, memleketlerine zillet getirmişlerdir. ('Bravo' sadaları) Bizde Osmanlıca bir darbımesel vardır, helâl süt emmeyen, han köşesinde yatsa, iyi yerlerde de yatsa aynıdır."*

Nehârî mektepte tahsil gördüğü ve daha sonra muallimlik de yaptığı anlaşılan Varteks Efendi'nin, leylî mektebi savunan Hikmet Bey'e karşılık nehârî mekteplerin yararları ve leylî mekteplerin sakıncaları konusunda açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Varteks Efendi ilk olarak leylî talebelerin baskı altındayken nehârî talebelerin serbest olduklarına dikkat çeker ve kötü hislerin baskı altında daha çok ortaya çıkacağını söyler. *"Siz leyli mektepler için dünyanın her tarafında söylenilen sözleri, yazılan makaleleri okumuş olsaydınız ki hepinizin okuduğundan eminim, leyli mekteplerin ne kadar muzır olduğunu asrın en büyük*

[378] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 396.
[379] Varteks Efendi'nin mekteplerin leylî olması konusundaki benzer düşünceleri için bkz. **MMZC**, D. I, İS. II, C. VI, s. 142.

Pedagogları, en büyük mektep muallimleri isbat ediyorlar." sözleriyle kötü hislerin ortaya çıkması hususunda leylî mekteplerin sakıncaları ile ilgili konunun uzmanlarının da kendisi ile hemfikir olduklarını belirtir. Hikmet Bey'in, Mülkiyye Mekteplerinde eğitim kalitesini yükseltmek adına Avrupa'dan tanınmış muallimler getirmek istediğine ilişkin sözlerine karşılıksa, o mütehassısın da leylî mektepte tahsilin zararlı olduğunu söyleyeceğinden ve bunun nehârîye çevrilmesini tavsiye edeceğinden emin olduğunu söyler.[380] Hikmet Bey'in leylî mektep talebelerinin üstün yönlerini değerlendirirken verdiği istatistiklere karşılık Varteks Efendi'nin de nehârî talebelerin ahlâkî üstünlüğüne ilişkin düşüncelerini dile getirdiği görülmektedir. "Han ve apartman köşelerindekiler" hakkında söylenen sözlerden rahatsızlık duyduğu anlaşılan Varteks Efendi, *"...ben iyi bilirim ki babasının parası ile gelip sırf ilim öğrenmek için han ve apartman köşelerinde oturanların yüzde yirmisi, tavla oynarsa, yüzde sekseni oturmuşlar kendi dertleri ile uğraşıyorlar"* sözüyle nehârî mektep ile ilgili olumlu düşüncelerini yineler. Leylî mektepten de nehârî mektepten de ahlâksız kimseler çıkabileceğini, hatta leylî mekteplerden daha fazla ahlâksız kimseler çıkabileceğini ifade eder.[381]

Barsamyan Efendi'nin[382] ise, Varteks Efendi'nin nehârî mektepler lehine yaptığı karşılaştırmayı geçerli bulmadığı görülür. Hikmet Bey'in yaptığı gibi savunmasını istatistikî veriler üzerinden ortaya koyması gerektiğine, değerlendirmelerinin *"...şu kadarını bilirim, bu kadarını bilirim"* demekle geçerli olamayacağına dikkat çeker.[383]

Leylî ve nehârî mektepleri ahlâk noktasından karşılaştıran Varteks Efendi'nin, konuyu sağlık noktasından da değerlendirdiği görülmektedir. Varteks

---

[380] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 398, 399. Barsamyan Efendi; Varteks Efendi'nin asrın en büyük pedagoglarının, en büyük mektep muallimlerinin leylî mekteplere ilişkin olumsuz düşüncelere sahip olduğunu söylemesini ise şöyle eleştirir: *"Bütün Avrupa Pedegogları (Pedagogları) hakkında söylediler. Varteks Efendi biraderimizin elli bin Osmanlıyı burada temsil ettiğini bilmiyordum, onların ağzından öyle sözler söyledi ki, şimdiye kadar hiçbir yerde görmedim. Pedagoglar demişler ki, leyli mektepler hiç iyi değilmiş. Tahsil noktai nazarından leyli mektepler kabul edilmez imiş. Bendeniz sual etmek isterim ki, hangi Pedagog bunu söylemiş ve kendisi hangi memlekette imiş?"* **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 400.

[381] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 399.

[382] **Dikran Barsamyan Efendi:** Darülfünûn İngilizce öğretmeni iken seçimlere adaylığını koymuş ve üçüncü devrede 172 oy alarak Sivas'tan mebûs seçilmiştir (Güneş, **a.g.e.**, s. 54.). Barsamyan Efendi, 1918 yılında Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kapanması sonucu bu cemiyetin yerine kurulmuş olan Teceddüt Fırkası'nın ilk idare heyeti üyeleri arasında yer almıştır. Koç, **a.g.t.**, s. 34; Tunaya, **a.g.e.**, s. 574.

[383] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 401.

Efendi *"...elbisenin muntazam olması, güzel havadar yerde yatması, çocuğun sıhhati içindir, bunu kimse inkâr edemez fakat acaba bir Mektebi Mülkiyyede 40-50 çocuğun gidip orada yaşamaları için bu bir sebep midir? İstidadı olan yüz, iki yüz talebe Mektebi Mülkiyyede tahsilden neden mahrum olsunlar?"* sorusuyla mektebin leylî hâle getirilmesiyle, az sayıda talebenin rahatını sağlamak için yetenekli çok sayıda talebenin Mülkiyye Mektebi'nde tahsilden mahrum bırakılacağına dikkat çeker.

Talebelerin daha iyi öğrenim görmelerinin mektebin leylî ya da nehârî olmasından öte muallimin tutumuyla ilgili olduğunu düşünen Varteks Efendi'ye göre, *"Çocuk bir mektebe gittiği vakitte ders veren muallim, kendisini sevdirmeli, kendisini sevdirmezse çocuk ne kadar akil ve zeki olsa, ister leyli, ister nehari olsun ona dikkat etmez, öğrenmez."*

Varteks Efendi'nin, Kastamonu Mebûsu İsmail Mahir Efendi[384] olduğu anlaşılan mebûsun yorumlarına ilişkin eleştiride bulunurken kullandığı şu cümlelerden ise kendisinin eğitimde fırsat eşitliği ile ilgili düşüncelerini anlamak mümkündür:

> *"Dün de bazıları diyorlardı ki, yalnız fukara evladı sanat öğrensin, zenginin işi memuriyettir. Birisi hakim, öbürü mahkûm. Efendiler, biz fukara, zengin aramıyoruz, mektebe giden çocuklarda istidat arıyoruz. Milletin parasıyle (parasıyla) yaşayan çocuğun istidadı olmalı, ister zengin olsun, ister fakir olsun, onun için fukaraya yalnız sanatı, zenginlere de memuriyeti hasretmek, bu da bir silk teşkil eder zannederim. Bizim gibi demokrat bir memlekette bu kaabili (kabil-i) tecviz olamaz. Biz arzu ederiz ve ümit ederiz ki, fukara çocukları Sadrazam olsun ve nasıl ki, öyledir. Küçük Sait Paşa, bir köylünün çocuğuydu, Sadrazam oldu. Çok Sadrazamların çocukları boşuboşuna geziyorlar. Bizim memlekette böyledir ve böyle olmalı ve böyle de olacak. Bundan gayrisi olamaz. Onun için biz mekteplere giden çocuklarda yalnız istidat aramalıyız."*[385]

Varteks Efendi'nin, devlet idaresinde görev alacakları için Mülkiyye Mekteplerinden çıkacak talebelerin düzgün bir şekilde yetiştirilmesi ve düzgün bir mektep hayatı geçirmeleri gerektiğine inanan, bu nedenle de mektebin leylî olmasını savunan ve yine İsmail Mahir Efendi[386] olduğu anlaşılan mebûsun bu düşüncelerine karşılık hakimleri de kendilerinin tayin ettiklerini ancak bunların nehârî mekteplerde

---

[384] İsmail Mahir Efendi'nin bu konudaki sözleri için bkz. **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 393.
[385] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 399.
[386] İsmail Mahir Efendi'nin bu konudaki sözleri için bkz. **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 393, 394.

öğrenim görmelerini örnek gösterir. "*Ne için onları nehari mekteplerde ahlâksız yaşatıyoruz da, bunları ahlâklı yaşatmak istiyoruz?*" sorusuyla da bu hususta ki çelişkiye dikkat çeker. "*Hakimler, Hukuk memurları, Tabipler Darülfünunda yetişiyorlar da, İdare memurları, Kaymakamlar ne için yetişmesin?*" diyen Varteks Efendi de aslında, Boşgezenyan Efendi gibi Mülkiyye Mektebi'ne ihtiyaç olmadığını, darülfünûnun bir şubesi hâline getirilmesi gerektiğini düşünmektedir.[387] Zor Mebûsu Mehmet Nuri Efendi'nin *"olmaz"* diyerek araya girmesi üzerine Varteks Efendi, "Aristokrasi Mektebi" olarak nitelediği Mülkiyye Mektebi'ne ilişkin düşüncelerini açıklamaya devam eder. Varteks Efendi'ye göre eğer Adliye gibi vicdana ait bir mesele ile uğraşan hakimler dahî darülfünûnda yetiştirilebiliyorsa yalnızca teknik ve rakamla uğraşacak bir idare memuru da darülfünûnda yetiştirilebilir. Bu nedenle Mülkiyye Mektebi darülfünûnun bir şubesi hâline getirilmelidir.

Mülkiyye Mektebi'nin gerekliliğine inanan Barsamyan Efendi ise iktisadî, malî ve siyasî memurların Hukuk Mektebinde yetişemeyeceğini düşünür. Madem ki memur yetiştirmek amacıyla açılan mektepler vardır, memurlar bu mekteplerde yetiştirilmelidir. Avrupa'da memur yetiştirecek böyle bir mektep olmadığını kabul eden Barsamyan Efendi, bununla birlikte Avrupa'nın büyük bir kısmında idare memurlarının ahâlîden alındığını, bunların da herhangi bir darülfünûnda yetişmiş kimseler olmadığını sözlerine ekler.[388]

Leylî mekteplerin sakıncalarından biri olarak talebelerin halktan kopuk öğrenim görecek olmalarını gösteren Bağdat Mebûsu Cemil Zehavi Efendi, Mülkiyye Mektebi'nden çıkan talebelerin devlet memurluğu görevinde bulunacakları için halkla ne kadar iletişim içinde olurlarsa görevlerini o kadar iyi yerine getirebileceklerini düşünür.[389] Bu düşüncelere karşılık Barsamyan Efendi, Mülkiyye Mektebi'ni leylî yapmakla talebelerin büsbütün halktan kopmuş olmayacaklarını, perşembe akşamı mektepten çıkan talebelerin mektebe cumartesi günü döndüklerini, bu süre zarfında istedikleri yere gidebildiklerini, kiminle görüşmek isterlerse görüşebileceklerini, ayrıca mektepte dokuz aylık tahsil süresi dışında memleketlerine

[387] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 399.
[388] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 400.
[389] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 381.

gidip insanlarla görüşebilecekleri üç aylık tatil zamanları olduğunu da sözlerine ekler. Barsamyan Efendi ayrıca talebelerin ders zamanı dersleri ile meşgul olmaları gerektiğine ilişkin düşüncelerini *"Zaman, ihtilat edecek zaman değildir. Vakit, ders okuyacak vakittir."*[390] sözü ile dile getirir.

Yaşanan uzun tartışmalar sonunda Zor Mebûsu Mehmet Nuri Efendi'nin kanun lâyihasının birinci maddesinin *"Mektebi Mülkiyye, bu seneden itibaren leyli ve neharidir."* şeklinde düzenlenmesini isteyen takririnin kabul edildiği görülmektedir.[391]

2.2. Lisân Tartışmaları

Mebûsân Meclisi'nin 7 Şubat 1330 (20 Şubat 1915) tarihli 30. birleşiminde *"Belediye rüsûmu Kanun lâyihası"* meclis tartışma gündemindedir. Kanun lâyihasının 21. maddesi[392] ile ilgili olarak söz alan Konya Mebûsu Salim Efendi[393] mağaza levhalarının birkaç lisân ile yazılmasını eleştirir. Hangi lisânla olursa olsun Türkçe'den başka yazılan levhalardan büyük bir resim alınması gerektiği yönünde görüş bildirir. Türkçe'den başka yazılacak her lisân için de ayrı bir resim alınması gerektiğini söyler. Zöhrap Efendi, bu fikre encümenin tamamen taraftar olduğunu, resim miktarını belirleme işlerinin belediye dairelerine bırakıldığı için yabancı lisânlardan daha ağır rüsûm almanın mümkün olduğunu belirtir. Zöhrap Efendi'den sonra söz alan Varteks Efendi, bunun, Osmanlı olarak adlandırılan Ermeni, Rum,

---

[390] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 400.
[391] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 408.
[392] Kanun lâyihasının 21. maddesi şöyledir: *"Camekan ve kapu kenarlarına ticaretgâh veyahut darüs sınaalarla ikametgâhların ve eshabının isimlerini ihtiva etmek üzere yazılan yazılardan maada talik ve tahri (tahrir) edilen levhalardan ve her nevi yazı ve alamat ve reklamlarda mecalisi belediyece tanzim olunacak tarife dairesinde resim alınır."* **MMZC**, D. III, İS. I, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 433.
[393] Zabıt Ceridesinde bu mebûsun adı "Salim Efendi", seçim bölgesi ise Konya olarak gösterilmektedir. Bu mebûsun konuşmaları üçüncü devreye ait Zabıt Ceridesinde yer aldığı için Mebûsân Meclisi'nin üçüncü devresinde görev yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak Feroz Ahmad-Dankwart Rustow'un çalışmasında Konya Mebûsu "Hacı Salim Efendi" olarak gösterilmekte ve bu mebûsun, Mebûsân Meclisi'nin yalnızca birinci devresinde yer aldığı belirtilmektedir (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 273.). Fevzi Demir'in çalışmasında ise Konya mebûsu olarak "Hacı Selim Efendi" gösterilmekte ve bu mebûsun, Mebûsân Meclisi'nin yalnızca birinci devresinde yer aldığı belirtilmektedir (Demir, **a.g.e.**, s. 368.). Kenan Olgun'un çalışmasında Konya mebûsu olarak "Salim Efendi" gösterilmekte ve yine birinci devrede görev yaptığı belirtilmektedir (Olgun, **a.g.e.**, s. 47.). Bu çalışmalar referans alındığında adı geçen mebûsun, Mebûsân Meclisi'nin her üç devresinde de yer aldığı görülen Karahisar-ı Sahib (Afyon) Mebûsu Salim Efendi olduğu söylenebilir. Bu durumda Zabıt Ceridesinde Salim Efendi'nin "Konya" olarak gösterilen seçim bölgesinin "Karahisar-ı Sahib" olarak düzeltilmesi gerekmektedir. **MMZC**, D. III, İS. I, C. I, s. 433.

Arap ve Musevî lisânlarıyla yazılacak yazılardan da fazla resim alınması anlamı taşıdığını, İngilizce, Fransızca, Almanca gibi Osmanlı tebaasına ait olmayan bir lisânla yazılan yazılar için daha fazla resim alınabileceğini anladığını ancak Türkçe'nin altında Ermenice olduğu için fazla resim alınmasını doğru bulmadığını söyler. Kengırı Mebûsu Fazıl Berki Bey'in 21. maddede *"Resmi lisandan maada"* ifadesinin yer alması yönünde görüş bildirmesi üzerine Varteks Efendi'nin, *"Sen, ben Osmanlı Ermeniyken beni Ermenice yazmaktan men edemezsin ya. Bunun için benden fazla resim de alamazsın."* sözleri ile karşılık verdiği görülmektedir.

Yapılan oylama sonucu yirmi birinci madde Âyân Heyeti tarafından tadil edilmek üzere kabul edilir.[394]

Mebûsan Meclisi'nin 4 Şubat 1331 (17 Şubat 1916) tarihli 30. birleşiminde ise *"Ecnebi şirketlerin muhâberât ve muamelât-ı ticariyelerinden Türkçe istimâlinin mecburiyetine dair kanun lâyihası"* meclis tartışma gündemindedir.[395] Kanun lâyihası imtiyazlı ve imtiyazsız şirketler için iki ayrı fasıl olarak hazırlanmıştır. İmtiyazlı şirketlere ilişkin birinci faslın birinci maddesinde[396] imtiyazlı şirketlerin bütün işlem ve haberleşmelerinin yalnız Türkçe ile yapılacağı belirtilmektedir. İkinci maddesi ile de nâfia alanındaki şirketlerin Nâfia Nezâreti tarafından tebliği yapılır yapılmaz, demir yolu şirketlerinin ise 10 Temmuz 1335 (10 Temmuz 1919) tarihine kadar kanunun gereğini yerine getirmeleri gerektiği ifade edilir. Bu süreye ilişkin çeşitli mebûsların söz aldıkları ve konu ile ilgili görüşlerini belirttikleri görülmektedir.[397] Bu mebûslardan biri de Mazelyah Efendi'dir. Mazelyah Efendi,

---

[394] **MMZC**, D. III, İS. I, C. I, s. 433.

[395] Kanun lâyihası meclis gündemine ilk olarak 2 Şubat 1331 (15 Şubat 1916) tarihli 29. birleşimde gelmiştir. Ancak o günkü toplantıda tasarıyla ilgili herhangi bir tartışma gerçekleştirilmemiştir. **MMZC**, D. III, İS. II, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 51. 7 Şubat 1334 (7 Şubat 1918) tarihli 46. birleşimde *"Müessesat-ı nâfia ile imtiyazsız şirketler muâmelât ve muhâberâtında Türkçe istimâline dair kanun lâyihasının birinci maddesine bir fıkra ilâvesi hakkında kanun lâyihası"* meclis tartışma gündeminde yer almıştır. Bu tartışmalar sırasında Türk mebûsların Türkçe ile ilgili görüşleri için ayrıca bkz. **MMZC**, D. III, İS. IV, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 228-235.

[396] İmtiyazlı şirketlere ilişkin ikinci madde şöyledir: *"Demiryollarla müessesât-ı nâfia-i sairede işletmeye ait kâffe-i muamelât ve muhaberat yalnız Türkçe icra edilecektir."* **MMZC**, D. III, İS. II, C. II, s. 66.

[397] Hükûmet kanun teklifinde 10 Temmuz 1335 (10 Temmuz 1919) tarihine kadar süre belirlemiştir. Nâfia Encümeni bu süreyi aynen kabul etmiş, Zirâat Encümeni ise *"1333 (1917) senesine kadar"* diyerek bu sürenin iki senesini kaldırmıştır. Bu süreye ilişkin tartışmalar sırasında söz alan Diyarbakır Mebûsu Fevzi Bey iki şimendifer şirketinin, kanunun gereğini ancak 1335 (1919) senesine kadar yerine getirebileceklerini söylediklerini ancak meclisçe 1333 (1917) senesi kabul edilirse kendisinin bu konuda ısrarcı olmayacağını ifade eder. Kastamonu Mebûsu Necmettin Molla Bey hükûmetin teklifinin daha doğru olduğu konusunda görüş bildirirken Karesi Mebûsu Mehmet Vehbi Bey iki

kanun maddesinde adı geçen şirketlerin, kanun gereğini yerine getirmeleri için 1333 (1917) ya da 1335 (1919) senesi gibi belirli bir süre vermenin doğru olmadığını, hükûmetin ne zaman isterse o zaman bütün haberleşmenin Türkçe yapılabileceğini, bu işin bir zorluğu olmadığını gerekçeleriyle birlikte şu sözleri ile dile getirdiği görülmektedir:

> *"Hükümet ne vakit isterse, meselâ bugün bütün müessesat-ı nafıa muharrerâtı Türkçe olacaktır, diyebilir. Zaten muhabere, hususî muhasebe gibi değildir. Muhasebe olsa böyle zaman tayinini anlarım. Muhasiplerin defterleri Türkçe tutabilmesi için Türkçe bilmeleri lâzımdır. Bu birtakım müşkilâtı dâî olabilir; fakat muhaberat için böyle bir müşkilât yoktur. Bu, gayet kolaydır. Fransızca veya Almanca yazacağı şeyi Türkçe yazmaktan ibarettir. Bizim memleketimizde Türkçe yazan ve böyle işlerle tevaggul etmiş olan birçok adamlar vardır. Hem onlar için iş bulunabilir, hem de muhaberat, Hükümetin lisan-ı resmîsi olan Türkçe üzerine teessüs etmiş olur ki, bu, gayet iyi ve müstahsen bir şeydir. Onun için Hükümetin kolunu bağlayacak takyîdâtı bırakmak taraftarı değilim. Ne vakit Hükümet arzu ederse, öyle yapsın."*[398]

Yapılan oylama sonucunda Kanun lâyihasının ikinci maddesinin Zirâat Encümeni'nin önerisi olan 10 Temmuz 1333 (10 Temmuz 1917) tarihi olarak belirlenmesi kabul edilir.

Kanun lâyihasının ikinci faslı ise imtiyazsız şirketler[399] hakkındadır. Bu fasılda Türkçe tartışmalarının yaşanmasına neden olan madde ise dördüncü maddedir. İmtiyazsız her çeşit Osmanlı şirketlerinin bütün işlemlerinin, defterlerinin, hesaplarının Türkçe yapılıp Türkçe yazılacağı ile ilgili dördüncü madde şöyledir: *"İmtiyazsız her nevi Osmanlı şirketleri, memâlik-i Osmaniyye dahilindeki kâffe-i ve muamelât ve defâtir ve hesabatı Türkçe olarak tahrir ve icra ederler."* Mazelyah Efendi'nin bu madde ile ilgili de söz aldığı görülmektedir. Mazelyah Efendi, İmtiyazlı şirketler için bu yükümlülüğün getirilmesine tamamen taraftar olduğunu belirtir. Bu şirketler ile hükûmet arasında karşılıklı menfaatler olduğunu bu nedenle bu şirketlerin hesap ve işlemlerinin Türkçe olmasını uygun bulduğunu söyler.

---

senenin bile çok olduğunu şu sözleri ile dile getirir: *"Efendim, Devletin lisân-ı resmisi Türkçedir. Şimdiye kadar bunların Türkçe olması lâzım gelirdi. Türkçe o kadar müşkil bir lisan değil ki, iki sene uğraşılsın. İki sene de bellenmesin. Bugün lisan öğrenmeye başlayan bir adam, iki seneden evvel öğrenir. Bunlar bu kadar zamanda bu memlekette bulunuyorlar. İki sene müddet çoktur bile."* Isparta Mebûsu İsmail Hakkı Bey ise bu iş için bir teşkilât, hazırlık gerektiğini ve bu nedenle hükûmetin teklif ettiği gibi dört sene mühlet verilmesi gerektiğini savunur. **MMZC**, D. III, İS. II, C. II, s. 67.

[398] **MMZC**, D. III, İS. II, C. II, s. 67.

[399] Zabıt Ceridesinde "İkinci fasıl" başlığından sonra "İmtiyazlı Şirketler" alt başlığına yer verilmiştir. Ancak dördüncü maddeden de anlaşılabileceği üzere tartışılan konu "İmtiyazsız Şirketler"dir. Bkz. **MMZC**, D. III, İS. II, C. II, s. 68.

Bununla birlikte hükûmet ile hiçbir ilgisi olmayan bir şirketin mutlaka Türkçe defter tutmakla yükümlü olmasını ise uygun bulmadığını belirtir. Mazelyah Efendi'ye göre haberleşmeler Türkçe olmalı ancak defterlerin ve hesapların Türkçe tutulmasında zorunluluk olmamalıdır. İmtiyazsız şirketlerin hükûmet ile örneğin dava gibi bir durumları olursa ve hükûmet, şirket defterlerini görmek isterse o zaman da tercümanlar aracılığıyla tercümelerinin yapılması suretiyle ilgili daireye gönderilebileceğini söyler.[400]

Konuya ilişkin Haralambidi Efendi'nin de söz aldığı görülmektedir. Haralambidi Efendi imtiyazlı şirketlerin işlemlerinde, defterlerinin düzenlenmesinde Türkçe kullanılmasının hükûmet ile ilişkilerinin olmasından kaynaklandığını, hükûmet memurları o şirketleri teftiş edeceği için de bütün evraklarının Türkçe olmasını uygun bulduğunu söyler. Ancak imtiyazsız şirketlerin tıpkı fertler gibi kendi aralarında haberleşmelerini istedikleri gibi yapma hakkına sahip olduklarını, buna karşı çıkmanın Kanûn-ı Esâsî'ye ve hürriyete aykırı olduğunu savunduğu görülmektedir.

Konuya ilişkin eleştirilere yanıt vermek ve hükûmetin bu düzenleme ile neyi amaçladığını açıklamak üzere Dahiliye Nâzırı Mehmet Talat Bey söz alır. Mehmet Talat Bey hükûmetin teklifinin Kanûn-ı Esâsî'ye aykırı olmadığını söyler. Devlet'in resmi lisânı Türkçe oluğu hâlde kurulan yerli, yabancı pek çok şirkette Fransızca, Rumca ve İspanyolca'nın kullanılıp Türkçe'nin kullanılmamasına dikkat çeker. Osmanlı mekteplerinde senelerce tahsil gördüğü hâlde sırf bu lisânları bilmediği için pek çok kişinin bu şirketlerde çalışamadığını ve bu kişiler için yalnızca hükûmet memuru olmaktan başka seçenek kalmadığını anlatır. Hükûmetin teklif ettiği kanun maddesiyle amaçlarının senelerce çalışıp yüksek tahsil yapan gençlere bu şirketlerde çalışabilme yolunu açmak olduğunu ifade eder. Bununla birlikte, Fransa üzerinden verdiği örnekle Fransa'da hiçbir Fransız şirketin Almanca ya da İspanyolca işlem yapmadığına da dikkat çeker.[401]

---

[400] Konuya ilişkin Arap mebûsların da düşüncelerini dile getirdikleri görülmektedir. Şam Mebûsu Faris El- Hur Efendi'nin ve Bağdat Mebûsu Cemil Zehavi Efendi'nin bazı Arap memleketlerinde de benzer zorlukların yaşanabileceği gerekçesiyle mahallî lisânın serbest bırakılması yönünde görüş bildirdikleri ve bu maddenin kabul edilmemesini istedikleri anlaşılmaktadır. **MMZC**, D. III, İS. II, C. II, s. 68, 69.

[401] **MMZC**, D. III, İS. II, C. II, s. 69.

Mehmet Talat Bey'den sonra söz alan Mazelyah Efendi'nin, "*Türkçe lisanının mecburî olması hakkında Hükümet tarafından arzu olunan hususa bendeniz tamamiyle taraftârım.*" sözünden anlaşılabileceği üzere Osmanlı mekteplerini bitiren gençlerin bu şirketlerde çalışabilmelerinin önünü açmak noktasında hükûmetle hemfikir olduğunu söylemek mümkündür. Mazelyah Efendi'nin imtiyazsız her çeşit Osmanlı şirketinin hükûmet ve şahıslarla olan haberleşme ve işlemlerinde Türkçe kullanmalarının mecbur olmasını desteklediği görülürken hükûmetten farklı olarak bu şirketlerin hesap ve iç işlerinde bu mecburiyetten muaf tutulmaları gerektiğini savunduğu söylenebilir. Bu konudaki düşüncelerini ise şu takririnden anlamak mümkündür:

> *"İmtiyazsız her nev'i Osmanlı şirketlerin Hükûmet ve efrad ile muhaberatta ve muamelatta Türkçe lisanını istimal etmeleri mecburîdir. Bu şirketlerin hesâbât ve muamelât-ı dahiliyyesi bu mecburiyetten vârestedirler."*

Mazelyah Efendi'nin bu takriri yapılan oylama sonucu kabul edilmeyerek dördüncü maddenin hükûmetin teklif ettiği şekilde aynen kabul edilmesine karar verilir.[402]

2.3. Kirkor Zöhrap Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri

2.3.1. Avrupa'ya Gönderilen Öğrenciler İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914) tarihli 33. birleşiminde *"1330 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* dolayısıyla yapılan tartışmalar sırasında Maârif Encümeni Mazbata Muharriri olarak söz alan Zöhrap Efendi, Avrupa'ya tahsil için gönderilen talebeler hakkında düşüncelerini dile getirir. Zöhrap Efendi'nin şu sözlerinden anlaşılabileceği üzere bu hususta istenilen başarı sağlanamamıştır:

> *"Bugün bize diyorlar ki işte Avrupa'ya bu kadar talebe gönderdik, bunlardan 100 ağartacak kaç kişi zuhur etti? Bu kadar fedakarlığa karşı kimler meydana geldi, hangi simalar kendisini tanıttırdı? Alemi maarifte, alemi ulûm ve fünunda kendisini tanıttıran simalar nerede? Buna karşı filvaki iskat edecek bir cevabımız yoktur."*

[402] **MMZC**, D. III, İS. II, C. II, s. 70.

Başarısızlığın nedenlerini değerlendiren Zöhrap Efendi'ye göre Avrupa'ya gönderilecek talebelerin seçimi düzgün bir şekilde gerçekleştirilemediği ve seçimlerde yolsuzluk yapıldığı için Avrupa'ya yeteneksiz kimseler gönderilmiştir.

Zöhrap Efendi, Avrupa'ya gönderilen talebelerin iki hususta ki yetersizliklerine dikkat çeker. Bunlardan birincisi Avrupa'ya gönderilen talebelerin seviyelerinin Avrupa'daki tahsil seviyesine denk olmaması diğeri ise, bu talebelerin Avrupa'daki lisâna hakim olamamalarıdır. Ayrıca talebelerin Avrupa'daki büyük şehir hayatına alışamamış olmalarını da bu başarısızlığın bir nedeni olarak değerlendirdiği görülmektedir.[403]

Zöhrap Efendi yaşanan bu olumsuzluklar karşısında Avrupa'ya talebe göndermenin en sıkı destekçilerinin dahî artık buna itiraz etmeye başladıklarını, bu duruma ait ufak bir örneğin de Muvazene Encümeninde yaşandığını, kendilerinden beklenilen ciddiyeti gösteremeyen talebelerin tahsîsâtlarının kesilmesini ve bu tahsîsâtın "ehliyet ve liyâkat gösteren efendilere" verilmesini düşündüklerini anlatır.[404]

Maârif Nâzırı Şükrü Bey'in ise Avrupa'ya gönderilen talebeler hususunda yaptığı değerlendirmeler nedeniyle Zöhrap Efendi'yi eleştirdiği görülmektedir. Bu talebeler ile ilgili olarak yanlış bilgilerin olduğunu belirten Şükrü Bey, Zöhrap Efendi'nin ayrıntılı bir inceleme yapmadan kürsüye çıkıp böyle bir beyanatta bulunmasını doğru bulmadığını, bu sözlerin talebelerin haysiyetine dokunur sözler olduğunu, müfettiş raporlarına göre Maârif Nezâreti tarafından gönderilen talebelerin yüzde doksan beşinin derslerine çalıştığı gibi ahlâklarını da muhafaza ettiklerini söyler. Avrupa'ya gerek tahsil gerekse seyahat amacıyla giden herkesin devlet tarafından gönderilen talebe olarak görülmesinin de yanlış değerlendirmelere sebep olabileceğini sözlerine ekler.[405]

Zöhrap Efendi, Maârif Nâzırı Şükrü Bey'in bu açıklamalarına ilişkin söz alır ve kendisinin bu iyimserliğine sebep olan delilleri dikkatle dinlediğini ancak gösterilen delillerin kendisi için hiçbir kıymeti olmadığını şöyle dile getirir:

---

[403] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 227.
[404] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 228.
[405] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 239.

"Kendisinin istinat edeceği malumat bittabi memurların teftiş ve tahkikidir; fakat memurların teftiş ve tahkiki benim nazarımda haricin tetkikatının madunundadır."[406]

2.3.2. Âlî, Talî ve İbtidâî Tahsilin Durumu İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914) tarihli 33. birleşiminde *"1330 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* dolayısıyla yapılan tartışmalar sırasında Zöhrap Efendi'nin düşüncelerini dile getirdiği bir diğer husus da âlî tahsilde gördüğü yetersizliklerle ilgilidir. Bu konudaki düşüncelerini ise şu cümlelerinden anlamak mümkündür:

"Buradaki tahsili ali ne merkezdedir. Vallahi bilmiyorum. Biz birçok mesailde izzeti nefs meselesini çıkarırız. Eğer burada da o hissi okşamak lazım gelirse diyeceğim ki pekala, pek güzel. Bir darülfünunumuz vardır, şuabatı vardır, Avrupa'da olduğu gibi muallimleri vardır, talebesi vardır, imtihanları vardır, doktorası vardır; lisansiyeleri vardır, fakat izzeti nefse karşı olan deyni eda ettikten sonra bir de hakikate karşı eda edilecek bir deyn vardır ki, o da eda olunmak lazımdır, işte bu ikinci borcu ödemek için diyeceğim ki şu vardır, bu vardır, dediğimiz şeylerin hiçbirisi yoktur."

Zöhrap Efendi'ye göre geri kalmış milletlerin mektepleri ile kıyaslandığında memlekette bir darülfünûnun varlığından söz edilebilir ancak Avrupa'daki örnekleri ile kıyaslandığında ortada bir darülfünûn olduğu söylenemez. Bu nedenle maârife ait konuları daha ciddi bir şekilde takip etmek gerekir.[407] Darülfünûnun durumuna ilişkin olumsuz düşüncelere sahip olduğu anlaşılan Zöhrap Efendi'nin darülfünûnun ıslahı hususunda *"Avrupa muallimlerinden istiane etmek mecburiyeti katiyyesini açıktan açığa itiraf etmeliyiz ve bu darülfünunun ıslahını yegane bu yolda aramalıyız."* ifadesinden Avrupa muallimlerinden yardım alınması gerektiğini düşündüğü ve bunu da tek seçenek olarak değerlendirdiği görülmektedir.[408]

---

[406] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 244.

[407] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 228. Maârif Nâzırı Şükrü Bey'in bu hususta da Zöhrap Efendi'ye katılmadığı görülmektedir. Şükrü Bey, büyük devletlerin yetiştirdiği kadar talebe yetiştirdiklerini iddia etmeyeceğini ancak yabancılar tarafından memlekette açılan darülfünûnlardan daha iyi talebe yetiştirdiklerini ve bunun şahsî bir görüş olmadığını, mümeyyiz heyetinin şahitliği ile de sabit olduğunu belirtir. **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 239.

[408] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 228. Maârif Nâzırı Şükrü Bey, darülfünûnların ıslahı ile ilgili olarak Avrupa'dan muallim getirme fikrine Nezâret'in de katıldığını, hatta talebelerin, Avrupa'dan gelecek muallimlerin lisânlarını anlayabilmeleri amacıyla gerek darülfünûnlarda gerekse sultanîlerde lisân derslerinin arttırıldığını belirtir. **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 240.

Zöhrap Efendi'nin talî tahsile ilişkin düşüncelerini de dile getirdiği görülmektedir. Beyoğlu Sultanîsi'ne yönelik olumlu görüşlerini ise şu cümlelerinden anlamak mümkündür:

> *"Mekatibi taliyyemez ne halde bulunuyor? Mekatibi taliyyemizin başında bir yıldız gibi daima parlar bir mektebi Sultanimiz var, bir Beyoğlu Sultanisi vardır ki öteden beri memleketimize, maarifimize ettiği hizemat yani daima şükran ile yadedilmek lazım gelir."*

Zöhrap Efendi birtakım idâdîlerin, isimlerinin sultanî olarak değiştirilip programlarının da biraz genişletilmesi suretiyle Sultanî Mekteplerine dönüştürüldüğünü ancak bunların hiçbir zaman Galatasaray Sultanîsi'nin seviyesine ulaşamadığını düşünmektedir.

Zöhrap Efendi'nin idâdî mekteplerin adını sultanî olarak değiştirmek yerine Şam, Bağdat, Konya, Erzurum gibi dört-beş büyük beldede Beyoğlu Sultanîsi'nin seviyesinde "hakiki Sultanîler" yapılması gerektiği yönünde düşünceleri olduğu da görülmektedir. Öğretimin yabancı lisânda yapıldığı sultanîler içinse *"bunlar memleketimizin per karanlık ufkunda daima parlayan, büyük fenerler gibi bütün etrafı tenvir edecektir."* ifadesini kullandığı görülmektedir.[409]

İbtidâî mekteplere ilişkin söylenecek ve temenni olunacak çok şey olduğunu belirtmekle beraber Zöhrap Efendi'nin, ibtidâî mekteplerin konu dışında kaldığı gerekçesi ile bu hususta yorum yapmadığı görülmektedir. Trabzon Mebûsu Servet Bey, Maârif Encümeni Mazbata Muharriri Zöhrap Efendi'nin gerek âlî gerekse talî tedrîsâta ilişkin yorumda bulunduğu hâlde ibtidâî mektepleri konu dışında tutmasını

---

[409] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 228. Maârif Nâzırı Şükrü Bey, Zöhrap Efendi'nin Galatasaray Sultânîsi'nden başka sultânîlerde tahsil olmadığına yönelik düşüncelerini kesinlikle kabul etmediğini söyler. Galatasaray Sultânîsi'nde öğretimin muntazam ve mükemmel olduğunu kabul etmekle birlikte diğer sultânîlerde de lisân tahsili dışındaki tahsillerin gayet muntazam ve mükemmel bir şekilde yapıldığını ifade eder. Ayrıca lisân tahsiline önem verdiklerini, bu zamana kadar uygulanan öğretim yöntemini değiştirdiklerini ve "Metod direkt" ya da "Berliç" denilen amelî bir öğretim yöntemini uygulayacaklarını da sözlerine ekler (**MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 240.). Zöhrap Efendi'nin Maârif Nâzırı Şükrü Bey'in uygulamayı düşündüğü bu yeni yöntemle ilgili düşüncelerini ise şu cümlelerinden anlamak mümkündür: *"Nazır Bey, lisan meselesinde ufak bir fark vardır, bunu da telafi ediyoruz dediler ve (Berliç) usulü tedrisini bu mekteplerde tatbik etmekte olduklarını söylediler. Bendeniz kendi hesabıma mekatibi taliyede lisan tedrisi için (Berliç) usulünün kabul edildiğini ilk defa olarak işitiyorum. Vakia lisan tedrisi için bu şekil ameli mekteplerin haricinde caridir. Hatta Beyoğlu'nda doğru yolda, hatta biladi ecnebiyede bu gibi müesseseleri çok görürsünüz, ameli surette ümmilere lisan öğretmek için bir sureti tedristir. Bu kadar mekatibi taliyede Berliç usulü ile lisan öğretmek bendeniz için biraz cayi hayrettir."* **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 244.

eleştirir. Servet Bey, Maârif Nezâreti tarafından ibtidâî mekteplere bir hisse ayrılmasa da bu mekteplerin de idare yönünden Maârif Nezâreti'ne bağlı olduklarını hatırlatır. Eğer böyle bir ayrıma neden olan düşünce ibtidâî mekteplerin Maârif Nezâreti'nden hisse almaması ise, o zaman Maârif Nezâreti tarafından bu mekteplere de hisse ayırmak gerekeceğini sözlerine ekler. Bu konuda Zöhrap Efendi'yi eleştiren bir diğer isim ise Maârif Nâzırı Şükrü Bey'dir. Şükrü Bey vilâyetlerin ibtidâî mektepler üzerindeki vazifesinin yalnızca bu mekteplerin masraflarını karşılamaktan ibaret olduğunu, mekteplerin programlarının, talîmâtlarının, idare şekillerine ait çeşitli hususların yine merkezden idare edildiğini söyler.[410] Bu eleştiriler karşısında Zöhrap Efendi'nin vilâyet husûsî idarelerinin ibtidâî mektepler üzerindeki etkisini şu cümleleriyle açıkladığı görülmektedir:

> *"Bendeniz, Tedrisatı İptidaiyye ile idarei merkeziyyenin büsbütün irtibatı kesilmiştir demedim. Nezaret, teftiş ve murakabe edecektir dedim ki, bu bir irtibattır; fakat irtibat yalnız bundan ibarettir. Nazır Beyefendinin buyurduğu gibi vilayetler yalınız mekatibi iptidaiyye tahsisatını tediye edeceklerdir nazariyesi hiçbir vakit şayanı kabul olamaz ve hiçbir vilayetin idarei hususiyesi bunu kabul etmez. İdarei vilayeti yalınız sizin masraflarınızı tediye edecek vezne gibi telakki etmek doğru değildir. Tedrisatı İptidaiyye için siz daima ihtimam göstereceksiniz, daima vesayada bulunacaksınız. Bunlar şayanı teşekkürdür. İdarei merkeziyyenin vazifesi bu suretle telakki olunabilir. Fakat idarenin bütün bari sizdedir demek doğru değildir ve İdarei Vilayet Kanununa muhaliftir."*[411]

2.3.4. Hukuk Mektebi Özelinde Skolastik Düşünce İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914) tarihli 33. birleşiminde *"1330 senesi Maârif Nezâreti bütçesi"* dolayısıyla yapılan tartışmalar sırasında söz alan mebûslardan birinin de Kütahya Mebûsu Abdullah Azmi Efendi olduğu görülmektedir. Abdullah Azmi Efendi, Zöhrap Efendi'nin kaleme aldığı gerekçe mazbatasındaki şu ifadeye dikkat çeker:

> *"...darülfünun namı alisini taşıyan müessesemiz son derece muhtacı ıslahtır... Talebisinin (Talebesinin) adedi, ulûmü(ulûmu) Şeriyye ve Edebiyye şubesinde*

[410] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 237, 238.
[411] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 243.

348, Ulumu Riyaziyye şubesinde 200, Hukuk şubesinde 2119'dur. Demek hâlâ skolastik zihniyet ile meşbu adamlar yetiştirip duruyoruz."[412]

Abdullah Azmi Efendi, Roma hukuku okuyanların "skolastik" kavramının ne anlama geldiğini bildiklerini, Zöhrap Efendi'nin bu ifadesinden skolastik zihniyetin doğrudan doğruya Hukuk Mektebine hâkim olduğu anlamının çıkarılacağını, Zöhrap Efendi'nin "skolastik zihniyet" demekle neyi kastettiğini açıklamasını ister. Bunun üzerine söz alan Zöhrap Efendi, müsbet ilimleri ikinci dereceye bırakarak ilim yapanları karşılayan anlamında kullandığını söylediği skolastik kavramı ile ilgili şu açıklamalarda bulunur:

"Siz pek ala bilirsiniz ki, terbiye ve maarif iki büyük esasa istinad eder. Birisi ulumu ciddiyyeye, müşahedata müstenid uluma istinad eder. Bunlara Fransız kelimesinin mukabili hatırlamıyorum, galiba ulumu müsbete derler... Ulûmu müsbeteden bunun haricinde de diğer birtakım ulûm vardır ki, onlar da ulûm ve fünundan maduttur. Fakat ulûmu müsbetenin katiyyetine tabii orada tesadüf edilmez. Bazı milletler birine ve bazı milletler de diğerine rağbet gösterirler. Yirminci asrın en büyük terakkisi eğer yanılmıyorsam, ulûmu müsbeteye doğru sevk edilmesinden neşet ediyor. Ulûmu müsbeteyi ikinci dereceye bırakarak diğer kısım ulmu takdim edenlere de skolistik diyorlar, işte size cevap verdim."

Abdullah Azmi Efendi, Zöhrap Efendi'nin ruhban sınıfının o vakitte takip ettiğe tedris usûlüne skolastik denildiğini bildiği hâlde bu ifadeyi kullanmasını doğru bulmadığını ve bunun yerine başka bir tabir kullanması gerektiğini söyler. Zöhrap Efendi ise, skolastik kavramının Abdullah Azmi Bey'in söylediği gibi bir anlam taşımadığını bununla birlikte edebiyatça daha güzel ve uygun bir kavram bulmayı da kendisine havale ettiğini söyler. Meclis Reisinin araya girmesi ile ikili arasında geçen tartışma da bu şekilde sona erer.[413]

---

[412] Darülfünûnun Hukuk şubesindeki talebe sayısı, diğer şubelerdeki talebe sayıları ile kıyaslandığında arada ciddi bir fark olduğu dikkat çekmektedir. Bu farklılığın herhangi bir yazım yanlışlığından kaynaklanmış olabileceği de akla gelebilir. Ancak Zöhrap Efendi'nin Hukuk Mektebinde gereğinden fazla talebe olması hususunda Mebûsân Meclisi'nin birinci devresinde 5 Teşrîn-i sânî 1327 (18 Kasım 1911) tarihli 17. birleşiminde *"İhtiyat sınıfı Darülfünun talebelerinin arzuhalleri ve İstida Encümeni mazbatası"* dolayısıyla yaptığı şu konuşmadan Hukuk Mektebindeki talebe sayısı ile ilgili ifadenin doğru olduğu akla yatkın gelmektedir: *"Mekteb-i Hukuku teşrif ediniz. Mekteb-i Hukukta birkaç bin talebiy (talebeyi) müçtemi bir halde bulursunuz. Ben, bir Hukuk müntesibi olduğum cihetle İlm-i Hukukun tevsiine hizmet eden bu teveccühü takdir ederim, fakat aynı zamanda bir memleketin tealisi, yalnız Hukuk tahsiliyle olmaz. Bendeniz isterim ki diğer Mekâtib-i Aliyeye de aynı rağbeti görelim. Bendeniz, Mühendishane mektebine gidiyorum. Elli talebe görüyorum. Diğer bu misillû Riyaziyyata ve Ulûm-u Maliyyeye taalluk eden mekâtibe gidiyorum, orada hiç talebe görmüyorum. Ben bunu affınıza mağruren milletimiz için, gençliğimiz için sukut gibi telakki ediyorum."* **MMZC**, D. I, İS. IV, C. I, s. 486, 487.

[413] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 228, 229.

2.4. Onnik İhsan Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri

2.4.1. Mâyiât-ı Mütehammir Mektebi İle ilgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 3 Temmuz 1330 (16 Temmuz 1914) tarihli 35. birleşiminde *"1330 senesi Zirâat Nezâreti bütçesi"* meclis tartışma gündeminde yer almaktadır. Zirâat bütçesi ile ilgili görüş bildiren mebûslardan Saruhan Mebûsu Ali Haydar Bey zirâat bütçesinin yetersizliğine ilişkin genel değerlendirmeler yaptıktan sonra Muavin Baytar Mektebi ve İzmir'deki Mâyiât-ı Mütehammir Mektebi ile ilgili olumsuz eleştirilerde bulunur. İzmir'deki Mâyiât-ı Mütehammir Mektebi'nin ne belirli bir programı ne de "adamakıllı" bir muallimi olduğuna dikkat çeker. Bu mektebin altı talebesi olduğunu söyleyince de Kütahya Mebûsu Sadık Bey araya girer ve mektepteki talebe sayısının dört olduğunu belirtir. Ali Haydar Bey, böylece bu mektepte dört talebeye karşılık on altı muallim olduğunu da sözlerine ekler. Ali Haydar Bey'e göre bu mektep fen âlemine de vatana da yarar sağlamayan birtakım yetersiz fen memurlarının yetişmesine neden olmaktadır.[414]

İzmir Seydiköy'deki Mâyiât-ı Mütehammir Mektebi ile ilgili görüş bildiren mebûslardan biri de Onnik Efendi'dir. İki sene Mâyiât-ı Mütehammir Mektebi'nde müdürlük yaptığını söyleyen Onnik Efendi, bu nedenle mektep ile ilgili diğer mebûslara göre daha fazla bilgi sahibi olduğunu ifade eder. Mektebin kuruluşuyla ilgili olarak o tarihten yaklaşık yirmi sene önce "filoksera"dan harap olmuş bağların ihyâsı ve İzmir vilâyetinde lâzım olan Amerika asma fidanları yetiştirmek amacıyla bağcılık, bahçıvanlık, mâyiâtı mütehammire, böcekçilik işleri için "Cılık" adıyla anılan bu mektebin tesis olunduğunu söyler.[415]

Mektebin kuruluş öyküsünü de anlatan Onnik Efendi, mektebin kurulduğu arazinin uygun olmadığı konusunda nezâreti uyardığını ancak kendisinin bu uyarılarının dikkate alınmadığını, arazinin fidanlık için uygun olmadığı hâlde bu arazinin alımı konusunda son sözü nezâretin söylediğini ve Seydiköy'de bir binadan ibaret olarak Zirâat Mektebi yapıldığını anlatır. Ancak, *"Bu mektebin ismi, Bağcılık, Bahçecilik olduğu halde, ne bir böcekhanesi, ne de bir mayiatı mütehammire ve ne*

---

[414] Ali Haydar Bey'in Muavin Baytar Mektebi ile ilgili eleştirileri için bkz. **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 300, 301.
[415] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 302.

de imalathanesi vardır." sözünden anlaşılabileceği üzere bu mektebin de pek çok şeyden yoksun olduğunu düşünmektedir. Onnik Efendi bu eksikliklerin giderilmesi için pek çok defa nezârete başvurduklarını ancak nezâretin, "harp dolayısıyla ödenek verilmediği gerekçesiyle" bu uyarılarını dikkate almadığını, böylece mektebin o günden beri bir binadan ibaret kaldığını söyler.

Onnik Efendi'nin *"ben terk ettiğim zaman içinde on talebe var idi, şimdi dört talebe kalmış."* sözünden anlaşılabileceği üzere kendisinin müdürlük yaptığı dönemde de mektepte on talebe olduğu dikkat çekmektedir.[416] Onnik Efendi'nin mekteple ilgili bu değerlendirmelerinden sonra söz alan Sinop Mebûsu Hasan Fehmi Efendi, Onnik Efendi'ye kaç sene bu mektebin müdürü olarak görev yaptığını sorar. Onnik Efendi'nin, 1327 (1911) senesinden 1330 (1914) senesine kadar bu görevde bulunduğunu söylemesi üzerine de kendisine *"Madem ki zatıaliniz o vesaiti kaasıra (kasıra) ile o vazifenin ifa edilemeyeceğini gördüğünüz halde, niçin vazifede devam ettin de istifa etmedin?"* sorusunu yöneltir. Hasan Fehmi Efendi'nin bu sorusu mecliste gülüşmelere neden olur. Onnik Efendi ise, *"onları yola getiririm ümidiyle etmedim."* yanıtını verir. *"Onları yola getirmek için o kadar acı şeyler yazdım ve yola getireceğim ümit ediyordum ve emin olunuz Hasan Efendi, onu da yapacaktım, o kadar hamiyete malikim."* ifadesinden ise mektebi yoluna koyabilmek için oldukça mücadele verdiği, istifa etmeyi de düşündüğü anlaşılmaktadır.[417]

2.4.2. Halkalı Zirâat Mektebi Muallimleri İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 3 Temmuz 1330 (16 Temmuz 1914) tarihli 35. birleşiminde *"1330 senesi Zirâat Nezâreti bütçesi"* görüşmeleri sırasında Onnik Efendi'nin Halkalı Zirâat Mektebi muallimlerine ilişkin düşüncelerini dile getirdiği görülmektedir. Mamûretülazîz Mebûsu Mehmet Sait Efendi'nin zirâat memurlarının hiçbir şey bilmediklerine yönelik eleştirilerine[418] cevap veren Onnik Efendi, bu sorunun kaynağı olarak Halkalı Zirâat Mektebi'ni gösterir. Kendisinin de bu

[416] Bu mektepteki talebe sayısının oldukça az olması mektebin niteliksizliği ile ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte savaş yıllarına denk gelen bu dönemde mektebe talebe bulmanın da güç olduğu akla yatkın gelmektedir.
[417] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 302.
[418] Mehmet Sait Efendi'nin bu eleştirileri için bkz. **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 298.

mektepte tahsil gördüğü anlaşılan Onnik Efendi, kendisinin tahsil gördüğü zamanda yetişen talebelerle o gün yetişen talebeler arasında büyük farklar olduğuna dikkat çeker. Halkalı Zirâat Mektebi'nde önceden daha nitelikli zirâat memurları yetiştiği hâlde sonradan gelen memurların niteliksiz yetişmesine sebep olarak da nezârette bulunan bazı memurların fazla maaş alabilmek için aynı zamanda Halkalı Zirâat Mektebi'nde muallimlik yapmalarını, ders vermelerini gösterir. Onnik Efendi'ye göre zirâat yalnızca teorik bilgiyle öğrenilmez, aynı zamanda uygulama da gereklidir. Bunun için mektep muallimlerinin daima talebelerinin başında olmaları ve yalnızca muallimlik mesleği ile ilgilenmeleri gerekir. Onnik Efendi'nin mektep muallimlerinin başka işlerle uğraşmalarına yönelik düşüncelerini göstermesi bakımından şu cümleleri dikkate değer görünmektedir:

> *"...birtakım Nezaret erkanı var ki, hem dolgun maaşlarla ifayı vazife ediyorlar, hem de Halkalı'da muallimlik ediyorlar. Halbuki ziraat öyle bir fendir ki yalnız nazariyat ile olmaz, ameliyat da lazım. Bir yere giden memur diyorsunuz ki, yoğurt yapamıyor. Tabiidir ki öğrenmedikten sonra nasıl öğretsin; tatbikat yok ki. Bunda sırf muallimlikle meşgul olmak lazım. Muallimin gözü başka yerde olmamalı. Mektepte yatıp kalkmalı. Biz muallimliği böyle biliriz. Beş on kuruş istifadei şahsiyye için milletin böyle yüz bin lirasını heder etmek doğru mudur?"*[419]

Onnik Efendi'nin Halkalı Zirâat Mektebi'nde muallimlere yönelik nasıl bir düzenleme yapılması gerektiği ile ilgili düşünceleri ise *"...adam akıllı bir kadro yapıp memur olan muallimleri çekip ayrıca ve sırf muallim olarak birtakım mütehassıs zevatı tayin etmeli."* ifadesi ile özetlenebilir. Onnik Efendi'ye göre Zirâat Nezâreti'nden muallimlik yapmak üzere gelen kişiler, nezâretin memurları olmaları nedeniyle diğer memurların üstünde bir konumda bulunduklarından mektebe gidip gitmediklerini ya da ders verip vermediklerini kontrol etmek mümkün değildir. Bu nedenle "*Zirâat Nezâretine mensup küçük büyük ne kadar memurlar varsa hepsi ayağını Halkalı Mektebinden çekmeli"*dir. "*Bu mektebe adamakıllı mütehassıs, bir yere gittiği vakit sütten tereyağı yapabilir, bir sabana yapıştığı vakit sürebilir, tatbikat gösterebilir muallimleri tayin eylemeli"*dir. Bunlar yapılmadığı takdirde mektebin kötü gidişatı devam edecektir. Bu mekteplerin ihtiyaç duyacağı muallimleri yetiştirmek üzere Avrupa'ya talebe gönderilmesi fikrini desteklediği anlaşılan Onnik

[419] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 303.

Efendi, Avrupa'ya talebe göndermek için bütçede tahsîsât olduğu hâlde neden talebe gönderilmediğine ilişkin değerlendirmelerini ise şöyle dile getirir:

> *"Seydiköyünde bir Mayiatı Mütehammire Mektebi tesis ettikleri vakit niçin Avrupa'ya şarap yapabilir, mikroptan anlar bir memur göndermediler. Çünkü, maksat o değildir. Halkalı'da Ziraati Umumiyye ve Hususiyye dersini Nezaret mensubininden, erkanından birisi verdiği için o fenni adamakıllı tahsil etmek üzere Avrupa'ya birisini göndermiyorlar. Çünkü o geldikten sonra o muallim olacak. O memurun aldığı maaşa halel gelecek. Bunun için aldıkları tahsisatla Avrupa'ya talebe göndermediler. Gelenleri de dediğim gibi kendi mesleklerinde olmayan mesleklerde -birisi müstesna olmak üzere- istihdam ettiler."*

Onnik Efendi, Baytar Mektebi'nde de eskiden nezârette görev alan memurların muallimlik yaptıklarını ancak birçok mücadeleden sonra bu memurların muallimlik yapmalarının önüne geçildiğini, Avrupa'da tahsilini tamamlayıp gelmiş olan genç baytarların bu mekteplerde ders vermeleriyle de Baytar Mektebi'nin "mükemmel" bir hâle geldiğini ve bu gidişle daha da iyi hâle geleceğine inandığını sözlerine ekler.[420]

Mebûsân Meclisi'nin 8 Mart 1333 (8 Mart 1917) tarihli 51. birleşiminde *"1333 senesi Ticaret ve Zirâat Nezâreti bütçesi"* meclis tartışma gündemindedir. Onnik Efendi, on dördüncü faslın Halkalı Zirâat Mektebi ve Mülhak Çiftlik Makinist Mektebi Şubesi memur ve muallimlerinin maaşları hakkındaki ikinci maddesi ile ilgili düşüncelerini dile getirmek üzere söz alır. Halkalı Zirâat Mektebi'nin birinci sınıflara ders veren muallimler dışındaki muallimlerinin hiçbir vazifede bulunmadıkları hâlde maaş almalarına dikkat çeker. Ayrıca bir muallimin de hiçbir vazifesi olmadığı hâlde muallimlik maaşı almakla birlikte, nezâretin kendisini Müze Müdür Vekilliğine tayin etmesiyle ayrıca bir maaş daha aldığını ve bunu doğru bulmadığını söyler. Toplamda bu muallimin aldığı maaş ile Halkalı Zirâat Mektebi Müdürünün maaşının aynı olmasını da şu sözleri ile eleştirir:

> *"Bir mektebin müdürü bulunan bir zat, '3.000' kuruş maaş alıyor, muallim de '3.000' kuruş alıyor ve vekalet dolayısıyla da aldığı miktarla birlikte müdürden fazla maaş alırsa, müdürde çalışmak için bir şevk kalır mı? Deniliyor ki, muallim, eski olduğu için şayanı taltif görüldü, onun için zammı maaş gördü. Halbuki öyle değil; çünkü bu maaş alan ve aynı zamanda Müze Müdiriyyeti vekaletini ifa eden zat, 8-10 senelik yeni bir muallimdir. Halbuki, mektebin tarihi tesisinden beri- ki 25 sene oluyor- orada ifayı vazife eden muallimler vardır, bunların maaşı '2.000' kuruştur. Bunun adalet, müsavat, nisbet neresindedir?"*

[420] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 303.

Onnik Efendi, hiçbir vazife görmedikleri hâlde maaş almakla suçladığı Halkalı Zirâat Mektebi muallimlerinin hiç değilse yeni tesis edilen Mülhak Çiftlik Makinist Mektebi'nde muallimlik etmeleri ile bütçede büyük bir tasarruf sağlanabileceğine dikkat çeker. Onnik Efendi'nin konuşması sırasında kullandığı *"Hiç îfâyı vazife etmeyen, serseri bulunan muallimler maaşlarını aldılar."* ifadesine ise Ticaret ve Zirâat Nâzırı Mustafa Şeref Bey'in itiraz ettiği görülmektedir. Onnik Efendi bu ifadeyi "işsiz bulunan" anlamında kullandığını söyler. Bununla birlikte Mustafa Şeref Bey'den bahsi geçen muallimlerin maaşı ile ilgili açıklama ister. Mustafa Şeref Bey, mekteplerin bazen tatil edilse de muallimlerinin yine muallimliklerini koruduklarını, kendilerine muallimlik mesleğini benimsemiş, hayatlarını buna vakfetmiş muallimlerin mektep geçici bir süre kapandı diye kollarından tutulup dışarı atılamayacaklarını belirtir. Şüphesiz kendilerine muallimlik maaşlarının verileceğini söyler. Halkalı Zirâat Mektebi'nin savaşın başlangıcından geçen seneye kadar bir süre kapalı kaldığını, sınıflarının ise tam olmadığını ancak böyle bir durum oldu diye muallimlerinin oradan çıkarılmasına gerek olmadığını, bunun Halkalı Zirâat Mektebi'nin üç senelik teşkilâtını bozmak hatta mektebi ortadan kaldırmak anlamına geldiğini belirtir. Mustafa Şeref Bey, Onnik Efendi'nin muallimlerin şahıslarına yönelik söylediği sözlere karşılıksa bu muallimlerin hepsinin çalışkan kimseler olduklarını ve vazifelerini hakkıyla yerine getirdiklerini ifade eder. Onnik Efendi'nin muallim ve müdür maaşının eşit olmasına ilişkin yaptığı eleştiri ile ilgili olarak da, müdür ile muallim maaşları arasında fark olacaktır diye bir şart olmadığını, Onnik Efendi'nin bu eleştirisinde ne kanuna, ne mantığa ne de akla uygun bir taraf bulamadığını dile getirir. Bazen bir muallimin güç ve bilgisi nedeniyle müdürden çok daha fazla maaş alabilmesinin de mümkün olduğunu sözlerine ekler. Ayrıca bir muallimin, muallim olmakla beraber yeni kurulan Zirâat Müzesi'nin Müdür Vekilliğine de tayin olunabileceğini, bunda da kanuna aykırı bir şey olmadığını belirtir.[421]

[421] **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 124, 125.

2.4.3. Sıhhiyye Memur Mektebi İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 5 Mart 1333 (5 Mart 1917) tarihli 49. birleşiminde *"1333 senesi Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmîyyesi bütçesi"* meclis tartışma gündemindedir. Bütçenin "Müessesat" başlıklı dördüncü kısmının yedinci faslının Sıhhiye Memur Mektebi ile ilgili dokuzuncu maddesine[422] ilişkin görüşmeler sırasında Diyarbakır Mebûsu Zülfi Bey'in Sıhhiyye Memur Mektebi'nin işlevleri hakkında Sıhhiyye Müdürü Umûmî Vekili Adnan Bey'den açıklama istemesi üzerine Küçük Sıhhiyye Memur Mektebi'nin meclis tartışma gündemine geldiği görülmektedir.

Adnan Bey, Küçük Sıhhiyye Memur Mektebi'nin küçük sıhhiye memurları için açılmış bir mektep olduğunu söyler. Bu mektebin hekim olmayan yerlerde ve hekimi olan büyük kazalarda hekimlere yardımcı olmak üzere memur yetiştirdiğini belirtir. Küçük Sıhhiyye Memur Mektebi'nde talebelere aşı yapmanın, sünnet etmenin, bulaşıcı hastalıkların nasıl yayıldığının ve salgına nasıl engel olunabileceğinin öğretildiğini ifade eder. Öğrencilerin diplomalarını aldıktan sonra "küçük sıhhiyye memuru" unvanıyla memleketlere dağıtıldıklarını söyler. Bu memurların salgın hastalıkların önlenmesi için çeşitli aşılar yaptıklarını, hastalıklardan hekimleri haberdar ettiklerini belirtir. Küçük Sıhhiyye Memur Mektebini de bu amaca yönelik hizmette bulunan memurların yetiştirildiği mektepler olarak tanımlar. Bu mekteplerden, çeşitli hastalıkların mücadelesinde o sene ve ondan önceki sene çok büyük faydalar sağlandığını sözlerine ekler. Kimi mebûsların Küçük Sıhhiyye Memuru Mektebi'ne ayrılan tahsîsâtın verilmesini destekledikleri, kimi mebûsların ise sıhhiyye memurlarından fayda sağlanamadığı gerekçesi ile bu mektebe ayrılan bütçeye karşı oldukları görülmektedir.[423]

Onnik Efendi, Küçük Sıhhiyye Memuru Mektebi ile ilgili olumsuz görüş bildiren mebûslar arasındadır. Küçük Sıhhiyye Memuru Mektebi'nin neden

---

[422] Dokuzuncu maddeye Zabıt Ceridesinde yer verilmemiştir. Ancak Meclis Reisinin konuşmalarından Sıhhiyye Memur Mektebi'ne ilişkin tartışmaların dokuzuncu maddeye ait olduğu anlaşılmaktadır. Bununla ilgili bkz. **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 54.

[423] Küçük sıhhiyye memurları ile ilgili olumsuz görüş bildiren mebûslardan biri Diyarbakır Mebûsu Zülfi Bey'dir. Küçük Sıhhiyye Memur Mektebi'ne ayrılan bütçenin verilmesi ve dolayısıyla küçük sıhhiyye memurları ile ilgili olumlu görüş bildiren mebûslar ise Antalya Mebûsu Hamdullah Emin Paşa, Edirne Mebûsu Faik Bey, Ertuğrul Mebûsu Mehmet Sadık Efendi ve Musul Mebûsu Emin Bey'dir. **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 51, 52.

kaldırılması gerektiğine ilişkin görüşlerini geçen sene kapatılan Küçük Baytar ya da Muavin Baytar Mektebi olarak da bilinen mektepler ile karşılaştırma yaparak şöyle ifade eder:

> *"Tıpkı bu Küçük Sıhhiye Mektebi gibi, Ziraat Nezareti de Küçük Baytar, yahut Muavin Baytar Mektebi namıyla üç dört sene evvel bir mektep tesis etmişti. Yapılan tecrübeye nazaran bu mekteplerden neşet edenlerden katiyyen istifade edilmediği tahakkuk etmiş ve Hükümetçe mektebin ilgasına karar verilmiştir. Geçen sene Ziraat Bütçesi müzakere edilirken, bu kanaat Meclisçe de hâsıl oldu ve bu mektebin lağvına Heyeti Aliyyeniz karar verdi. Bu Sıhhiyye Mektebi de, tıpkı onun aynıdır. Nezaret bunun lüzumsuzluğuna kaani (kani') oldu. Heyeti Aliyyeye de kanaat geldi, bunu lağvetti."*

Onnik Efendi'nin Küçük Sıhhiyye Memuru Mektebi'nin kaldırılmasına ilişkin kullandığı şu cümleler ise dikkat çekicidir:

> *"Her halde bu mektebin kalkması lâzımdır, çünkü diğeri hayvanların sıhhatine taalluk eden bir mesele idi, hayvanları bile Muavin Mektebinden çıkan memurlara tevdi etmedik. Nerede kaldı ki, insanların sıhhatlerini böyle mekteplerden çıkanların yedlerine tevdi edelim. Sünnetçi olduklarını söylüyorlar. Askerden kaçan birtakım adamlar üç ay tahsil ediyor, askerlikten de muaf olduğu için '600–800' kuruş maaşla öteye beriye gidiyorlar. Hayat bunlara tevdi edilemez."*[424]

Onnik Efendi'nin bu sözleri ile ilgili olarak Edirne Mebûsu Faik Bey'in söz aldığı görülmektedir. Faik Bey, Onnik Efendi'nin meseleyi yanlış anladığını, Küçük Baytar Memur Mektebi ile Küçük Sıhhiyye Memur Mektebi arasında çok fark olduğunu, programları arasında da farklılıklar bulunduğunu belirtir. Meclisin Küçük Baytar Memuru Mektebi'nin bir faydası olmadığını tecrübe ile görerek kapatılmasına karar verdiğini ancak Küçük Sıhhiyye Memur Mektebi'nin yetiştirdiği hekim yardımcılarının hizmetlerinin ortada olduğunu, bu gerçeği görmezden gelip de mektebin kaldırılmasını istemenin doğru olmadığını ifade eder. Ayrıca mektebin tahsil süresinin de Onnik Efendi'nin belirttiği gibi iki-üç ay olmadığını, bu memurların hekim yardımcısı olabilmek için iki yıl tahsil gördüklerini sözlerine ekler. Onnik Efendi bu konu ile ilgili tekrar söz almaz. Ancak Onnik Efendi'nin kendisiyle birlikte *"Kerkük Mebûsu Naim, Gümüşhane Mebûsu Hasan Fehmi, Çanakkale Mebûsu Kazım, Kerkük Mebûsu Abdullah"* imzalarını taşıyan bir takriri

[424] **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 52.

olduğu görülmektedir.[425] Mebûslar bu takrirleri ile Küçük Sıhhiyye Memur Mektebi'ne ayrılan tahsîsâtın bütçeden çıkarılması yönünde görüş bildirirler.

Yedinci fasıl ile ilgili yapılan oylama sonucunda yedinci faslın birinci maddesine; dokuzuncu faslın birinci, ikinci, üçüncü maddelerin nakledilmesi ve Küçük Sıhhiyye Memur Mektebi de dahil olmak üzere yedinci fasıl için ayrılan bütçenin "2.614.280 kuruş" olmasına karar verildiği görülmektedir.[426]

2.4.4. Seyyar Sütçülük Mektebi İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 8 Mart 1333 (8 Mart 1917) tarihli 51. birleşiminde meclis tartışma gündeminde yer alan *"1333 senesi Ticaret ve Zirâat Nezâreti bütçesi"*ne ilişkin görüşmeler sırasında söz alan Onnik Efendi, nezâretin 1329 (1913) veya 1330 (1914) senesinde sütçülük ve özellikle tereyağı ve peynircilik sanatlarını köylülere uygulamalı olarak öğretmek için göçebe hâlinde birtakım seyyar müesseseler meydana getirdiğini, ancak bu müesseselerden kesinlikle istifade edilmediğini, bu nedenle nezâret de takdir ettiği için Seyyar Sütçülük Mektepleri'nin kaldırıldığını söyler. Bu mektepler gerçekten gereksiz olduğu için verilen kararın doğru olduğunu savunur. O seneki bütçeye seyyar sütçülük muallimleri için konulan altmış bin kuruşun da seyyar sütçülük muallimlerine ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle kaldırılmasını teklif eder.

Onnik Efendi'den sonra söz alan Diyarbakır Mebûsu Fevzi Bey, memlekette düzenleme ve geliştirmeye ihtiyaç duyulan sanatlardan birinin de sütçülük ve peynircilik olduğunu, bunlara herkesin ihtiyaç duyduğunu ancak bu sanayinin asırlardan beri eski yöntemlerle yapıldığını söyler. Dolayısıyla, bu müesseseler ne kadar genişletilirse, yeniden yapılandırılırsa ve halka bu hususta ne kadar yol gösterilirse bu sanayi de o kadar gelişir ve memlekette o kadar övünür. Bu nedenle Seyyar Sütçülük Mektebi'nin yararları inkâr edilemez ve mekteplerin varlıklarını devam ettirmeleri gerekir.

Fevzi Bey'in bu ifadeleri üzerine tekrar söz aldığı görülen Onnik Efendi'nin, "*Bendeniz bu müesseselerin ademi lüzumundan bahsetmiyorum; bilâkis elzemdir. Fakat o sanatı icra edecek ahaliye bunu bihakkın tedris edecek adam*

[425] Takrir için bkz. **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 53.
[426] **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 54.

yoktur."[427] ifadesinden anlaşılabileceği üzere mekteplerde halka sütçülük sanatını öğretecek kimselerin olmamasına dikkat çeker.

Onnik Efendi sütçülük sanatını uygulamalı olarak öğrenmek üzere Avrupa'ya özellikle Macaristan süthanelerine dört talebe gönderdiklerini, bunlar Avrupa'dan döndükten sonra nezâret tarafından kendilerine gayet sade birtakım âlet ve edevât satın alınarak memleketin çeşitli yerlerine gönderildiklerini, ancak gittikleri yerde hiçbir ilerleme gösteremediklerini, çünkü gittikleri yerlerdeki halkın kendilerine süt vermekten sakındıklarını, süt olmadığı için de uygulamasız tereyağcılık ve peynirciliğin öğretilemeyeceğini anlatır. Bu işin *"su ile olmayacağına"* dikkat çeken Onnik Efendi, bunların, maaşlarını alarak bir köyden öbür köye dolaştıklarını, köylüye hiçbir uygulama gösteremediklerini, bunu bizzat kendi gözüyle de gördüğünü ifade eder.

Onnik Efendi'nin dikkat çektiği bir diğer husus ise, masrafları hükûmet tarafından karşılanan talebelerin Macaristan'da sütçülük tahsili aldıktan sonra vasıta noksanlığından dolayı memleketi terk ederek Avusturya ve Macaristan'da kendi hesaplarına çalışmalarıdır.

Onnik Efendi, *"bugün, bir defa, süt yok; çünkü hayvanat kalmadığı gibi onları sağacak kollar da mefkuttur. Diğer taraftan, bu sanatları amelî olarak öğretecek adam da yok."* ifadesiyle sütçülük ile ilgili gördüğü eksiklikleri de dile getirir.

Onnik Efendi Macaristan'da tahsil gördükten sonra yurda dönen talebelerin neden başarısız olduklarına ilişkin düşüncelerini ise şöyle ifade eder:

> *"Efendiler, Macaristan'da tahsil edip gelmiş olan mütehassıslar, ilk defa köylere gittikleri zaman, birkaç yerde kovuldular. Çünkü ahaliye Rokfor Peyniri imalini öğretmeye çalıştılar. Rica ederim, daha tulum peynirlerimizi ıslah etmeden ve adamakıllı salamura peyniri yapmayı bilmeyen ahaliye 'Rokfor' ve 'Hollanda' peyniri yaptırmaya kalkışılır ve bununla uğraşılır mı? Tabiî, bu sebeplerden dolayı onlara köylerde ruyü (rû-yi) iltifat gösterilmedi. Onlar da hiçbir şey yapmadan avdet ettiler. Bu halin sebebini de, müsaadenizle arz edeyim: Avrupa'ya gönderilen talebeyi, kaşar peynirinin nasıl yapıldığını bilmeyen ve Halkalı Mektebinde az çok nazarî olarak tahsil gören adamlardan bilintihap gönderdiler. Oralarda salamura yahut tulum peyniri yapmak usulü cari değildir.*

[427] **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 123. Fevzi Bey gibi Seyyar Sütçülük Mektebi'nin gerekliliğine inanan ve kapatılmaması yönünde görüş bildiren mebûslardan biri de Antalya Mebûsu Hamdullah Emin Paşa'dır. Onun bu konudaki görüşleri için ayrıca bkz. **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 124.

Orada gördükleri usulü geldiler burada tatbik ettiler. Oranın usulü buraya uymaz; onun için bunlardan istifade memul değildir."[428]

Onnik Efendi'nin Seyyar Sütçülük Mektebi muallimlerine ayrılan altmış bin kuruşun bütçeden çıkarılmasına yönelik bir takriri olduğu da görülmektedir.[429] Ancak Onnik Efendi'nin bu takririnin yapılan oylama sonucu kabul edilmediği görülmektedir.

2.5. Emanuel Emanualidi Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri

2.5.1. Cemaat Mekteplerinde Görev Yapan Muallimlerin Askerlikleri İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 19 Kânûn-ı sânî 1332 (1 Şubat 1917) tarihli 32. birleşiminde *"Efradı ihtiyatiyye ve müstahfazadan bedeli nakdî vermiş olanların ihtiyaç halinde tahtı silaha alınmasına dair kanun lâyihası"* meclis tartışma gündeminde yer alır. Kanun lâyihasının kimlerin askerliklerinin tecil edilebileceğine ilişkin üçüncü maddesi ile amaçlanan cephede olduğu kadar cephe gerisinde de memleketin selâmatini sağlayabilmek adına belirli meslek gruplarına ait kişilerin askerliklerinin tecil edilmesidir.[430]

Kanun lâyihasının üçüncü maddesi ile ilgili söz alan mebûslardan biri Emanualidi Efendi'dir.[431] Umûmî menfaate ait olan müesseselerde bulunmaları gereken kimselerin askerliklerinin tecil edilebileceği ifadesinin herkesin anlayabileceği üzere açık olduğunu belirterek sözlerine başlayan Emanualidi Efendi, "*Tabiîdir ki, menafii umumiyyeden olan müessasat arasında askere alınan adamların evladının terbiyesi için tesis edilmiş olan mekatip de dahildir."* ifadesiyle

---

[428] **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 123.

[429] Takrir metni ise şöyledir: *"Evvelce bazı mahallerde teşkil edilmiş olan Seyyar Sütçülük Mekteplerinden hiçbir fayda hâsıl olmadığı tecarible anlaşılmış olup, halihazırda hiçbir tarafta bu gibi müesseseler bulunmadığı ve bunların açılmasından da bir faide-i ameliyye hâsıl olamayacağı cihetle, bu uğurda tahsis olunan '60.000' kuruşun tayyını teklif ederim."* **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 124.

[430] Kanun lâyihasının üçüncü maddesi şöyledir: *"Bedelatı nakdiyye eshabından menafi umumiyyeye ait müessesat fabrika ve sairede bulunanlardan Harbiye Nezaretince vücuduna lüzum olduğu tahakkuk edenler, tecil olunabilir. Ve bu gibilerin bedelleri iade olunmaz ve fakat yeniden bedelleri de alınmaz."* **MMZC**, D. III, İS. III, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991, s. 71.

[431] Emanualidi Efendi Mebûsân Meclisi'nin birinci ve ikinci devrelerinde İzmir mebûsu olarak görev alırken üçüncü devrede seçim bölgesinin Aydın olduğu görülmektedir.

mekteplerin de umûmî menfaate ait müesseseler arasında olduğuna dikkat çektiği görülür. Emanualidi Efendi umûmî mektep muallimlerinin askerliklerinin tecil edilmesinin elbette doğru olacağını söyler. Bununla birlikte umûmî mekteplerden başka birtakım mektepler olduğuna dikkat çeker. Cemaat mekteplerinin tanımını ise şöyle yapar:

> "*...başka birtakım mektepler daha vardır ki, bunlar mekatibi umumiyyeden madut olmamakla beraber, mekatibi hususiyyeden de değildir. Çünkü ahalinin büyük bir kısmının umumuna ait bazı mektepler vardır ki, bunlar kâr için menfaat için veyahut bir şahsın maksadı zatisi için tesis edilmiş mekteplerden değildirler. Bunlar da mekatibi umumiyye gibi umumun menfaati için tesis edilmiş olan Cemaat mekteplerdir.*"

Emanualidi Efendi umûmî mektep muallimlerinin olduğu gibi cemaat mekteplerinde görev yapan muallimlerin de üçüncü maddedeki tecil hakkından yararlanmaları gerektiğini, bu hususun bazı askerî veya mülkî memurlar nezdinde yanlış yorumlara neden olduğunu, yanlış yorumların önüne geçebilmek için cemaat mektep muallimlerinin de bu haktan yararlanabilmelerinin kanunla güvence altına alınması gerektiğini söyler.

Emanualidi Efendi ayrıca sekiz sene önce dönemin Maârif Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey ile aralarında geçen ve cemaat mektepleri ile ilgili olan bir konuşmadan da bahseder. Kendisinin, Abdurrahman Şeref Bey'e *"Cemaat mektepleri hakkında fikriniz nedir?"* diye sorduğunu, Abdurrahman Şeref Bey'in de *"Maarif aleyhine hiçbir hükümet harp etmez, binaenaleyh cemaat mektepleri de Hükümeti İttihadiyye tarafından himaye edilecektir."* şeklinde bir ifade kullandığını anlatır.[432] Zamanın ne kadar değişirse değişsin medenî hükümlerin ve insaniyet gereklerinin değişmeyeceğini bu konuşma üzerinden vurgular.

Emanualidi Efendi'nin bu görüşleri ile ilgili söz alan Ordu Dairesi Reis Muavini Behiç Bey, Mükellefiyyeti Askeriyye Kanunu gereğince mektep muallimlerinin askerlikten muaf tutulmadıklarını, seferberliğin ilanında hepsinin silah altına alındıklarını, sonradan, hava değişiminde bulunanlara ve askerlik için yaşı küçük olan resmî mektep muallimlerine izin verildiğini ancak buna husûsî mektep muallimlerini dahil etmediklerini söyler. Gerekçe olarak da böyle bir

[432] **MMZC**, D. III, İS. III, C. II, s. 72.

durumda husûsî mekteplerin sayıca artacağını ve birtakım suistimâllere yol açabileceğini gösterir. Eskiden bedel-i nakdî usûlü olduğu için husûsî mektep muallimlerinin bu bedeli vermek suretiyle askerlikten muaf tutulduklarını, bu kanun yürürlükten kalktığı için husûsî mektep muallimleri hakkında Harbiye Nezâreti'nin bir şeyler düşünebileceğini, husûsî mektep muallimlerinin bu kanuna "müessesat" kaydıyla dahil edilebileceklerini ancak kanuna ayrıca cemaat mektepleri için böyle bir madde eklemeye gerek olmadığını söyler.[433]

Emanualidi Efendi ise Ordu Dairesi Reis Muavini Behiç Bey'in sözlerinden cemaat mektep muallimlerinin de umûmî mektep muallimlerinin gördüğü müsaadelerden yararlanabilecekleri anlamını çıkarttığını, zapta da geçen bu konuşmaları senet kabul ettiğini, bunun için kendisine minnettar olduğunu söyler. Bununla birlikte "ufak tefek" memurlar arasında yanlış anlayışlara sebep olmaması için kanun metninde de bu hususun açıklanması isteğini yineler.[434]

Emanualidi Efendi'nin kanun lâyihasının üçüncü maddesinde bu hususa ilişkin değişiklik talebinde bulunduğu şöyle bir takriri olduğu da görülmektedir:

> *"Bedelatı nakdiyye eshabından menafii umumiyyeye ait müessesat ve fabrika ve saireler ve evkaf ve Cemaat Mekteplerinde bulunanlardan vaücuduna (vücuduna) lüzum olduğu tahakkuk edenler tecil olunurlar ve bu gibilerin bedelleri iade olunmaz."*

Emanualidi Efendi'nin bu takriri ise yapılan oylama sonucu kabul edilmez.

Cemaat ve husûsî mektep muallimlerinin de umûmî mektep muallimlerinin yararlandığı haktan yararlanabilmelerinin kanun maddesi ile güvence altına alınmasına yönelik bir başka çabanın olduğunu da, *"İstanbul Mebûsu Haralambidi, Trabzon Mebûsu Yorgi Yuanidi, İzmir Mebûsu Simonaki, Tekfurdağı Mebûsu Temistokli Efkalidis, Gelibolu Mebûsu Dimitraki Fitu, Karesi Mebûsu Savapulos ve İzmir Mebûsu Vangel"* imzalarını taşıyan ve hepsi Rum olduğu görülen mebûslar tarafından verilen şu takrirden anlamak mümkündür: *"'Cemaat ve Hususi Mektepler Dahi Menafii Umumiyyeye Ait Müessesat Müstahdemininden Maduttur' diye üçüncü*

[433] **MMZC**, D. III, İS. III, C. II, s. 73.
[434] **MMZC**, D. III, İS. III, C. II, s. 77.

maddeye bir fıkra ilave buyurulmasını arz ve teklif ederiz." Rum mebûslar tarafından verilen bu takririn de yapılan oylama sonucu kabul edilmediği görülmektedir.[435]

2.5.2. İlim, Fen ve Sanat Erbabı İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 9 Şubat 1332 (22 Şubat 1917) tarihli 42. birleşiminde *"İcra Kanunu lâyihası"* meclis tartışma gündeminde yer almaktadır. Kanun lâyihasının ne gibi şeylerin haciz edilemeyeceğine ilişkin altmış beşinci maddesinin[436] ikinci fıkrası haciz edilemeyecekler arasında "*...saniyen sanat ve memuriyetin icrası için muktazi kitap, makine ve alat ve bu kabil eşyayı sairesi"* olarak gösterilir. İkinci fıkra ile ilgili söz alan Emanualidi Efendi'nin yaptığı konuşmalardan ve bu konuda verdiği takrirden kendisinin ilim, fen ve sanat erbabı hakkındaki düşüncelerini anlamak mümkündür. Emanualidi Efendi verdiği takrirle ikinci fıkranın şu şekilde düzenlenmesini ister:

> *"İlm, fen ve sanat erbabının sanat ve mesleği için muktazi kitap, makina, alat ve eşyayı sairesinden (kıymeti ceman 50 adet Osmanlı Lirasını tecavüz etmemek şartiyle) mütehaccezünaleyh tarafından irae ve tercih edilecek olan kısmı..."*[437]

Emanualidi Efendi bu değişiklikle neyi amaçladığını açıklayarak sözlerine başlar. Kanun lâyihasında *"Saniyen sanat ve memuriyetinin icrası için muktazi kitap, makina ve alat ve bu kabil eşyayı sairesi..."* ifadesine yer verildiğini ancak örneğin felsefe, riyâziyyat ya da şiir ile uğraşan kişilerin ne sanatı ne de memuriyeti olduğuna dikkat çeker. Emanualidi Efendi'ye göre bu işlerle uğraşan kişilere ait kitaplar ve evraklar da hacizden muaf tutulmalıdır. Eğer "sanat ve memuriyet" yerine "ilm-ü fen

---

[435] **MMZC**, D. III, İS. III, C. II, s. 78, 79.

[436] Kanun lâyihasının 65. maddesi şöyledir: *"Evvela mahcuzunaleyhin ve evladü iyalinin nafaka ve libası ve süknalarına kafi derecede takdir olunacak mikdarı varidat ve emvali ve eşyayı beytiyyesi, saniyen sanat ve memuriyetinin icrası için muktazi kitap, makine ve alat ve bu kabil eşyayı sairesi, salisen zürraın (zürranın) çift hayvanatı ve ziraat edevatı ve tohumluğu, rabian mahcuzunaleyhin zatına mahsus elbisei reymiyyesi (resmiyyesi) ve nişanları, hanisen (hamisen) menkul ve gayrimenkul emval ve eşyayı emiriyye ve Belediyelere ve Evkafa ve menafii umumiyye namına müesses mektep ve hastahanelere ait emval, sadisen Hükümeti Mahalliyyenin tahtı tasdikinde olarak bir mahallin havayici zaruriyye ve mübremesi için diğer mahalden ihzar ve sevk olunup da, henüz mevridine dahil olmayan emvalin aynı sabian poliçe ve emre muharrer senedat haciz ve tevkif olunamaz. Şu kadar ki, emvali Emiriyyeden mada hususatta deyn eğer haczi talep olunan eşya ve erzak esmanından mütevellit olur veya mahkûmunaleyhin muvafakati tahririyyesi inzimam eder veyahut senedatı ticariyye tedavülden kalmış bulunursa haczi caizdir."* **MMZC**, D. III, İS. III, C. II, s. 270.

[437] **MMZC**, D. III, İS. III, C. II, s. 273.

ve sanat erbabı" denilecek olursa bu ifadenin memurları da kapsayacağını, gerekli olmadığı hâlde memuriyeti zikredip de gerekli olduğu hâlde fen ilmi ile uğraşan diğer kişileri zikretmemenin doğru olmayacağını söyler. Emanualidi Efendi, "*Bendeniz, vakıa acizim, ilmim de yoktur; ama alim ve mütefennin olan zevata karşı daima bir hissi hürmetle mütehassis olduğum için bu mütalata şiddetle muhalifim.*" sözüyle de ilim ve fen erbabına ilişkin düşüncelerini dile getirdiği görülmektedir.

Emanualidi Efendi ilim, fen ve sanat erbabının yaşadıkları zorluklardan ise şöyle bahseder:

> *"Bazı mümtaz ve müstesna şahsiyetler vardır ki, bunlar fakru zaruret içinde yaşarlar ve maamafi(h) bütün hayatlarını beşeriyete vakfederler. Bazen hiçbir şey keşfedemeden gurub ederler, giderler; bazen de birçok zahmetlerden sonra büyük bir hakikati keşfederler ve kendileri hiçbir mükafat görmezler veyahut nadiren milyoner olurlar. 'Gerek bir feylesofun ve gerek erbabı fenden bir zatın ve gerekse bir şairin yanındaki kitaplarını hacz etmelidir veyahut en adi bir sanat sahibine göstermiş olduğumuz müsaadeye bu gibi zevata layık görmemeliyiz' deniliyorsa, zannetmem ki, bu fikir Heyeti Muhteremece şayanı kabul görülsün. Binaenaleyh, bendeniz herhalde şu maddenin encümene havale edilmesini Heyeti Muhteremenin şerefi namına rica ve teklif ederim."*[438]

Emanualidi Efendi'nin altmış beşinci maddenin ikinci fıkrası ile ilgili teklif ettiği düzenlemenin ise yapılan oylama sonucu mebûslarca kabul edildiği görülmektedir.[439]

---

[438] **MMZC**, D. III, İS. III, C. II, s. 274.

[439] **MMZC**, D. III, İS. III, C. II, s. 275. Mebûsân Meclisi'nin 11 Şubat 1332 (24 Şubat 1917) tarihli 43. birleşiminde *"İcra Kanunu lâyihası"* meclis tartışma gündeminde yer alır. Kanun lâyihasının telif eserlerin haciz edilemeyeceğini belirten altmış yedinci maddesi (Kanun lâyihasının altmış yedinci maddesi şöyledir*: "Hakk-ı telif ve hakk-ı temellük-ü sınai ve alamet-i farika ve ihtira ve imtiyazat-ı sınaiyye beratları gibi, ancak istihsal-i menafie vasıta olup binefsini kıymeti maddiyyeyi haiz olmayan hukuk-u müccerdenin haczi caiz değildir."*) ile ilgili söz alan Boşgezenyan Efendi telif eserlerin ne suretle haciz olunabileceğine ilişkin düşüncelerini dile getirir. Boşgezenyan Efendi'ye göre bir yazar kitabını yayınlatmadan önce fikrini istediği zaman değiştirebilir. Ancak bir kere yayınlattıktan sonra artık o kendisinin değil "alemin malıdır." Kitap yayınlandıktan sonra eğer değer görürse kitapçılar, matbaacılar para karşılığı kitabın telif hakkını satın almak isterler. Dolayısıyla telif hakkı satılabilir ve karşılığında gelir elde edilebilir bir haktır ve bu nedenle hacizden istisna tutmak uygun değildir. **MMZC**, D. III, İS. III, C. II, s. 283, 284.

2.6. Matyos Nalbantyan Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri

2.6.1. Mühendis Mektebi Öğrencilerinin Zorunlu Hizmet Süresi İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 21 Mayıs 1330 (3 Haziran 1914) tarihli 10. birleşiminde *"Müddet-i muayyene-i nizamiyyesi beş sene olan Mühendis mektebini leyli olarak ikmal eden ve Avrupa'ya izam edilen mühendislerin mükellefiyeti hakkında kanun layihası"* meclis tartışma gündemindedir. Kanun lâyihasının birinci maddesi[440] masrafları devlet tarafından karşılanan beş senelik Mühendis Mektebini leylî olarak bitiren mühendislerin on sene Nâfia Nezâreti'nin belirleyeceği bir yerde zorunlu hizmet yapmaları ile ilgilidir. Bu maddeye ilişkin söz alan Kastamonu Mebûsu İsmail Mahir Efendi, her nezâretin kendisine göre bir şey yapıp Avrupa'ya talebe gönderdiğine ve farklı nezâretler tarafından gönderilen bu talebelerin zorunlu hizmet sürelerinde de farklılıklar olduğuna dikkat çeker. Bu talebelerden kimisinin beş, kimisinin on sene zorunlu hizmet yapmakla yükümlü tutulmalarının eşitliğe uygun olmadığını savunur. Bununla birlikte masrafları devlet tarafından karşılanan mühendisler için on senelik zorunlu hizmet süresinin çok fazla olduğunu, bu şartlar altında Mühendis Mektebine talebe dahî bulunamayacağını sözlerine ekler. Bu sürenin beş ya da altı yıla düşürülmesini teklif eder. İsmail Mahir Efendi'nin bu eleştirilerine karşılık söz alan Nâfia Encümeni Mazbata Muharriri Sudi Bey, umûmî yolların yapımı için mühendislere olan ihtiyaca dikkat çeker. Mühendis Mektebinin leylî ve nehârî olarak ikiye ayrıldığını, bu şartın yalnızca masrafları hükûmet

[440] Kanun lâyihasının birinci maddesi şöyledir: *"İhtiyaç sınıfı dahil olmaksızın, müddeti muayyenei nizamiyyesi beş seneden ibaret olan mühendis mektebinden leyli olarak ikmali tahsil ile başahadetname mezun olan mühendisler, mektepten tarihi neşetlerinden itibaren her sınıftaki iaşeye mukabil ikişer seneden on sene müddetle ve bunlardan bilintihap veya hariçten bilimtihan Avrupa'ya izam kılınanlar, oradaki müddeti tahsiliyyelerinin beher senesi için dahi kezalik ikişer sene müddetle Nafia Nezaretinin tensip ve irade edeceği mahalde ifayı hizmet ve memuriyyetle mükelleftirler. Mükellefiyyeti mezkûreyi hini neşette ve gerek esnayi müddeti muayyenede ifadan imtina edenler, yalınız Hükümet Mühendis Mektebinden mezun iseler, hizmet edilmeyen senelere ait ve senevi dört bin kuruşa baliğ olan masarifi iaşeyi ve Avrupa'ya izam kılınanlardan ise, orada ihtiyar olunan masarifi tahsiliyyeyi dahi Hazinei Maliyyeye tesviye ve itaya mecburdurlar. Memuriyyete tarihi tayininden bilitibar ikmal olunmamış senelerin cüzi nazarı itibare alınmayıp, mükellefiyeti ifa olunmamış seneler meyanına kayıt ve o suretle muamele ifa olunur. Hükümet Mühendis Mektebinden veya Hükümet hesabına Avrupa mekteplerinden mezun olan mühendisler hizmeti Devlete mühendis muavinliği ile ithal ve usul ve nizamatına tevfikan terfi edilir. Ancak, Mühendis Mektebi mezuninden olup, ikmali tahsil için Avrupa'ya gönderilenler hini avdette nizamen müstehak oldukları sınıfa terfi ederler."* **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 154.

tarafından karşılanan leylî talebeler için olduğunu, nehârî talebelerin ise istedikleri yerlerde hizmet edebileceklerini belirtir. İsmail Mahir Efendi'nin bu değerlendirmelerine karşılık söz alan mebûslardan biri de Nalbantyan Efendi'dir. Nalbantyan Efendi sözlerine yol yapımı için mühendislere ihtiyaç duyulduğunu belirterek başlar ve bununla ilgili şu açıklamalarda bulunur:

> *"Refiki muhteremim İsmail Mahir Efendi, on senenin fazla olduğunu söylüyorlar. Acaba bu on sene için kendileri bir menfaya mı gönderiliyor? Yoksa tecziye mi ediliyor? Bu yol ihtiyacatı karşısında her tarafta çırpınıyoruz. Bu gibi mühendislerin yetişmesine ihtiyacatımız pek şedittir. Bu gün teşekkürle yâd ederiz ki, Vilayat Kanunu mucibince bu suretle vilayetlerimizde de yol yapmak ihtimali var. Bendeniz Adana için bunu söyleyebilirim ki, Adana Meclisi Umumisinde bulundum. Yollar için bir miktar para ayırdık. Fakat sekiz, on bin lira paramız olduğu halde mühendissizlikten maalesef hiç bir şey yapamadık. Bundan dolayı ahaliye karşı da yüzümüzü yere eğerek sükutla mukaabeleden (mukabeleden) başka bir şey yapamadık."*

Nalbantyan Efendi, masrafları devlet tarafından karşılanan Mühendis Mektebi talebelerinin zorunlu hizmet sürelerine ilişkin düşüncelerini ise şu cümleler ile dile getirir:

> *"Hükümet, mühendis mekteplerine para sarf ediyor. Tabiî, bunlardan da ati için bir şey beklemek hakkı vardır. Bu hal neye benzer? Bir peder evladını yetiştirir, bilahire ondan bir hizmet bekler. Bu hizmeti çok görmek de bir evladın pederine karşı hizmetinde kusur etmesine benzer. On beş sene hizmet etmesini teklif ediyorum. Çünki (Çünkü) aynı zamanda bundan millet ve devlet manen ve maddeten istifade edecek. Kendileri de o suretle maddeten müstefid olacaklardır. Bu gün devletimiz kendilerini beslemiş, iaşe etmiş, bilahire de ganî ganî maaşlar verecektir. Tezyit mümkün olmadığı takdirde on seneyi her halde muhafaza etmek ve kendilerine taahhüt ettirmeyi şart koymak taraftarıyız."*

Yapılan oylama sonucu kanun lâyihasına ait birinci maddenin aynen kabul edildiği görülmektedir.[441]

2.6.2. Vilâyat Meclis-i Umûmîleri ve Maârife Olan Katkıları İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 23 Haziran 1330 (6 Temmuz 1914) tarihli 26. birleşiminde *"1330 senesi Muvazene-i Umûmîyye Kanun lâyihası"* meclis tartışma gündemindedir. Bütçe görüşmeleri sırasında söz alan mebûslardan Nalbantyan

[441] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 154, 155.

Efendi, Mebûsân Meclisi'nde herhangi bir mesele hakkında söz alındığında ilk olarak zirâat, nâfia ve maârifteki eksikliklerden bahsedildiğini söyleyerek sözlerine başlar. Nitekim bu hususa Maliye Encümeni Mazbatasında yer verildiği gibi Maliye Nâzırı Mehmet Cavit Bey tarafından kanun lâyihasının heyet-i umûmîyyesi dolayısıyla yapılan konuşmada[442] da yer verildiğine dikkat çeker. Nalbantyan Efendi'ye göre bir konu hakkında ne kadar çok konuşulursa konu gerçek önemini o kadar kaybeder. Zirâat, maârif ve nâfia işlerine önem verilmesi hususu hemen herkes tarafından dile getirildiği hâlde bu alanlardaki sorunlar için harekete geçilmesi gerektiğinde bir durgunluk olmasını buna bağlar. Bütçe ya da herhangi bir ihtiyaca yönelik tasarruf, erteleme gibi bir durum olduğunda da ilk olarak zirâat, maârif ve nâfia kısımlarından kesinti yapılarak amaca ulaşıldığına dikkat çeker. 1330 (1914) senesi bütçesi incelendiğinde göze çarpan tasarrufların da yine hep zirâate, maârife ve nâfiaya yönelik olduğunu dile getirir.[443]

Nalbantyan Efendi sözlerine Vilâyat Meclis-i Umûmîleri'nden bahsederek devam eder. İdare-i Vilâyat Kanunu'nda vilâyetlere, Vilâyat Meclis-i Umûmîleri'nin kurulması, özel bir kısım gelir ve bu gelire göre bütçe düzenleme yetkisinin verildiğini söyler. Vilâyet bütçelerine ayrılan gelirlere dokunulmaması gerektiğini çünkü bunların da diğer bütçeler gibi kendilerine ait birer kanunla düzenlendiğini ifade eder. Vilayât Meclis-i Umûmîleri'nin vilâyetlerde maârif adına yaptıkları ile ilgili düşüncelerini ise şöyle açıklar:

> *"...zannederim Heyet-i Muhtereme biliyorlar ki, ahalimiz, öteden beri kendi felaketlerinin yegane sebebi maarifsizlik olduğunu takdir etmişlerdir. İşte bu dertle puyan olan köylerimizin on beş, yirmi, otuz, kırk tanesine bir mektep isabet edebilmek suretiyle bir seneden beri Vilayat Meclis-i Umumileri, her bir Vilayette otuz, kırkar mektep açtılar. Ve bu vesile ile ahali, memleketlerinde maarif kokusu almakla beraber istikbale ait de bir emn(ü) perverde etmeye ve onunla teselli olmaya başladılar."*

---

[442] Mâliye Nâzırı Mehmet Cavit Bey'in bu konu hakkındaki sözleri ise şöyledir: *"Emniyeti Umumiyye bütçesi 491 000 Lira, Şurayı Devlet bütçesi 24 500 (Lira), Hariciye büçesi (bütçesi) 263 600 (Lira), İlmiye Bütçesi 242 000 (Lira), Adliye bütçesi 669 300 Lira, Maarif bütçesi 554 500 (Lira) dür. Bu bütçelerin de memleketin vüs'atine, nüfusun ziyadeliğine nisbetle ne kadar az olduğunu takdir edersiniz zannederim. Bilhassa Maarif bütçesine nazarı dikkatinizi celbederim. 25 milyon nüfusa malik olan bir memleket Mekatibi İptidaiyyeye müteallik olan bir kısım masarif Vilâyata terk edilmiş olmakla beraber, 554 000 Lira ile ne gibi teşebbüsatı maarifperveranede bulunabilir?"* **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 597.

[443] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 622.

Bütçenin değerlendirmesini yapan Nalbantyan Efendi vilâyetlere bırakılması gereken "Aşâr Hisse-i Maârif İânesinin" vilâyetlere bırakılmadığına, bu gelire güvenerek vilâyetlerin pek çok masraf yaptığına, bu durumda vilâyetlerin masraflarını nasıl karşılayacaklarına dikkat çeker.[444]

Tartışmaların 24 Haziran 1330 (7 Temmuz 1914) tarihli 27. birleşiminde "*1330 senesi Muvazenei Umûmîyye kanunu lâyihası"* dolayısıyla yapılan görüşmeler sırasında devam ettiği görülmektedir.[445] Ancak konuya ilişkin önemli tartışmaların 25 Haziran 1330 (8 Temmuz 1914) tarihli 28. birleşimde *"Aşar üzerine mevzu menafi ve maarif hissei ianesi hasılatının Muvazenei Umûmîyyeye irad kaydına dair kanun layihası"* dolayısıyla yapılan görüşmeler sırasında yaşandığı görülmektedir. Kanun lâyihası ile ilgili olarak söz alan Cebelibereket Mebûsu Hasan Sezai Bey, Maliye Nâzırının açıklamalarından bazı vilâyetlere para verilemeyeceğinin anlaşıldığını söyler. Ancak bazı vilâyetlerde bu paralar karşılık gösterilerek mektepler açıldığını, bu mekteplerin eğitime devam edebilmeleri için hiç olmazsa Maliye Nezâreti tarafından vilâyetlere bir miktar para verilmesi gerektiğini, böyle gidecek olursa açılan mekteplerin tamamen kapanacağını söyler. Zor Mebûsu Mehmet Nuri Efendi de her vilâyetin kendi parasına göre mektep açtığını, vilâyetlerin başka gelirleri de olmadığı için bu durumda vilâyetlerin durumunun ne olacağını sorar. Konuya ilişkin görüş bildirmek üzere söz alan mebuslardan Nalbantyan Efendi'nin ise bu konudaki düşüncelerini şu sözleri ile yinelediği görülmektedir:

> *"Aşar Hissei İanesi, Vilayata kanunu mahsusla verilmiştir. Şimdi bunu bütçei umumiyyeye koyup, Vilayata vermemekte bilmem ne muhassenat vardır? Madem ki oraya muhassastır, kendilerine talimatı mahsusa ile verilmiştir. Usulü cibayet de tayin edilmiştir. Bu hususta Ziraat Bankasında komisyonlar yapılmış, onun böylece alınıp verilmesinde hiçbir lüzum yoktur. Buna karşılık olan mekteplerin hayatını temin etmek için bunun hali üzere kalmasını teklif ederim. Bu Maarif meselesi pek mühimdir. İdarei Vilayat Kanunu mucibince her Vilayet kendi işlerini kendileri görsün derseniz, müşkilat içinde kalacağız. Binaenaleyh, eğer Maarifin terakkisi mültezem ise, bu yolda kalmasını teklif ederim."*

[444] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 623. Maliye Nâzırının Muvazene-i Umûmiyye Kanun lâyihası dolayısıyla yaptığı tüm konuşmalar ve yapılan tartışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 555-579, 593-605, 615-633.
[445] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 14.

Nalbantyan Efendi'nin ve diğer mebûsların konu ile ilgili eleştirileri üzerine Maliye Nâzırı Mehmet Cavit Bey'in açıklama yapmak üzere söz aldığı görülmektedir. Aşâr hisse-i iânesinin, husûsî bir kanunla vilâyetlere verildiği hâlde düyûn-ı umûmiyye bütçesi gereğince istikrâzı başka türlü yapmaya imkân olmayınca son istikrâza karşılık bunu kullanmak mecburiyetinde kaldıklarını ifade eder.[446] Bugün bu karşılığı değiştirmenin kendi ellerinde olmadığını, bu durumun yabancı devletlerin hukuku ile ilgili olduğunu, istikraz tahvilâtının yapıldığını ve meselenin artık olmuş bitmiş bir mesele olduğunu söyler.[447]

Basra Mebûsu Süleyman Fevzi Bey, memleketin hayatının maârifte olduğunu ancak her hususta israf edildiği hâlde iktisadın yalnızca maârifte yapıldığını söylerken Mamûretülaziz Mebûsu Mehmet Sait Efendi, *"O da Anadolu maarifinde."* sözleri ile tasarrufun maâriften yapılması noktasında Nalbantyan Efendi ile benzer düşüncelere sahip olduklarını göstermektedirler.[448]

2.7. Dikran Barsamyan Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri

2.7.1. Hukuk Mektebi İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 29 Haziran 1330 (12 Temmuz 1914) tarihli 31. birleşiminde *"1330 senesi Adliye Nezâreti bütçesi"* meclis tartışma gündeminde yer almaktadır. Adliye Nezâreti bütçesinin heyet-i umûmîyyesi ile ilgili söz alan mebûslardan biri de Barsamyan Efendi'dir. Barsamyan Efendi ceza davalarının hızla sonuçlandırıldığını ancak hukuk davalarının bazen sürencemede kaldığını söyler. Bu durumun adliyeden, hakimlerden öte dava taraflarından kaynaklandığını düşünür. Düşüncelerine gerekçe olarak da halkın dava vekili kullanmaya alışkın olmamasını

---

[446] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 39.

[447] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 42. Varteks Efendi'nin de konuya ilişkin görüşlerini belirtmek üzere söz aldığı ve vilâyetlerin haklarını korumak gerektiği ile ilgili düşüncelerini şöyle dile getirdiği görülmektedir: *"Bendeniz diyorum ki, bu, merkezi Hükümetin Vilayetlere ait bir borcudur. Hükümet bu borcu her halde ödemelidir. Vilayetler, hiçbir vakit bu alacaklarından vazgeçemezler. Hükümet, bu 850 000 Lirayı dört senede ödemek şartiyle sene-be-sene mukassatan vermelidir. Bunu teklif ediyorum. Bu sene 250 000 Lirası verilmek icab ederdi. Eğer biz, bunu kabul etmediğimiz takdirde, Hükümet ne vakit sıkışacak olursa, paramız yoktur diye Vilayatın bütçelerinden para çekecek ve vermeyecektir. Çekecektir, nasıl ki, Ziraat Bankasından çekmişler ve borcumuzdur diyorlar. Bugünden itibaren bu prensibi vaz etmeli ve Hükümet, Vilayata tahsis olunan para eğer kendisine geçecek olursa, derhal tediye etmeye mecburdur demeliyiz. Vilayatın bu hukukunu müdafaa etmeye mecburuz."* **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 41.

[448] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 41.

gösterir. Adlî işlemlerde dava vekillerinin kullanılması durumunda nitelikli bir tetkikle davaların daha kısa sürede sonuçlandırılabileceğine dikkat çeker. Barsamyan Efendi'nin Anadolu'nun muhtelif kısımlarında, taşrada halkın adliyeye alıştırılması için Hukuk Mektepleri açılması yönünde düşünceleri olduğu görülmektedir. İstanbul'da bir Hukuk Mektebi olduğunu söyleyen Barsamyan Efendi, burada yetişen dava vekillerinin İstanbul'un saltanatına, ihtişamına kapılarak İstanbul'da kaldıklarını ifade eder. Dava vekillerini taşralarda, vilâyetlerde de görmek istediklerini ancak bunları zorla vilâyetlere gönderemeyeceklerini söyler. Şimdi bütçenin müsait olmadığını, ancak müsait olduğu vakit oralarda da birkaç Hukuk Mektebi yapılacak olursa adliyeninin teşvik edilebileceğini düşünür.[449]

Barsamyan Efendi'nin 2 Temmuz 1330 (15 Temmuz 1914) tarihli 34. birleşimde, 1330 senesi Maârif Nezâreti bütçe görüşmeleri sırasında bütçenin on üçüncü faslına Sivas'ta Hukuk Mektebi açılması için gereken miktarın eklenmesine yönelik bir takriri olduğu da görülmektedir. Barsamyan Efendi seçim bölgesi olan Sivas'ta neden bir Hukuk Mektebi açılmasını istediğini ise şöyle ifade eder:

> *"Sivas hakkında söyleyeceğim, benim daire-i intihabiyyem olduğundan değil, memleketin büyük bir kıt'asının merkezi olduğundan söyleyeceğim. Sivas, günden güne kesb-i ehemmiyyet ediyor. Sivas-Samsun Hattı, Sivas-Ankara Hattı, Sivas-Erzurum Hattı, Sivas-Kayseri Hattı ki, bu Hatlarla Sivas'ı büyük bir merkez haline ifrağ ediyoruz. Teşekkür ederiz ki, bu büyük kıt'aya ehemmiyet verilmiş ve o büyük kıt'anın ihtiyacı mümkün mertebe tesviye olunmaya başlanmıştır. Efendiler, biz istiyoruz ki, orada da bir mekteb-i hukuk küşad edilsin, ('buna her vilayetin ihtiyacı var' sedaları). Malumunuz, Sivas'da, (Sivas'ta) mekâtib-i hususiyye pek çoktur. Bu mekâtib-i hususiyyeler olduğu için böyle bir mektebe ihtiyaç kat'idir. Zira, Dava vekilleri ve Mahkeme Azaları ve birçok hukuku adliyyeyi ıslah edecek zevatın yetiştirilmesi için ve bir kat daha ileri gitmesi için madem ki şu kadar fedakârlık oluyor, bunun da diriğ olunmamasını temenni ediyorum."*[450]

Barsamyan Efendi'nin bu takririnin ise yapılan oylama sonucu kabul edilmediği görülmektedir.[451]

---

[449] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 156.
[450] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 259.
[451] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 260.

2.7.2. Zirâat Mektebi İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 3 Temmuz 1330 (16 Temmuz 1914) tarihli 35. birleşiminde *"1330 senesi Zirâat Nezâreti bütçesi"* meclis tartışma gündeminde yer almaktadır. Zirâatin gelişmesi ve Zirâat Mektepleri ile ilgili düşüncelerini belirtmek üzere söz alan mebûslardan biri de Barsamyan Efendi'dir. *"Biz ziraatin terakkisini yalnız Hükümetten beklersek vay halimize! Bunu ahali yapacak biz, yapacağız efendiler."* sözünden anlaşılabileceği üzere Barsamyan Efendi, zirâatin gelişmesi hususunda halkın elinden geleni yapması gerektiğini savunur. "*Ben isterim ki her Vilayet Merkezinde bir Ziraat Mektebi olsun, her müstakil Livada bir Ziraat Mektebi olsun, ben arzu ederim ki bu mekteplerden zürra talebe yetişsin."* sözüyle zirâat adına yapılması gerekenler ile ilgili düşüncelerini dile getirirken bunları yapmak için "dehşetli" paraya ihtiyaç olduğuna dikkat çeker. Ancak aynı zamanda tüm bunların halkın yardımıyla yapılabilecek şeyler olduğunu da sözlerine ekler. Barsamyan Efendi'nin Halkalı Zirâat Mektebi'ne ilişkin yaptığı bir başka değerlendirme ise mektebe talebe alınırken uygulanan imtihana yöneliktir. Kendi seçim bölgesi olan Sivas'ta zirâatin ileri gitmesi için Sivas'tan da Halkalı Zirâat Mektebi'nde bir talebe olsun istediğini ancak bu talebenin imtihanda başarılı olamadığı için mektebe giremediğini anlatır. Halkalı Zirâat Mektebi'ne giriş imtihanlarının yalnızca "İstanbullular ve büyük idâdîlerden" çıkanların kazanabileceği şekilde düzenlenmesini eleştirir. Ayrıca talebelerin mektebe zirâat hevesiyle değil memur olmak hevesiyle girdiklerini söylerken *"Dört sene güzelce yaşayacak sonra memur çıkacak, Nezaretin gösterdiği yere gidecek, bunlardan hiç istifade ümidi var mı? Hiçbir hayır beklenmez."* sözünden de buradan yetişecek talebelerden umutlu olmadığı anlaşılmaktadır. Barsamyan Efendi'nin Halkalı Zirâat Mektebi'ne talebe alımına ilişkin teklifi ise kendi cümleleri ile şöyle ifade edilebilir:

> *"Madem ki elimizde böyle küçük bir mektebimiz var, ve madem ki meccanen talebe alıyoruz, bari bizim vilayetlerimizden alalım, Halep'ten, Bağdattan, Harputtan, vesair vilayetlerden talebe alalım. Gerçi bu vilayetlerden alınacaklar birer damlacıktır ama, o damlaya da matteessüf ihtiyacımız var. Bari bu küçük damlalar memleketin aksamı sairesinden alınsın. Mesela, ziraata heveskâr*

birisinin oğlu alınsın ki elerde (ilerde) kendi arazisini işletsin. İşte mektebe böyleleri gelirse o küçük damlalardan büyük büyük faydalar hasıl olur."[452]

2.8. Simonaki Simonoğlu Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri

2.8.1. Kaptan ve Çarkçıların Yetiştirilmesi İle İlgili Görüşleri

5 Haziran 1330 (18 Haziran 1914) tarihli 17. birleşimde *"Ba-ruhsat-ı resmiye teessüs eden kaptan ve çarkçı mekteplerinden neşet veya ibraz-ı ehliyet edenlerin istihdamlarına dair kanun layihası"* meclis tartışma gündemindedir. Kanun lâyihasının heyet-i umûmîyyesi ile ilgili söz alan Karesi Mebûsu Hüseyin Kadri Bey "Tüccar Kaptanlar" yetiştirmenin öneminden bahseder. Ticaret Kaptanlar Mektebinin kapatılmasıyla buna eş değer hususî müesseselerin, mekteplerin Tüccar kaptanlar yetiştirdiğini söyler. Hüseyin Kadri Bey'e göre böyle mekteplerden çıkacak kaptanlara iyi bir gelecek hazırlanmalıdır. Çünkü bu aynı zamanda memleketin deniz ticaretinin de geleceğidir. Muktedir, iyi tahsil görmüş, tecrübe edinmiş sivil kaptanların, çarkçıların yetiştirilmesi ile gemiciliğin, gemiciliğin gelişmesi ile de memleketteki deniz ticaretinin gelişeceğine dikkat çeker. Mevcut mekteplerde yalnızca teorik eğitim verildiğini oysa kaptanlık ve çarkçılık için mutlaka uygulamalı eğitim verilmesi gerektiğini vurgular. Yabancı memleketlerde uygulamanın özel olarak talîm gemilerinde verildiğini ancak kendilerinde böyle bir imkân olmadığı için bu görevin -kimseye yük de olmadan-[453] talebelerin mevcut ticaret gemilerine paylaştırılması suretiyle yerine getirileceğini söyler. Bu açıklamalar üzerine söz alan Simonoğlu Efendi kanun lâyihasına ilişkin şu değerlendirmede bulunur:

"Bendeniz, İzmir'de bulunan İzmir limanları vapurlarında birkaç sene riyasette bulunduğumdan, bu bapta tecrübem vardır. Bu kanun, memleket için fevkalâde menfaatlıdır. Gerek Çarkçılara ve gerek Kaptanlara bazı dersler verilerek bu

[452] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 305.

[453] İkinci maddede mülâzım kaptanlar için verilecek maaş 300 kuruş olarak belirtilir. Simonoğlu Efendi bu miktar için *"300 kuruş pek azdır, amele maaşı bile bundan fazladır."* değerlendirmesinde bulunurken Hüseyin Kadri Bey, dört senelik mülâzımlık süresince hedeflenen şeyin para kazanmak değil tecrübe kazanmak olduğunu, teorik olarak mektepte tahsil edilenlerin denizde tatbik edileceğini, dört sene sonunda mülâzımlara "üçüncü sınıf kaptan" şahadetnamesi veya "çarkçı" şahadetnamesi verileceğini söyler. Ayrıca 300 kuruşun asgarî sınır olduğunu, gemi sahibi tarafından kendilerinin ehliyetlerine uygun maaş verilebileceğini de sözlerine ekler. **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 376.

suretle hem Çarkçılar ve hem de Süvari ve Kaptanlar yetiştirmeye muvaffakiyyet hasıl oldu. Demek ki, sair vapurlarda, böyle terakki etmek isteyen gençler istihdam olunursa, ticareti bahriyyemiz için pek ziyade menfaat hasıl olur. Onun için bu kanunun kabulü lâzımdır."[454]

Kanun lâyihasının yedinci maddesinde,[455] kaptan ve çarkçı mülâzemetine başvuracak adaylarda aranan özelliklere yer verilir. Buna göre on beş ilâ otuz yaş arasında bulunan kişiler -diğer koşulları da sağlamaları hâlinde- kaptan ve çarkçı mülâzımı olabileceklerdir. Bu madde ile ilgili söz alan Tokat Mebûsu Tahsin Rıza Bey, Bahriye Nezâretinin tensîkatı sırasında birçok zabit ve askerin kadro dışına çıkarıldığını ya da emekli edildiklerini söyler. Bir kısmı mektep mezunu bir kısmı mektep mezunu olmayan bu kişilerin tabî tutulacakları sınavda başarı gösterebilecek yeterlilikte olduklarını ancak bunların çoğunun yaşının otuzdan yukarı olduğu için bu haktan yararlanamayacaklarını sözlerine ekler. Bu nedenle yaş sınırının kırk beşe yükseltilmesi önerisinde bulunur. Erkânı Harbiyye-i Umûmîyye Reis Vekili Aziz Talat Bey ise otuz ve otuz yaşın üstünde bahriyede hizmet etmiş olanların ameliyatlarını tamamladıkları için bunların mülâzımlığına gerek olmayacağını söyler. Bu konuda görüş bildiren mebûslardan Simonoğlu Efendi ise hükûmetin işi olmayanlara iş aramadığını, asıl amaçlarının bahriye ticaretini geliştirmek olduğunu, gençleri yeniden gemiciliğe alıştırmak için kaptan ve çarkçı aradıklarını belirtir. Simonoğlu Efendi'nin memleketin ihtiyacı olan kaptan ve çarkçıların ne şekilde yetiştirilebileceği ile ilgili görüşlerini ise şu cümlelerinden anlamak mümkündür:

"Biz yeniden ticareti bahriyyemizi ihya etmek için Kaptan ve Çarkçı arıyoruz ve bunlar da mektepte yetişmez efendim. Bendenizin bu hususta tecrübem vardır. Avrupada tahsil etse bile bir insana ne bir gemi teslim olunur, ne bir makina. Bu, mutlaka ameliyyat ile öğrenilebilir. Bu ameliyatı da bir insan yirmi, yirmi beş yaşında öğrenir. Otuz yaşından sonra bir insan ameliyyat öğrenemez, öğrenmiş adamlar daima iş bulurlar. Şimdi onu başka bir fikirle düşünmeli. Kanun, öğrenmiş adamlar için men' etmiyor. Eğer Çarkçı varsa Çarkçılar istihdam edilemeyecek demiyor. Onlar kendilerinden yer bulurlar. Hatta biz İzmir'de

[454] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 375.

[455] Kanun lâyihasının yedinci maddesi şöyledir: *"İşbu kanunun tarihi meriyetinden itibaren dört aya kadar Kaptan ve Çarkçı Mülâzimetine ba istida talip olanlar, tebaai Osmaniyyeden olup, on beş ile otuz yaş arasında bulunmak ve usulü dairesinde hüsnü hal varakasını haiz olmak ve sıhhıyye-i Bahriyyede muayene ve Bahriye Nezareti tarafından ticareti Bahriye Mekteplerinden çıkan şakirdan derecesinde bir imtihana tabi tutulmak üzere isbatı ehliyyet edenler, işbu kanunun bahşeylediği hukuktan müstefid olurlar. Tebaa-i Osmaniyyeden olup, memaliki ecnebiyyede bulunan ticareti bahriye Kaptan veya Çarkçı Mekteplerinden bu (ba) şahadetname neşet edenler, dördüncü maddede beyan olunan dört aylık müddeti müracaat müstesna olmak üzere madde-i mezkurenin diğer kuyudu tahtında işbu kanundan müstefid olurlar."* **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 378.

Kaptan bulamadık. Nerede Kaptan? Kaptan mı var? Yoksa, iş öğrenmiş Çarkçı var. Hükümetin noktai nazarı pek doğrudur. Bu yalnız yeniden gençleri Mülâzemeten gemiciliğe alıştırmak için yapılmıştır."[456]

Yapılan oylama sonucunda kanun lâyihasının yedinci maddesinin Tokat Mebûsu Hasan Ferhat Bey'in[457] takriri doğrultusunda düzenlenerek kabul edilmesine karar verilir.[458]

2.8.2. Avrupa'ya Öğrenci Gönderilmesi İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 29 Haziran 1330 (12 Temmuz 1914) tarihli 31. birleşiminde Avrupa'ya Adliye Nezâreti tarafından tahsil için gönderilen talebelere ayrılacak bütçe ile ilgili 1330 (1914) Adliye Nezâreti bütçesinin sekizinci faslı sırasında yaşanan tartışmalar, mebûsların, Avrupa'ya tahsil için talebe gönderilmesine ilişkin görüşlerini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Kimi mebûslar Avrupa'ya talebe göndermenin yararsız olduğunu savunurlarken kimi mebûslar mümkün olduğunca çok talebe göndermek gerektiği yönünde görüş bildirirler.[459] Avrupa'ya talebe göndermek fikrini destekleyen mebûslardan birinin de Simonoğlu Efendi olduğu görülmektedir. Simonoğlu Efendi Japonya üzerinden örnekler vererek konu hakkındaki düşüncelerini ise şöyle ifade eder:

"Meşrutiyet ilan olunduğunda gözümüz bir millet gördü ki, ondan ibret almamız lazımdı. O millet de Japonlardı. Japonlar içerisinde, hiç isimleri olmadığı halde, nasıl oldu da muazzam kuvvetli bir millet teşkil ettiler? Bendeniz, yirmi beş sene evvel Avrupa'da tahsilde iken, mekatibi aliye ve hususiyyede binlerce Japon talebelerini gözümle gördüm. Biz talebeleri gönderiyoruz da bunlardan istifade etmiyoruz demek doğru bir mülahaza olamaz. İstifade etmemek mümkün

---

[456] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 378, 379.

[457] Zabıt Ceridesinde "Tokat Mebûsu Hasan Ferhat Bey" olarak gösterilen bu mebûsun seçim bölgesi Feroz Ahmad-Dankward Rustow (Ahmad-Rustow, **a.g.y.**, s. 271.) ve Fevzi Demir'in çalışmalarında "Karesi" olarak gösterilmektedir. Demir, **a.g.e.**, s. 364.

[458] Takrir doğrultusunda yedinci maddede geçen *"dördüncü maddede beyan olunan"* ifadesi yerine *"balada beyan olunan"* ifadesi kullanılmış, *"madde-i mezkurenin"* ifadesi kaldırılmıştır. Yedinci maddenin düzenlenmiş son şekli ise şöyledir: "*Tebaai Osmaniyyeden olup memaliki ecnebiyede bulunan Ticareti Bahriyye Kaptan veya Çarkçı Mekteplerinden ba şahadetname neş'et edenler, balâda beyan olunan dört aylık müddeti müracaat müstesna olmak üzere diğer kuyud tahtında işbi (işbu) kanundan müstefid olurlar.*" **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, s. 379.

[459] Ayıntap Mebûsu Hüseyin Fazıl Efendi, Mamûretülaziz Mebûsu Mehmet Sait Efendi, Bayazıt Mebûsu Mehmet Şefik Bey Avrupa'ya giden talebelerden hiçbir fayda görülemeyeceğini düşünen mebûslar arasındadır. Bağdat Mebûsu Cemil Zehavi Efendi ise Avrupa'ya gönderilecek talebeler için ayrılan bütçenin ve Avrupa'ya gönderilecek talebe sayısının arttırılması yönünde görüş bildirir. Konu ile ilgili tartışmalar için bkz. **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 171-173.

değildir. Bu memleketin gençleri Avrupa'ya çok gitmelidir; masraf, üç yüz bin kuruş, bir milyon kuruş olsun, bunun millet için ehemmiyeti yoktur."[460]

2.9. Karabet Tomayan Efendi'nin Maârife Ait Bazı İhtiyaçların Halk Tarafından Karşılanmasının Teşvik Edilmesi İle ilgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 2 Temmuz 1330 (15 Temmuz 1914) tarihli 34. birleşiminde *"1330 senesi Maarif Nezâreti bütçesi"* meclis tartışma gündeminde yer almaktadır. Maârif bütçesinin on üçüncü faslı ile ilgili söz alan Konya Mebûsu Ali Rıza Efendi, bu fasla, İlmiye talebelerine Hukuk Mektebi'nin yolunu açmak amacıyla açılan ancak daha sonra kapatılan İhtiyat sınıflarının tekrar açılması için on beş bin kuruş eklenmesini teklif eder.[461] Ali Rıza Efendi'nin bu teklifine ilişkin görüş bildiren mebûslardan biri Tomayan Efendi'dir. Konya'da asırlardan beri var olan medreseler için birtakım gelir kaynakları olduğuna dikkat çeken Tomayan Efendi'nin, "*bu kadar senedir tesis olunan mekteplere 150 Liralık bir şey bulamayıp da bütün Memalik-i Osmaniyye için yalnız yarım milyon Liralık bir bütçesi olan Nezaretten 150 Liralık bir iane istemeyi, doğrusu, kendi hesabıma olarak garip gördüm."* ifadesinden bu durumu yadırgadığı anlaşılmaktadır.

Tomayan Efendi'nin bu değerlendirmelerine karşılık Niğde Mebûsu Muhittin Efendi medreselere iâne istemediklerini, amaçlarının kapatılan İhtiyat sınıflarının tekrar açılmasını sağlamak olduğunu söyler. Bunun üzerine Tomayan Efendi, *"150 Lira için Nezaretten bir tahsisat istiyoruz ki, bu hiçbir şey yapamamaklığımız için en büyük bir delildir."* ifadesini kullanır. Yalnızca hükûmetin

---

[460] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 171. Simonoğlu Efendi'nin bu düşüncelerine katıldığı anlaşılan Denizli Mebûsu Mehmet Sadık Efendi'nin, Avrupalı devletlerin cehalet içinde oldukları dönemde İslâm devletlerine tahsil için talebe gönderdikleri gibi kendilerinin de şimdi Avrupa'ya talebe göndermeleri gerektiği ile ilgili düşüncelerini şu cümlelerinden anlamak mümkündür: *"Avrupa'ya mektep efendilerinden adamlar gönderelim. Elli değil, beş yüz. Beş yüz değil, ben (beş) bin göndermeli. Dün rüfekayı kiramımızdan birisi diyordu ki, Japonya, maarifinin ıslahı için ehli maarifinden on bin kişiyi her sene Amerika, Avrupa mekteplerine gönderiyormuş. Ve Japonya'nın terakkiyatı da o suretle hasıl olmuş. Bunları bazen gazetelerde de okuyoruz. Vaktiyle Avrupalılar da satvet ve şevketi İslamiyyenin tecelli ettiği bir zamanda onlar da ulûm ve maarif ve sanayiin tahsili emrinde Endülüse ve sair memaliki İslamiyyeye adamlar gönderirler, oralarda tahsil ettirirlerdi. Eteklerle paralar verip oralardan erbabı fazileti kendi memleketlerine muallim sıfatıyla celb ederlerdi. Ulûm ve saireye müteallik kitapları eteklerle para sarf ederek, tercüme etmeye say ü gayret ederlerdi, işte bu suretle şimdiki terakkiyatlarının esaslarını kurdular..."* **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 229.

[461] **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 257.

parasıyla maârifin ileri gidemeyeceğini, bu nedenle mebûsların seçim bölgelerindeki halkı kendi mekteplerini kendilerinin yapmaları için teşvik etmeleri gerektiğini söyler. Bu konuda Hıristiyan milletleri örnek gösteren Tomayan Efendi, Hıristiyan milletlerin Maârif Nezâretinden hiçbir şey almadıkları hâlde kendi fedakârlıklarıyla çalışarak kendi mekteplerini açtıklarına ilişkin şunları söyler:

> *"Bu diyarda bulunan Hıristiyan milletlere bakınız. Hükümetten, Maarif Nezaretinden bir şey almadıkları halde, kendi fedakârlıkları sayesinde bugün iyi bir maarif teşkilatına sahiptirler. Kendi keselerinden feda ederek, mektepleri açmışlar ve açmaktadırlar. (Alkışlar) Ve o kadar ileri gittiler. Müslim biraderler! Bunu yekdiğerinden tefrik için söylemiyorum; eğer bundan sonra keselerinizi açıp ahalinizi daha ziyade teşvik ederek fedakârlık etmeye delalet etmezseniz, bu memleket yalnız Hükümetin parasıyla maarifini ileri götüremez. Bu memleket, Hükümetten beklenilen para ile ileri gitmez. Eğer, benim nasihatimi alırsanız, gittiğiniz her yerde, her memlekette her daire-i intihabiyyenizde ahalinin fikrini tenvir ediniz ki, kendi kendilerinden mektep yapmaya alışsınlar. Hükümetten bir şey beklememelidir. O vakit memleketimizde ileri gidebiliriz. Bu suretle memleketimizde ilim ve maarif ileri gider ve biz de buraya para istemek için gelmeyiz."*

Konya Mebûsu Tevfik Efendi'nin, İhtiyat sınıflarının tekrar açılması için gereken on beş bin kuruşun bütçeye eklenmesine yönelik takririnin kabul edilmesiyle konuya ilişkin tartışmaların son bulduğu görülmektedir.[462]

2.10. Sason Efendi'nin Defter-i Hâkanî Mektebi İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 4 Mart 1333 (4 Mart 1917) tarihli 48. birleşiminde *"1333 senesi Defteri Hâkanî Riyaseti bütçesi"* meclis tartışma gündeminde yer almaktadır. Defter-i Hâkanî bütçesinin merkezî idare ile ilgili birinci kısım birinci faslında söz alan mebûslar Defter-i Hâkanî Mektebi'ne ilişkin görüşlerini de dile getirirler. Karesi Mebûsu Mehmet Vehbi Bey'in konuşması sırasında bir önceki sene kaldırıldığını söylediği Kadastro Mektebi'nden bahsetmesi üzerine[463] Defter-i Hâkanî Emini Adil Bey, hükûmetin ilgili bütçede yer verdiği ve açılmasını teklif ettiği Defter-i Hâkanî Mektebi'ne ilişkin açıklamalarda bulunur. Adil Bey bu

---

[462] Tevfik Efendi'nin takririnde şu ifade yer almaktadır: *"Konya'da Hukuk Mektebine mahreç olmak üzere evvelce küşad olunan ve semeratı nafia iktıtaf (iktitâf) edilmekte iken, ahiren lağvedilen İhtiyat Sınıflarının tekrar teşkili ile, muallimleri (muallimlerin) maaşı olarak, Maarif bütçesinin on üçüncü faslına on beş bin kuruşun zammını teklif eylerim."* **MMZC**, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, s. 259.

[463] **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 11.

mektebin geçen sene kaldırılan Kadastro Mektebi olmadığına dikkat çeker. Kadastro Mektebi'nin hukuk ve riyâziyyat olmak üzere iki şubeden oluşan bir mektep olduğunu, Hukuk ve Mühendis Mektepleri mevcutken böyle bir mektebe gerek görülmediği için kaldırıldığını ifade eder. Ancak hükûmetin teklif ettiği Defter-i Hâkanî Mektebi'nin bu iki şubeyi bir yerde toplayan üç senelik bir mektep olduğunu ve buradan çıkacak "ihtisas erbabına" da memleketin ihtiyacı olduğunu söyler. Kadastro memuru yetiştirmek amacıyla kurulması teklif edilen ve Almanların "Kadaster Schule" dedikleri bu mektep için gerekli olan paranın ise bin dört yüz lira olduğunu belirtir. Eğer bu mektepten yetişecek memurlar olmazsa sayısı yedi yüze ulaşan idarelere birer mühendis istihdam edilmesi gerekeceğini, bu durumda mühendislerin her birine iki bin kuruş maaş verileceğini ve böylece bütçeye büyük bir yük geleceğini vurgulayarak mebûsları mektebin gerekliliği hususunda ikna etmeye çalıştığı görülür.[464]

Açılması teklif olunan bu mektep ile ilgili söz alan mebûslardan bazıları mektebi gerekli görmezken bazıları böyle bir mektebin açılması gerektiği yönünde görüş bildirir.[465] Söz konusu mektebe ilişkin görüş bildiren mebûslardan biri de Sason Efendi'dir.[466] Hükûmetin açılmasını teklif ettiği Defter-i Hâkanî Mektebi'ne karşı olduğu anlaşılan Sason Efendi'nin bu mektebin de en nihayetinde Kadastro Mektebi gibi işe yaramaz bir mektep olacağını savunduğu görülür. Sason Efendi, Adil Bey'in bu mektebe devam edecek talebelerin hem hukuk hem de mühendis olacak kadar riyazî ilimleri tahsil edecekleri yönündeki açıklamalarını ise şöyle eleştirir:

---

[464] **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 12.

[465] Halep Mebûsu Hamit Bey ve Burdur Mebûsu Seyyit Haşim Bey Defter-i Hâkanî Mektebi'nin açılması fikrine karşı olan mebûslar arasındadır. Antalya Mebûsu Hamdullah Paşa'nın, Havran Mebûsu Şekip Arslan Bey'in, Muş Mebûsu İlyas Sami Efendi'nin, Kerkük Mebûsu Nazım Bey'in ise Defter-i Hâkanî Mektebi'nin açılması yönünde görüş bildirdikleri anlaşılmaktadır (**MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 13, 16, 17, 21, 22.). Basra Mebûsu Mehmet Hilmi Bey'in şu sözleri ise elim bir gerçeği ortaya koyması bakımından dikkate değer görünmektedir: *"...böyle bir mektebin bugün tesis ve küşadı mümkün müdür, değil midir? Heyeti Celile pek âlâ bilir ki bugün, Mekâtibi Sultaniyenin, Mekâtibi İdadiyenin mezunları değil, son sınıfları bile muhafazai vatan uğrunda, cephei harpte vazifei mukaddeselerini ifa ediyorlar. Binaenaleyh bu mektebe hiçbir talebe bulunamayacaktır. Efendiler, böyle nazariyat ile hissiyata tabi olarak hükümetin şu sıradaki bütçesine fazla bir yük tahmil etmeyelim, çünkü bu, tatbik olunamayacaktır."* **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 20.

[466] **Sason Efendi:** 1875 Bağdat doğumludur. Yüksek öğrenimini Londra ve Viyana'da tamamlamıştır. 30 Aralık 1908'de 62 oy alarak Bağdat'tan mebûs seçilmiştir. İkinci ve üçüncü devrede de mebûsluk görevini sürdürmüştür. Güneş, **a.g.e.**, s. 281.

"Bir mühendis mektebini bugünkü haline getirmek için hükümetin ne kadar fedakârlık ettiğini bugünkü bütçeyi tetkik edenler bilirler. Hal böyle iken, elyevm mühendis mektebi mükemmel midir, değil midir, hâlâ tereddüdümüz var. Sonra, hukuk mektebi var. Hukuk mektebinin kaç muallimi var? Ne kadar masrafa muhtaç olduğunu siz de görüyorsunuz. Oradan çıkan talebenin iktidarı ne olduğunu siz de bilirsiniz. Bununla da iktifa etmeyerek ve hukuk mektebi kâfi değildir diyerek, başka bir mektep daha açacağız. Ne ile? '1 400' lira ile. Ben diyorum ki, bu, katiyen kabil değildir. Ben diyorum ki, böyle bir mektep katiyyen paydar olamaz, öyle bir mektepten iyi bir memur çıkamaz, faydasızdır, neticesizdir."[467]

Adil Bey, Sason Efendi'nin bu düşüncelerine karşılık hükûmet adına açıklama yapmak üzere tekrar söz alır. Bu mektebin sürekli kapatılan Kadastro Mektebi ile karşılaştırıldığını ancak teklif olunan Defter-i Hâkanî Mektebi'nin Kadastro Mektebi ile hiçbir ilgisinin olmadığını, Kadastro Mektebi'nden farklı olarak bu mektebe idâdî tahsili görmüş olan kişilerin girebileceğini söyler. Ayrıca bu mekteplerde genel hukuk tahsili yapılmayacağını, sadece tasarruf hukukuna yer verileceğini belirtir. Bununla birlikte mektebin Mühendis Mektebi ile karşılaştırılmasını da eleştirir. Mühendis Mekteplerinin birtakım uzmanlıklara ayrıldığını ve her türlü mühendisin yetiştirildiğini ancak açılması teklif edilen mektepte sadece arazi mühendislerinin yetiştirileceğini söyler. Mektebe ait programların ise Almanya'dan gelen uzmanlarca hazırlandığını, bu uzmanların kendilerine mektep talebelerinin üç sene içinde gerek hukuk gerekse riyâziyyatta istenilen yeterliliğe sahip bir şekilde mezun olacaklarını vaat ettiklerini belirtir. Adil Bey'e göre mevcut memurların pek çoğu tahsil görmedikleri, okuma yazma dahî bilmedikleri hâlde hizmet edebiliyorlarsa idâdî mezunlarından oluşturulacak ve üç sene tahsil ettirilecek "efendiler"den daha fazla yarar sağlanır.[468]

Yapılan oylama sonucunda ise Defter-i Hâkanî Mektebi'nin ikinci fasıl olarak bütçeye dahil edilmediği görülmektedir.[469]

---

[467] **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 20.
[468] **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 21.
[469] **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 24. Meclis Reisinin ifadesinden anlaşılabileceği üzere "birinci faslın birinci maddesi Defter-i Hâkanî emini ve muavini, ikinci maddesi memurini emanet ve üçüncü maddesi müstahdemini müteferrika" ile ilgilidir. Ancak birinci fasla ilişkin tartışmalar sırasında ve bu fasıl aynen kabul edildikten sonra Defter-i Hâkanî Mektebi ile ilgili mebûsların görüşlerini dile getirdikleri görülmektedir. **MMZC**, D. III, İS. III, C. III, s. 20.

2.11. Artin Boşgezenyan Efendi'nin Eğitim Serbestliği İle İlgili Görüşleri

Mebûsân Meclisi'nin 19 Teşrîn-i evvel 1334 (19 Ekim 1918) tarihli 4. birleşiminde *"Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın Hükümet Programının Kıraatı"* meclis tartışma gündeminde yer almaktadır. Ahmet İzzet Paşa, hükûmetin icrââtleri ile ilgili mebûsları bilgilendirirken devlet bünyesindeki muhtelif unsurlar için nasıl bir yol izleneceğine ilişkin şu açıklamalarda bulunur:

> *"Hükümetin şimdiden bila tefriki cins ve mezhep bilcümle anasırın hukuku siyasiyyei memleketten müsavatın istafadelerini, serbestii inkişaflarını ve idarei umuru memlekete her suretle iştiraklerini temin eyleyecek ve akallerinin muhafazai hukuku için kavanini intihabiyyemizde icab eden tadilatı teklif edecektir."*[470]

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın bu sözlerinden anlaşılacağı üzere yeni hükûmet, cins ve mezhep ayrımı yapmadan tüm unsurların eşitliği için uğraşacağını ve bununla ilgili kanûnî düzenlemelere yer vereceğini vurgulamaktadır.

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın hükûmet programına ilişkin görüş bildiren mebûslardan biri Boşgezenyan Efendi'dir. Hükûmet programının içeriğini değerlendiren Boşgezenyan Efendi hükûmetin kanunların uygulanacağını vaat ettiğini, yalnızca Kanûn-ı Esâsî'nin uygulanmasının nazarında başlı başına bir programa değer olduğunu, yeni kabine bundan başka hiçbir şey vaat etmese ve Kanûn-ı Esâsî'yi harfiyen tatbik edeceğini söylese dahî ondan daha büyük bir "nimet" olamayacağını söyler.

"Programların en alası, Kanunu Esasinin üçüncü faslıdır" diyen Boşgezenyan Efendi'nin, Kanûn-ı Esâsî'ye göre eğitim serbestliğini anlatırken kullandığı şu ifadeler ise kendisinin eğitim serbestliğinden ne anladığını ortaya koyması bakımından dikkate değer görünmektedir:

> *"Bundan başka orada serbesti-i tedris vardır; Devlet hususi mekteplere müdahale edemez, yani onların usulü talimine müdahale edemez; mamafih bir hakkı Nezareti vardır; ahlak ve adaba mugayir bir hal vuku bulmamasına,*

[470] **MMZC**, D. III, İS. V, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1992, s. 29.

muallimlerin ehil olmasına, sui ahlak sahibi bulunmamasına nezaret eder. Bu harici bir nezarettir, serbesti-i talim ve tedris kaydı da budur."[471]

Boşgezenyan Efendi'nin bu ifadelerinden anlaşılabileceği üzere devletin husûsî mektepler üzerindeki etkisini ahlâka uygun davranışların meydana gelmesini sağlama, muallimlerin yetkin ve ahlâk sahibi olmalarına nezaret etme şeklinde sınırladığı görülmektedir.

2.12 Haralambidi Efendi'nin Rum Darüleytamı İle İlgili Maârif Nâzırından Açıklama İsteği

Mebûsân Meclisi'nin 6 Kânûn-ı evvel 1333 (6 Aralık 1917) tarihli 14. birleşiminde *"1333 senesi Darüleytam Müdiriyyeti Umûmîyyesi bütçesinin birinci faslının ikinci ve dördüncü maddelerine ilave olunacak mebaliğ hakkında kanun lâyihası"* meclis tartışma gündemindedir. Bu tartışmalar sırasında söz alan mebûslardan biri de Haralambidi Efendi'dir. Haralambidi Efendi, kanun lâyihasının heyet-i umûmîyyesi oylamaya konulmadan önce Maârif Nâzırı hazır oradayken Büyükada'da "Hıristos Manastırı" yakınında bulunan Rum Darüleytamı hakkında bir soru sormak istediğini söyler. Bu darüleytamda öteden beri üç-dört yüz çocuğun barındığını, orada "iş darülameliyyatı" da olduğunu, ancak yetimlerin buradan çıkarılarak Heybeli Ada'daki Rum Ticaret Mektebi'ne yerleştirildiklerini, Rum Ticaret Mektebi'nin de Mühendis Mektebi yapılmak üzere istimlâk edildiğini ve çocukların apansız oradan da tahliye edildiklerini, şimdi ise şurada burada lâyıkıyla barınamayacak bir hâlde bulunduklarını anlatır. Yaptıkları tahkikata göre Hıristos'taki binada on beş, yirmi kadar az bir sayıda yetim bulunduğuna, bu durumda hem binadan yararlanılamadığına hem de o bina da kalması gereken yetimlerin ortalıkta perişan bir hâlde kaldıklarına dikkat çeker. Bundan başka savaş nedeniyle sokaklarda kalan pek çok yetim daha olduğunu, bunları cemaat efradının kendi husûsî idareleri ile toplasa da yerleştirecek bir bina bulamadıklarını, Galata'da dört, beş odalı bir bina tutularak yetimlerin oraya yerleştirildiklerini ancak böyle yüzlerce çocuğu dört, beş oda içinde barındırmanın mümkün olamadığını söyler.

[471] **MMZC**, D. III, İS. V, C. I, s. 30.

Haralambidi Efendi bu sözleri ile yetimlerin mevcut durumunu ortaya koyduktan sonra Maârif Nâzırından bundan sonra yapılması gerekenlere ilişkin şu istekte bulunur:

> *"Halbuki, Büyükada'da böyle güzel bir bina mevcut iken ve o koca binada da on beş, yirmi çocuk var iken, asıl şurada burada perişan bir halde kalmış bu zavallıların oraya yerleştirilmeleri zamanı gelmiş midir? Zannederim ki bunların artık oraya yerleştirilmeleri zamanı çoktan gelmiş ve geçmiştir. Binaenaleyh, Maarif Nazırı Beyefendi Hazretlerinden, bunun zamanı gelip gelmediğini ve bunları, maruz kaldıkları şu hali perişaniden kurtarmak kendi vazifeleri dahilinde olup olmadığını soruyorum? Binaenaleyh, bunların her halde yine oraya yerleştirilmesini ve şurada burada dağınık bir halde bulunan bu eytamın hepsinin orada toplattırılarak, istirahatlerinin teminini talep ediyorum."*[472]

Maârif Nâzırı Şükrü Bey bu mesele hakkında Maârif Nezâreti'nin hiçbir bilgisi olmadığını, böyle bir meseleye Maârif Nezâreti'nin teşebbüs etmediğini, kendisi bir süredir izinli olduğu için bu muamelenin hangi daire tarafından yapıldığını da bilmediğini, ayrıca Mühendis Mektebi'nin idaresinin Maârif Nezâreti'ne ait olmadığını söyler. Bununla birlikte yetimlerin darüleytam heyeti tarafından himâye edilmesi istendiği takdirde bu yetimlerin de vatanın diğer evlatları gibi darüleytamlarda himâye edilebileceğini ifade eder.

Haralambidi Efendi ihtiyaç hissettikleri zaman bunu arz etmekten çekinmeyeceklerini ancak isteklerinin bütün yetimlerin tekrar aynı çatı altında toplatılıp orada istirahatlerinin sağlanması olduğunu söyler. Maârif Nâzırı Şükrü Bey meselenin kendileri ile ilgili olmadığını yineledikten sonra, bu durumun hangi daireden kaynaklandığını araştıracağını söyler. Haralambidi Efendi Maârif Nâzırına teşekkür eder ve ikili arasındaki konuşma bu şekilde sonlanır.[473]

3. IV. DEVRE (1920) OSMANLI MEBÛSÂN MECLİSİ'NDE BULUNAN AZINLIK MEBÛSLARI VE EĞİTİME DAİR GÖRÜŞLERİ

II. Meşrutiyet döneminin dördüncü devresi 12 Kânûn-ı sânî 1336 (12 Ocak 1920)-18 Mart 1336 (18 Mart 1920) tarihleri arasını kapsamaktadır. Bu tarihler aynı

[472] **MMZC**, D. III, İS. IV, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1992, s. 203.
[473] **MMZC**, D. III, İS. IV, C. I, s. 204.

zamanda dördüncü devre "ictimâ-ı fevkalâde" olarak adlandırılan ictimâ senesinin başlangıç ve bitiş tarihlerini de ifade etmektedir. Bu devrede yapılan birleşim sayısı ise 24'tür.

Son Osmanlı Mebûsân Meclisi'nin dördüncü devresinde yer alan tek gayrimüslim mebûs İstanbul Mebûsu Musevî Mişel Ventura Efendi'dir. Mişel Ventura Efendi'nin çeşitli konularda söz alarak görüş bildirdiği, meclis çalışmalarına ve oylamalara katıldığı görülmektedir. Ancak Zabıt Ceridelerinde kendisinin eğitime ilişkin konuşmalarına rastlanmamıştır.

SONUÇ

Ortak bir Osmanlı şemsiyesi altında toplanmaya çalışılan, ancak her birinin Osmanlıcılık anlayışı ve beklentisi birbirinden farklı olan muhtelif unsurların temsilcileri II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsân Meclisi'nde oldukça renkli görüntülerin yaşanmasına neden olmuşlardır.

Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridelerine göre II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Mebûsan Meclisi'nde azınlık mebûslarının her türlü düşünce ve isteklerini rahatlıkla ifade edebildiklerini, siyasî hâkimiyeti elinde bulunduran Türk ve Müslim mebûsların da "muhtelif unsurların birlikteliği" ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmaları nedeniyle bu duruma saygı gösterdiklerini söylemek mümkündür.

II. Meşrutiyet dönemi tüm ülkede ortak bir eğitim sistemi uygulamaya yönelik çabalara karşılık gelmektedir. Ancak azınlık mebûslarının ve özellikle Rum mebûsların, eğitim alanında geçmişten gelen ayrıcalıklarını devam ettirmek için mecliste çetin tartışmalara girdikleri görülmektedir. Gayrimüslim cemaatlere ait husûsî mektepler açılmasını destekleyen azınlık mebûslarının, bu mekteplerde devlet denetimini istemedikleri, devletin kendilerine ait okullar üzerinde denetim kurmak istemesinden rahatsızlık duydukları söylenebilir. Kimi zaman teftiş amacıyla gelen hükûmet memurlarına gerekli bilgileri vermedikleri de görülmektedir.

Bununla birlikte Rum Patrikhanesi'nin diğer Ortodoks milletler üzerinde kurduğu hâkimiyet, azınlık mebûslarının birbirleri ile de ters düşmelerine neden olmuştur. Fener Rum Patrikhanesi'nden ayrılarak bağımsız kiliselerini kuran Bulgar, Sırp ve Ulahlar arasında kilise ve mekteplerin hangi unsura bırakılacağı hususu meclis gündemini oldukça meşgul etmiş, mecliste uzun süren tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bu tartışmalar sırasında kimi zaman hükûmetin de azınlık mebûslarınca eleştirilere maruz kaldığı görülmektedir.

Azınlık mebûslarının mensubu oldukları milletlerin eğitimi ile ilgili olduğu kadar umûm Osmanlı maârifi ve mekteplerine ilişkin düşüncelerini de dile getirdikleri görülmektedir. Bu hususta önemli tespitlerde bulundukları ise ayrıca belirtilmelidir. Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, meslekî eğitime önem verilmesi, kız öğrencilerin eğitimi, öğrencilere yaklaşımın ve öğrenme ortamının nasıl olması

gerektiği ve benzeri hususlardaki tespitleri ise günümüzde de geçerliliğini koruması bakımından dikkate değer görünmektedir.

Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridelerine göre II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nde eğitimin bütün birimlerde istenilen seviyede olmadığı söylenebilir. Bu husus Türk ve Müslim mebûslar tarafından dile getirildiği gibi azınlık mebûslarınca da oldukça sık dile getirilmiş ve bu bağlamda resmî mektepler ile husûsî mekteplere ve azınlıklara ait cemaat mekteplerine ilişkin karşılaştırmalara yer verilmiştir.

Azınlık mebûslarının eğitim ile ilgili hususlarda görüşlerini dile getirirken kendi eğitim yaşantılarına dair örneklere de yer verdikleri görülmektedir. Büyük bir kısmının öğrenim gördükleri, üzerinde uzmanlaştıkları alanlara ilişkin görüş bildirmeleri veya takrir vermeleri ise, dönemin siyasal, sosyal, ekonomik şartları ve gereksinimleri ile birlikte, meclisteki eğitim tartışmalarına büyük ölçüde yön veren etmenlerden birinin azınlık mebûslarının kendi eğitim yaşantıları olduğu söylenebilir.

Çalışmanın genelinde ise milliyet, dil, din ve kültürü koruyabilmek için önem verilmesi gereken hususlardan biri olarak eğitim faaliyetlerinin geldiği noktayı ve siyasî kaygıların eğitime nasıl bir yön verdiğini görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

1. Kaynak Eserler ve İncelemeler

MMZC, D. I, İS. I, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1982.

MMZC, D. I, İS. I, C. III, Ankara, TBMM Basımevi, 1982.

MMZC, D. I, İS. I, C. IV, Ankara, TBMM Basımevi, t.y.

MMZC, D. I, İS. I, C. V, Ankara, TBMM Basımevi, t.y.

MMZC, D. I, İS. I, C. VI, Ankara, TBMM Basımevi, t.y.

MMZC, D. I, İS. II, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1985.

MMZC, D. I, İS. II, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1985.

MMZC, D. I, İS. II, C. III, Ankara, TBMM Basımevi, t.y.

MMZC, D. I, İS. II, C. IV, Ankara, TBMM Basımevi, 1986.

MMZC, D. I, İS. II, C. V, Ankara, TBMM Basımevi, 1986.

MMZC, D. I, İS. II, C. VI, Ankara, TBMM Basımevi, 1986.

MMZC, D. I, İS. III, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1986.

MMZC, D. I, İS. III, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1986.

MMZC, D. I, İS. III, C. III, Ankara, TBMM Basımevi, 1986.

MMZC, D. I, İS. III, C. IV, Ankara, TBMM Basımevi, 1986.

MMZC, D. I, İS. III, C. V, Ankara, TBMM Basımevi, 1990.

MMZC, D. I, İS. III, C. VI, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. I, İS. III, C. VII, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. I, İS. IV, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. I, İS. IV, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. II, İS. I, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. II, İS. I, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. III, İS. I (İctimâ-ı Fevkalâde), C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. III, İS. I, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. III, İS. II, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. III, İS. III, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. III, İS. III, C. III, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. III, İS. IV, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1992.

MMZC, D. III, İS. IV, C. II, Ankara, TBMM Basımevi, 1991.

MMZC, D. III, İS. V, C. I, Ankara, TBMM Basımevi, 1992.

"Islahât Fermanı", **Düstur**, I. Tertip, C. I, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 7-14.

"Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme", **Düstur**, II. Tertip, C. VI, Dersaâdet, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 1036-1041.

"Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi", **Düstur**, I. Tertip, C. II, Matbaa-i Âmire, 1290.

"Rumeli'de Kâin Münâzaun-fih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun", **Düstur**, II. Tertip, C. II, Dersaâdet, Matbaa-i Osmaniye, 1330, s. 431-433.

"Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı", **Düstur**, II. Tertip, C. V, Dersaâdet, Matbaa-i Âmire, 1332, s. 804-823.

Akyüz, Yahya: **Türk Eğitim Tarihi**, 12. bsk., Ankara, Pegem Akademi, 2008.

Arsava, Ayşe Füsun: **Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1993.

Başar, Erdoğan: **Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920-1960)**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.

Birgen, Muhittin: **İttihat ve Terakkide On Sene**, Haz. Zeki Arıkan, C. I, 2. bsk., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006.

Bozkurt, Gülnihal: **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, 2. bsk., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Büyüköztürk, Şener-Ebru Kılıç Çakmak, vd.: **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, 1. bsk., Ankara, PegemA, 2008.

Demir, Fevzi: **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri**, 1. bsk., Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2007.

Deri, Mehmet: **Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları**, 1. bsk., İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.

Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Yay. Haz. Aydın Sami Güneyçal, 24. bsk., Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2007.

Engelhardt: **Tanzimat ve Türkiye**, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999.

Ergin, Osman: **Türkiye Maarif Tarihi**, C. IV, İstanbul, Osmanbey Matbaası, 1942.

Eryılmaz, Bilal: **Osmanlı Devletinde Millet Sistemi**, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1992.

Eryılmaz, Bilal: **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları, 1990.

Gözübüyük Şeref-Suna Kili: **Türk Anayasa Metinleri (1839-1980)**, 2. bası, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.

Güler, Ali: **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar**, Ankara, Berikan Yayınları, 2003.

Güneş, İhsan: **Türk Parlamento Tarihi**, C. II, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 1998.

Kansu, Nafi Atuf: **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930.

Kaynar, Reşat: **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Koç, Yılmaz: "Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Afyon, 2009.

Koçer, Hasan Ali: **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.

Mutlu, Şamil: **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, İstanbul, Gökkubbe, 2005.

Olgun, Kenan: "1908 Meclis-i Mebûsân Seçimleri ve Mebusların Meclisteki Temsili", **Belgelerle ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebûsân (1877-1920)**, Haz. T. Cengiz Göncü, Ankara, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 2010.

Oran, Baskın: **Türkiye'de Azınlıklar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Pazarcı, Hüseyin: **Uluslararası Hukuk Dersleri II. Kitap**, 7. bası, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2003.

Sakaoğlu, Necdet: **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, 1. bsk., İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Shaw, Stanford J.-Ezel Kural Shaw: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, 3. bsk., İstanbul, e Yayınları, 2000.

Tuğlacı, Pars: **Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Kirkor Zöhrap Efendi**, İstanbul, Pars Yayınları, 2008.

Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, 2. bsk., İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.

Ürer, Levent: **Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları**, İstanbul, Derin Yayınları, 2003.

Üstel, Füsun: "**Makbul Vatandaş"ın Peşinde**, 2. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

Vahapoğlu, Hidayet: **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

....., **Türkçe Sözlük**, C. I, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

2. Makaleler

Adıyeke, Nuri: "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", **Osmanlı**, Haz. Güler Eren, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 255-261.

Ahmad, Feroz-Dankwart A. Rustow: "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclisler: 1908-1918", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4-5, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976, s. 245-284.

Akyıldız, Ali: "Meclis-i Meb'usân", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. XXVIII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, s. 245-247.

Alpkaya, Gökçen: "Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Bağlamında Azınlıklara İlişkin Bazı Gelişmeler", **Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü İnsan Hakları Yıllığı**, C. XIV, Sayı: 1, 1992, s. 147-176.

Aydın, Mehmet Akif: "Kânun-ı Esasi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. XXIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 328-330.

Beydilli, Kemal: "Islahat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. XIX, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 170-185.

Boura, Katerina: "II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri Rum Mebuslar (1908-1918)", Çev. Yorgo Benlisoy, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 56, 1998, s. 22-29.

Bozkurt, Gülnihal: "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 4, 1993, s. 99-119.

Çavuşoğlu, Naz: "Azınlık Nedir?", **Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü İnsan Hakları Yıllığı**, C. XIX-XX, 1997-1998, s. 93-101.

Ercan, Yavuz: "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", **Osmanlı**, Haz. Güler Eren, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 197-207.

Erdem, Yasemin Tümer: "Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 26, Ankara, 2011, s. 55-91.

Eren, A. Cevad: "Tanzîmât", **İslâm Ansiklopedisi**, C. XI, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979, s. 709-765.

Ergün, Mustafa: "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri", **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Sempozyumu, Bildiriler**, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 263-273.

Eryılmaz, Bilal: "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal bir Yaklaşım", **Osmanlı**, Haz. Güler Eren, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 236-241.

Güler, Ali: "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterleri'nden Örnek Fermanlar)", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 9, Ankara, 1998, s. 155-175.

Gülsoy, Ufuk: "Islahat Fermanı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. XIX, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 185-190.

Kenan, Seyfi: "II. Meşrutiyetle Gelen Yeni Eğitim Arayışları: Tevfik Fikret'in 'Yeni Mekteb'i ve Eğitim Felsefesi", **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Sempozyumu, Bildiriler**, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 275-285.

Khan, Arshı: "Osmanlı İmparatorluğu: Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimarı", **Osmanlı**, Haz. Güler Eren, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 229-234.

Kurat, Yuluğ Tekin: "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", **Osmanlı**, Haz. Güler Eren, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 217-222.

Küçük, Cevdet: "Osmanlılarda 'Millet Sitemi' ve Tanzimat", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. IV, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1007-1023.

Ortaylı, İlber: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. IV, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 996-1001.

Sami, Şemseddin: "Millet", **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2010, s. 1400.

Shaw, Stanford: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. IV, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1002-1006.

Somel, Selçuk Akşin: "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", **150. Yıl Dönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856) 22-23 Mayıs 2006 Bildiriler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007, s. 61-84.

3. Gazeteler

"Mebûslar", **Tanin**, 6 Kânûn-ı evvel 1908.

"İstanbul Mebûsları", **Servet-i Fünûn**, 10 Aralık 1908.

"Rum Patrikhane Mektepleri", **Tanin**, 4 Kânûn-ı sânî 1911.